

ms

1535

9(47.92)
2-46

1929

31

Ս. Տ. ԱՐԿՈՄԵԴ

ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՉԱՐԺՈՒՄԸ

ՅԵՎ

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՆ

ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ՄԱՍՆ I

ՊԵՏԱՐԱՏ

1929

ՅԵՐԵՎԱՆ

33-48 9 (47.92)
Ա-33 Ղ-48

Դարաշրջան
Չեորդ

Ս. Տ. ԱՐԿՈՄԵԴ

ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ՅԵՎ

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՆ

ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ՄԱՍՆ I.

Առաջին հրատարակության համար գրած Գ. Վ. Պլեխանովի
առաջաբանով

Հեղինականցամ բարգիւ. ուստրեն 2-րդ հրատարակյունից
Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ

783

81

ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇՐՈՒՄԻ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ՅԵՐԵՎԱՆ—1929

Դժբախտաբար մակերևութորեն շոշափված ֆնացիլ և միայն ազգային հարցը, վոր կովկասյան ազգաբնակչության խիստ խայտարակտ-ազգա-դրական կազմի պատճառով այնքան կարևոր նշանակու թ, ուն ուն ի միշտ և, գրքի մեջ, ի միջի աչրոց, հեշատակվում և այն պայքարի մասին, վոր սոցիալ-դեմոկրատիան ստիպված և լեղել մղել միքանի ազգու-թյունների մեջ ընդգնմ ազգային-անջատողական սենդեհներ ռ արադիցիաների (հատկապես հայ ազգաբնակչության մեջ), սակայն, այնուամենայնիվ, ընթերցողը պարզ գաղափար չի կազմում, թե կու-կասում դասակարգային պայքարի ու նացիոնալիզմի միջև ինչ առն-չություն կա: Հավելվածում մենք գտնում ենք անշափ հետաքրքիր դիտողություն սոց.-դեմոկրատական կովկասյան առաջին խմբակի ու սոց.-դեմոկրատական առաջին թերթի մասին:

Ընկ. Արևոմեդի աշխատանքը, անկասկած, ամենաջերմ ընդունե-լությունը կգտնի մեր ուսու ընկերների շարքերում: Պիտի աստուեր միայն, վոր այս դիրքը վորպես անհրաժեշտություն լույս և տեսնում արտասահմանում ու «անլիզալ». սա մեծ խոչընդոտ և դրբի լայն տարածման գործի համար:

Այն առթիվ, թե «դժբախտաբար մակերևութորեն շոշափված ֆնացիլ և միայն ազգային հարցը», չես պիտի նկատեմ, վոր բանվո-րական շարժման ու սոցիալ-դեմոկրատիայի առաջացման ժամանակ, ինչպես և սրանց զարգացման սկզբնական շրջանում (անցյալ դարի 90-ական թվերի վերջին ու 1900 թվերի սկզբին) ազգային ներհակու-թյուններն ու տարածայնությունները կովկասյան ժողովուրդների միջև աչնպիսի սուր ձևերով չեյին արտահայտված, ինչպես այդ զգաց-վում եր հետագա տարիներին: Ընկ. ռեցենզենտը գրում է 1910 թվի վերջերին, յերբ ազգային հարցը կովկասում իսկապես վոր դառել եր արդեն հերթական ցավոտ մի հարց, ամենևին չժտածելով, թե մի 10—15 տարի առաջ ազգային հարցը կարող եր այդպիս չլինել: Այն ժա-մանակ բացի «Դաշնակցություն» և «Հնչակյան» կուսակցություննե-րից ու հայ հասարակության միքանի փոքրաթիվ բուրժուական իրմ-րակներից, վորոնք մտահոգված էյին լուծել ազգային հարցը թյուր-քահայաստանի հողի վրա, ինչպես և վրացական ու մուսուլման ազ-գարնակության աղնվական-կալվածատիրական տարրերի մեջ ազ-գային շովինիստական տրամադրությունների ու զգացումների թույլ արտահայտությունից, կովկասում ազգային հարցը, վորպես մասսաշա-կան հասարակական չեքուլթ, գոյություն չուներ: Բանվորները և մասամբ ել անդրկովկասյան ժողովուրդների գյուղացիական մասա-ններն այն ժամանակ ազգային չեքուլթառակություններ առած բանը չգիտեյին, իրար միջև ազգային արգելքներ չեյին դնում, այլ միայն

«երթորա»-ի*) մեջն էյին տեսնում իրենց սոցիալ-անտեսական ու քաղաքական ազատագրությունը: Սակայն կապիտալիզմի զարգացմա-նը և կովկասյան հասարակության անտեսական և ունեցվածքային հարաբերությունների զիֆֆերենցիացիային զուգընթաց վերջին տարի-ներս ազգային տարածայնություններն ու խնդիրներն ավելի ու ավե-լի սուր բնույթ են ընդունում: Ըստ ինքյան հասկանալի յե, վոր մեր աշխատության Ս մասում մենք անկասկած լուրջ ուշադրություն կը-դարձնելինք չեքկրի զարգացման պատմական ընթացքի առաջացրած ազգային հարցի վրա, վոր հատկապես սուր ձևերով արտահայտվեց 1905 թվի հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո:

Ա. Ռիկաչովը, Պ. Ստրուվիլի «Русская Мысль» որգանի աշխա-տակիցը, մի որգանի, վորի խմբագրատունն ինչ-վոր հրաշքով ընկել եր մեր գիրքը, ամսագրի գրախոսական բաժնում (1911 թվի հուլի-սյան №-ը) շոշափելով գրքի մեջ արձարծված հարցերը գրում է. «Թե-պետ և հեղինակի մեջ բերած նյութը շատ դեպքերում լրացուցիչ ըս-տուգություն և պահանջում, բայց գրքուկը, անկասկած, շատ հետա-քրքիր բան է բովանդակում իր մեջ: Ուշադրության արժանի յեն այն փաստերը, վորոնք լուսաբանում են ինտելիգենտական տարրերի դե-րը բանվորական շարժման մեջ, ազգային հարցի դերը, սոցիալ-դե-մոկրատիայի դերը «Անդրկովկասի» գյուղացիական շարժման մեջ»:

Պարզաբանելով այս հարցերից ամեն մեկը, նա գյուղացիական շարժման հարցի մասին հետևյալն է ասում. «Թեպետ հեղինակը, ա-կընհայտ կերպով, միքանի չափազանցություններ է թուլատրում, այ-նուամենայնիվ սոցիալ-դեմոկրատիայի դերը Վրաստանում գյուղացիա-կան շարժման մեջ, համենայն դեպս, մեծ է չեղել»:

Մեր գրքում մենք մատնանշել ենք, վոր քաղաքային բանվոր-ները և հատկապես գյուղացիական մասսաները հաճախ դիմում էյին տերրորին, չնայած վոր սոցիալ-դեմոկրատիան ընդդիմադրում եր ու բացասական վերաբերմունք եր ցույց տալիս տերրորին: Սրանից պարոն ռեցենզենտն այսպիսի յեղրակացություն է անում. «Այսպիսով, ղեկավարներն (այսինքն սոցիալ-դեմոկրատները:—Ս.Տ. Արկ.) հարկա-դրված էյին ղիջկու ղեկավարվող մասսաների ինստիտուտներին և պահելու իրենց ազգեցությունն իրենց սկզբունքներից հրաժարվու-ղնով միայն»:

Նախ և առաջ նկատեմ պարոն ռեցենզենտ Ռիկաչովին, վոր լի-բերալ ինտելիգենտները, վորոնք ըստ սովորության կտրված են մաս-սաներից, հեշտությամբ կարող են ֆանտաստիկական դատողություն-ների աշխարհն ընկնել, իսկ նրանք, ովքեր մոտ էյին կանգնած մաս-

*) «երթորա» վրացական խոսք է և նշանակում է միություն:

սաներին և ակտիվ աշխատել են նրանց մեջ, նման դատողութուններին արժեքը շատ լավ գիտեն: Յեթե դարևս առաջին տարիներին մեր լիբերալ-քննադատը գանվեր գեթ մեկ ամսով Գուրիայում կամ Իմերեթիայում, նա կհամոզվեր, թե սոցիալ-դեմոկրատիան այն ժամանակ գյուղացիական շարժման մեջ ինչպիսի հսկայական դեր է խաղացել: Մենք այդ առթիվ վոչ մի չափազանցություն ամենևին չենք անում:

Ինչ վերաբերում է անբրոքիստական գործողություններին, ապսկարիք կամ արդյոք ապացուցելու, վոր դրանք մեծ մասամբ տարի-րային բռնկումների հետևանքն են չեղել: Արդյոք դրա մեջ մեզ ունի սոցիալ-դեմոկրատիան, վոր կովում էր այդ տարերային, անկազմակերպ շարժումների ու դրանց անխուսափելի հետևանքների դեմ: Այժմ յուրաքանչյուր գաղտնիկանին անգամ հայտնի չե, վոր այդ անցանկալի, յերբեմն նույնիսկ վրդովեցուցիչ արարքներն անխուսափելիորեն առաջանում են այն անտանելի պայմաններից ու կարգերից, այն սանձարձակ ալլանդակություններից, վոր տիրող դասակարգերն ստեղծում են մասսաների համար: Արդյոք մեզ ունի սոցիալ-դեմոկրատիան, վոր ֆիզիկական հնարավորություն չունենալով վերացնել անկարևոր բռնի գործողությունները, այնուամենայնիվ կովում էր դրանց դեմ, վորի հետևանքով հարյուր անգամ ավելի նվազեցին մարդկային զոհերի թիվը և նյութական ֆրասների չափը, մի բան, վոր տեղի կունենար, չեթի սոցիալ-դեմոկրատիան չկովեր ու բնդղիմադրություն ցույց չտար:

Ճիշտ չե, թե «սոցիալ-դեմոկրատական ղեկավարները հարկադրված էյին զիջելու մասսաների ինստիտուտներին և պահելու իրենց ազդեցությունը իրենց սկզբունքներից հրաժարվելու գնով միայն»: Ընդհակառակն՝ սոցիալ-դեմոկրատիան իր ակտիվ միջամտությամբ ու ազդեցությամբ նվազեցնելով մարդկային զոհերի և նյութական ֆրասների քանակը, դրանով հենց հավատարիմ մնաց իր սկզբունքներին, նպաստեց նրանց ամրապնդմանն ու հաղթանակին: Ի հարկե, լիբերալ բուրժուազիայի գործն է նսեմացնել բանվորական սոցիալիստական կուսակցության նշանակությունն ու դերը: Մենք ամենևին մտադրություն չունենք այդ բանում նրանց մեղադրելու կամ պախարակելու նրանք մնում են և կոչված են մնալու հավատարիմ իրենց դասակարգային շահերի պաշտպանության գործին:

Նույն բանը պիտի ասել նաև հայ մանր-բուրժուական ազգայնական կուսակցության, «Դաշնակցության» մասին, վորի լիզեր ու իզեոլոգ Պ. Վարանդյանը^{*}), վոր մեր գրքի լույս տեսնելու մոմենտին

^{*}) Միք. Վարանդյանը հայ իրականության մեջ հասարակական-քաղաքական մտքի ամենաակախավոր եկեղիակն է:

ղեկավարում էր կուսակցության կենտրոնական որդան «Դրոշակը», գրքիս մասին ամեն տեսակի ավելցիկ մտացածին բաներ գրեց^{*}): Հարկ չկա ուշադրության տուրք տալու մի կուսակցության ու նրա ղեկավարներին, վորոնք Հայաստանն ավերակների վերածելու և հայ ժողովրդին ծայր աստիճանի կործանման հասցնելու իրենց անմիտ գործունեությամբ բավականին ցույց են տվի իրենց: Այգ խայտառակ կուսակցությունը և նրա ղեկավարներն արժանի չեն դժբախտ հայ ժողովրդի ամենախորն անարգանքին միայն և ուրիշ վոչինչ:

Ընդհանուր առմամբ այնպես էր զանազան սոցիալիստական և վոչ սոցիալիստական հասարակական խմբակցությունների որդանների քննադատական վերաբերմունքը ներկա աշխատության նկատմամբ:

Յերկրորդ հրատարակության ժամանակ այս աշխատության մեջ վոչ մի ուղղում և փոփոխություն մենք չենք արել, նկատի առնելով, վոր աշխատությունս պատմական փաստաթղթի նշանակություն ունի. մենք նույնությամբ թողեցինք առաջին հրատարակությունը: Միայն բնագրին վորպես ծանոթություններ միքանի անհրաժեշտ դիտողություններ ենք արել:

Մեր գրքի առաջին մասը բանվոր դասակարգի ու սոցիալ-դեմոկրատիայի շարժման պատմությունը կովկասում հասցնում է մինչև 1904 թիվը, իսկ յերկրորդ մասը, վոր պատմությունը հասցնում է համարյա մինչև Դեմաչի շրջանը, մենք հնարավորություն չունեցանք հրատարակելու զանազան անպարտելի հանգամանքների պատճառով:

1904—5 թիվերի բանվոր դասակարգի հեղափոխական շարժումների շրջանում և 1905 թվի հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո մեր յերկրում առաջացան նոր հասարակական խմբակցություններ, վորոնցից միքանիսը, վոր մինչ այդ ձևավորված չեյին, առաջներում գոյություն ունեյին սաղմային դրության մեջ:

Այսպես, վրաց սոցիալ-ֆեդերալիստները, հայ դաշնակցականները և ես-երները քաղաքական կյանքի ասպարիզում յերևում են առավելագույն 1905 թվի հոկտեմբերյան հեղափոխության ժամանակ: Նըրանք հենց սկզբից ևեթ պայքար են մղում բանվոր դասակարգի կուսակցության հետ, վորը յերկրում հեղափոխական-քաղաքական հեղեմոնի դեր էր խաղում:

Հայերի միջև ամենաուժեղ կազմակերպությունը, Դաշնակցությունը, վոր մինչ այդ զբաղված էր բացառապես թուրքիայում թյուրքական բռնակալական լծից հայերի ազատագրական գործով, Ռուսաստանի ու կովկասի քաղաքական խոշոր ղեկավարի ազդեցության

^{*}) Տես «Դրոշակ» № 7—9 1910 թ.:

տակ վորոշում է գործոն մասնակցութուն ունենալ ուսանացերի քա-
ղաքական կյանքի մեջ: Նրա այս վորոշումը սանկցիա յե գտնում
կուսակցության 1907 թ. համագումարում: Այդ ժամանակից սկսած
նա չերկու ծրագիր է ունենում՝ մեկը թյուրքահայերի, մյուսը ուսա-
հայերի համար:

Այս ու այն տեղ հայտնվում են նույնպես կաղետներ, ստավե-
լապես հայերի ու ուսաների մեջ, վորոնք համարյա վոչ մի քաղաքա-
կան դեր չեն խաղում:

Մուսուլման ազգաբնակչության մեջ «կրթված» ֆեոդալների շըր-
ջանում նկատվում է դասակարգային շահերի դաբթոնքը. նրանք շա-
հագրգոված են Պեսական Դուռնում իրենց ներկայացուցչութունն
ուսնենալու: Թեպետ է կովկասում այդ ժամանակ նրանք դեռ քաղա-
քական կազմակերպութուն չեյին կազմում, բայց է այնպես, ողավե-
լով գյուղացիական մասսաների մեջ մեծ ազդեցութուն ունենալուց,
նրանք հնարավոր են գտնում իրենց ներկայացուցչներից միքանիսին
Դուռնա ուղարկել:

Մեր գրքի մեջ մատնանդել ենք կովկասյան կյանքում գոյութուն
ուսնեցող վոչ մի բանի հետ անհամեմատելի մի մեծ չարիքի վրա: Մեր
հասարակական քաղաքական կյանքի դժբախտությունը մուսուլման
ազգաբնակչության հզոր, բայց քաղաքականապես դեռ չձևավորված
ազնվական-ֆեոդոլական դասն էր, վորը թյուրք ժողովրդական մաս-
սաների խորը հետամնացության, լքումի ու ազիտության շնորհիվ
հեռավորում էր ամենահեռագրիմական դիտավորութուններ ու նպա-
տակներ:

Դժբախտաբար, մեր յերկրի հասարակական-քաղաքական հառա-
ջագիմական կազմակերպութուններից վոչ մեկը, է վոչ էլ, մանա-
վանդ, սոցիալ-դեմոկրատիան, ամենեկին չի մտածել իր գործունեյու-
թյան մի մասը թուրք լքված մասսաների մեջ ուղղելու, վորպեսզի
քաղաքականապես ու կուլտուրականապես դաստիարակի է ազատագրի
նրանց իրենց ցեղակից բեկերի ու խաների դարավոր անտանելի
լծից:

Ժամանակի ընթացքում, ստոլիպինյան ուսակցիայի շըջանում,
թուրք ֆեոդալները, վոր մինչ այդ հայկական ջարդեր*) նյութելու
մեջ առաջամարտիկ դեր էյին խաղում, քաղաքական ասպարեզ են չե-
լում շատ ավելի կազմակերպված կերպով: Նրանց կազմակերպությու-
նը հատկապես հզոր դարձավ 1917 թվի փետրվարյան հեղափոխու-
թյան շըջանում:

*) Կասկած չկա, վոր հայ դաշնակցականները նույնպես իրենց հերթին չեյին
նողկում թուրքական ջարդեր կազմակերպելուց: Այսպես, որինակ՝ 1905 թ. նոյեմբե-
րին Թիֆլիսում վոչ թե հայկական, այլ թուրքական ջարդ յեղավ:

Այս ամենահեռագրիմական ու տաճկասեր կուսակցութունը, վոր
հայտնի յե «Մուսավաթ» անունով, մեր յերկրի ապրած կրիտիկական
մոմենտներին բացորոշ կերպով տաճկական բռնակալության գործա-
կալության դերը խաղաց: 1918 թվին նա մեր յերկիրը տաճկական
հրոսակների ու ֆեոդալ մալդակերների ձեռքը մատնեց՝ միանգամայն
քայքայելու է վոչնչացնելու համար է մեր գեղեցիկ յերկիրն ավերակ-
ների վերածնց:

Այս կուսակցութունն ամեն կերպ աջակցում էր տաճկա-դերմա-
նական իմպերիալիստների ծրագրերին: Այդ ծրագրերն իրագործ-
վում են. յերկիրը Ռուսաստանից քաղաքականապես անջատվելով, բա-
ժան-բաժան է լինում միմյանց թշնամի տերրիտորիալ մասերի: Իրա-
րից միանգամայն «անկախ» ազգային-տերրիտորիալ հակամարտ պե-
տութունների: Մենք չենք խոսի այն մասին, թե զա մեր յերկրի
բանվորա-գյուղացիական դեմոկրատիայի թիկունքին ինչպիսի սար-
սափելի հարված էր հասցնում, թե յերկրի տնտեսական, առևտրական
կյանքի զարգացման համար ինչպիսի անպարտելի խոչընդոտներ ու
դժվարացումներ էր ստեղծում, թե ինչքան առատ դուրսավառ նյութ
էր պարունակում այդ բոլորը պետութունների մեջ իշխող ազդայնա-
կան խմբակցութունների քաղաքական գործունեյութունը:

Մուսավաթներն Աղբրեջանում, չխենկելիստները Վրաստանում
է դաշնակները Հայաստանում միայն մի ձգտում ունեյին՝ ստեղծել
կովկասում «նոր Բալկաններ», վորի արյունալից պատմության դի-
մաց նսեմանում են ազգային ընդհարումների ամենամոռայլ ժամանակ-
ները Յեվրոպական Բալկաններում:

Անվախճան արյունալից կոշմարը մշտական չարիք է գտնում:
Տերրիտորիալ հարցերը, վոր գրգռում են ազգայնականների ախոր-
ժակները, անխուսափելիորեն առաջացնում են արյունահեղ ընդհա-
րումներ: Մինչ է խորհրդային իշխանության հաստատումը կովկասում
համարյա անընդհատ ազգամիջյան կոնֆլիկտներ են տեղի ունենում Աղբր-
բեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Աջարիստանի, Ոսեթիայի, Ղարա-
բաղի, Նախիջևանի շըջանի է այլոց միջև: Այդ կոնֆլիկտի մեջ վոչըն-
չանում է յերիտասարդ սերնդի աշխատունակ ծաղիկ մասը, յերկիրն ա-
վերակների կուլտի վերածվում, հասարակական կյանքի զարկերակը
դադարում է խփելուց, կարծես մարել էր վողջ ժողովրդական կյանքը:

Այդ ծանր մոմենտներին վրաց սոցիալ-դեմոկրատիան, վոր
կովկասում քաղաքականապես դեկավար կուսակցութուն էր հանդի-
սանում, դասակարգային պայքարի ուղիից միանգամայն հեռանում ու
բռնում է գտարյուն ազգայնականության ուղին: Քանի դեռ նա Ռ.
Ա.-Դ. Բ. Կ. հետ միասին մի կուսակցութուն էր կազմում, միջազգային
հեղափոխական բանվորական դեմոկրատիայի ազդեցության տակ, հե-

դափոխական սոցիալիզմի սկզբունքներին հավատարմութունն եր պահում, թեպետ և նրա շարքերում, սկսած այն որից, յերբ Կովկասում առաջանում է սոց.-դեմ. կուսակցությունը, ազգայնական, մանր բուրժուական տարրերը պակաս չեցին: Այս quasi սոցիալ-դեմոկրատական տարրերի դեմ հարկադրված են յեղել կովկ. սոցիալ-դեմոկրատիայի ձախ ինտերնացիոնալիստական թևի ներկայացուցիչները:

Հեղափոխական ընդհատակյա մոմենտներին վրաց սոցիալ-դեմոկրատական ազգայնականները կենդանություն նշաններ չերևան չեցին հանում, մինչդեռ հեղափոխական շարժման ամենածանր, կրիտիկական որերին նրանք դուրս ելին գալիս ընդհատակից ու վեր բարձրացնում գլուխները:

Զխենկելիզմը*) վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի մեջ նոր չերևուցիչ է. Կովկասում սոց.-դեմ. կուսակցությունն առաջացման ու զարգացման հենց սկզբից ևեթ նա զգալ է տվել իր գոյությունը ի դեմս «մեսամեդասիստների» մեծամասնության, վորոնք 1898 թվից սկսած թիֆլիսում հրատարակում էին «Կիպլի» լեզալ շաբաթաթերթը: Այնուամենայնիվ չխենկելիզմն անկարող եր լինում բացահայտ ընդդիմանալու բանվոր դասակարգի ինտերնացիոնալ շարժման գրոհին: Լիկվիդատորական հոսանքը, վոր ընդգրկել եր համարյա ամբողջ սոցիալ-դեմոկրատիան. և վորի դիմ սպառազինվել եր հանգուցյալ Պլեխանովը մեր գրքի առաջին հրատարակությունը կցած հառաջաբանի մեջ, չխենկելիզմի, վրաց սոց.-դեմոկրատիայի ազգայնական-ուպորտյունիստական այդ թևի ցայտուն արտահայտություններից մեկն է: Սակայն վրաց այս շեյդեմականները, ցարիզմի անկումից հետո 1917 թվի փետրվարյան հեղափոխությունից շրջանում, մի առանձին հաստատակամությունը դուրս են գալիս ազգային հարցի մասին իրենց նախագծերով: Ժողովանիան, Զխենկելին, Ռամիշվիլին et tutti quanti ներկայացնում են անդրկովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների հուլիսյան համագումարին «ազգային տերրիտորիալ ինքնավարությունների» նախագիծը, վորը նրանց յեռանդակին ջանքերի շնորհիվ իրագործվում է հետագայում առանձին, իրարից միանգամայն «անկախ» ազգային-տերրիտորիալ պետություններ՝ Վրաստանի, Հայաստանի ու Ազրբեջանի կերպարանքով: Համագումարում մենք առիթ ենք ունեցել արտահայտվելու ազգային հարցի լուծման ժողովանիա-չխենկելիստական յեղանակի դեմ, մենք

*) Այս հետադիմական հոսանքը, վորին հարեց վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի ազգին մեծամասնությունը, կոչված է Ա. Զխենկելի անունով, վորը հանդիսանում է վրաց սոց.-դեմ. ազգայնականության ամենացայտուն արտահայտիչը, թեպետ, պիտի խոստովանել, վոր նա ինքը, վորպես քաղաքական գործիչ իրենից վոչնչություն եր ներկայացնում:

մատնանշում ելինք, վոր ամբողջապես չարիք է միջազգային բանվորական դեմոկրատիայի ուժերի անջատումը, վոր վտանգավոր մի եքսպերիմենտ է յերկրի քաղաքական բաժանվածությունն ըստ ազգային հատկանիշի, մի յերկրի, վորի ազգարնակությունն իրենից ազգայնական մի կատարյալ կոնցյոմբերատ է ներկայացնում, վոր մեզնում «ազգային-տերրիտորիալ ինքնավարությունների» իրագործմանը վորպես անխուսափելի հետևանքներ հնարավոր են պերտուրբացիաներ, անվերջանալի ազգային արյունահեղ ընդհարումներ: Մեր այս կարծիքն առ վոչինչ համարվեց, մեր ձայնը խեղդվեց:

Ուղիղ մի տարի հետո մեր յերկյուղացումներն արդարացան: Վրա հասավ 1918 թիվը, մեր ժողովուրդների կյանքի ամենամռայլ տարին: Այդ տարվա սկզբին արդեն մենք դիտում ենք վրաց սոցիալ-դեմոկրատիզմից նացիոնալ-դեմոկրատիզմին անցնելու նշանները: Կուսակցությունը, վոր անցյալում փառապանծ դեր եր խաղացելու այժմ անկման նշաններ եր միայն արտահայտում: Սոց.-դեմոկրատական կուսակցության չխենկելիստական հոսանքը գերազանցեց հեղափոխական ձախ թևին: Այդ հոսանքը վճռականապես բռնեց քաղաքական ու ազգային սեպարատիզմի ուղին: Զխենկելին, Ժողովանիան, Ծերիթելին, Ռամիշվիլին և ուրիշները դառնում են սեպարատիզմի Ռուսաստանից քաղաքականապես անջատվելու և Կովկասն անկախ ազգային տերրիտորիալ պետությունների բաժանելու ջերմ կողմնակիցները: Նրանք այժմ ազգային հարցի մեջ պաշտպանում են «դաշնակցականների» տեսակետը, վորի դեմ նրանք առաջ յիռանդակին կովում ելին:

1917 թվին Անդրկովկասյան կոալիցիոն կառավարության մեջ իսկ այնուհետև հաջորդ տարին, Անդրկովկասյան սեյմի ժամանակ, վրաց չխենկելիստները բլոկի մեջ են մտնում թուրք ֆեոդալների ամենահետադիմական «Մուսավաթ» կուսակցության հետ: Նրանց բարեկամական հարաբերությունները մուսուլման ազգաբնակչության հետադիմական ներկայացուցիչների հետ բոլորին զարմանք են պատճառում: Նրանք կովում են բալլշիզմի ու այն ամենի դեմ, ինչ վոր սուսական եր, միայն թե հաղթանակի յուրահատուկ ազգային գաղափարը, վորով հափշտակված էին նրանք ինչպես նոր ավետարանով: Դաժանորեն կովելով բալլշիզմի դեմ, նրանք աջակցում են միայն, վորպեսզի տաճիկներն իրագործեն իրենց նվաճողական նպատակները և հաղթեն ամբողջ յերկրի դեմոկրատիային ու Բազմի պրոլետարիատին, վորի ահազին մեծամասնությունն այն պահին գնում եր բալլշիկների յետևից:

Յերբ տաճկական ֆեոդալների նվաճողական ծրագրերի գործակալները կուսակցությունը, «Մուսավաթը» և նրա ներկայացուցիչները

ըը անգրկովկասյան կառավարութիւնն ու սեյմի մեջ անողոք կոնվեյնցիան մղում բալլընիկներն ու Բագվի պրոլետարիատի դեմ, նրանց ճշնշեղութեամբ և փոշնջացնելու համար ուղարկում էյին իրենց այսպես կոչված «վալրի» զորամասերը, չերբ այնուհետև շուտով Անդրկովկասի տերրիտորիան մտան տաճկական հրոսակները, և մուսավաթիստներն ամեն կերպ աջակցութուն էյին ցուլց տալիս տաճկական սրի հաղթութեանը, և վերջապես, չերբ մուսավաթիստների «վալրի» զորամասերն ու տաճկական ասկարները շրջապատեցին Բագվի հարցուր հազարանոց պրոլետարական բանակը, վրաց չխենկելիստ սոցիալ-դեմոկրատները, շատ լավ տեղեկ լինելով, թե ինչ է կատարվում, վոչ միայն մատնելի արանքով էյին նաչում տեղի ունեցող դրամային, այլ և շարունակում էլին իրենց սիրալիր ու բարեկամական հարաբերութունները «Մուսավաթի» ներկայացուցիչներին հետ:

Մեր չերկիրը Ռուսաստանից քաղաքականապես անջատվեց ու անկախ պետութունների բաժանվեց վոչ միայն դեպքերի ու արաքի» իմպերիալիստական ուժերի ճնշման տակ, այլ և մեր չերկրի քաղաքական խմբակցութունների մարտական ազգայնականութեան շնորհիվ: Իրենց նվաճողական նպատակներին հասնելու համար իմպերիալիստները ձգտում էյին մեզ Ռուսաստանից անջատել ու բաժանբաժան անել մինչդեռ վրաց չխենկելիստներն ու մեր չերկրի մյուս ազգայնական խմբակցութունները կամենում էյին ու ձգտում էյին նույն բանին իրենց ազգայնական նպատակների համար:

Նրանց ազգային տենդենցները միանգամայն զուգադիպեցին տաճկա-գերմանական իմպերիալիստների ծրագրերին*): Վրաստանի «անկախութունը» հայտարարելուց հետո վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի ազգային ամբողջ քաղաքականութունը բռնում է ազգային բուրժուազիան ուժեղացնելու և մյուս ազգութունների բուրժուազիային նեղելու ուղղութունը: «Ազգայնացման» պատրվակի տակ ազգայնացվեց այն ամենը, ինչ վոր ոտարի ու «այլազգու» սեփակաւնութուն էր: Նույնիսկ բանվորական քաղաքականութեան մեջ նկատելի էյին նրա «ազգայնացման» տենդենցներն ու հոգսերը:

Իսկարում է գործել դասակարգային պայքարի սկզբունքը, ընդհատվում է բանվոր դասակարգի շարժումը Վրաստանում: Վրաստանի բանվոր դասակարգն ամեն ինչ անում է ի հաճույս իր «չխենկելիստ

*) Այդ բանից հետո վրաց չխենկելիստ սոցիալ-դեմոկրատների հետ միասին մի կուսակցութեան շարքերում մնալն անհնարին էր: 1918 թ. մայիսի 25-ին յես գրավոր հայտարարութունով շրջանային կոմիտեյին, վորի անդամը և փոխախազան էյի, վոր դուրս եմ գալիս կոմիտեյի կազմից, պատճառաբանելով իմ այդ քայլը նրանով, թե ինձ համար անհնարին է հաշտվել չխենկելիստական քաղաքականութեան հետ, վորը հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի վրա հաղթանակ էր տարել:

լիստ լիզերները: Մի խոսքով՝ վրաց սոցիալ-դեմոկրատական մենշեվիզմը, հանձինս չխենկելիստների, այլասերվում ու ընկնում է անճանաչելիութեան աստիճան: Վերջին տարիներս նրա քաղաքական գործունեութունը չի տարբերվում նացիոնալ-դեմոկրատների քաղաքականութունից:

Փորդանիա-Ռամիշվիլիի ուժերը վոչ գեմոկրատական էր ու վոչ էր, ևս առավել, սոցիալիստական, այլ միայն ազգային-բուրժուական: Վրացի բանվորները, գտնվելով իրենց «լիզերների» ուժեղ ազդեցութեան տակ, չեյին զգում այն կոմսարային ճնշումը, վոր ամբողջապես պատել էր նրանց, իվիճակի չեյին հասկանալու այն մտայն ազգայնական միջնորդի պայմանները, վոր նրանց համար ստեղծել էյին իրենց ատաճնորդները:

«Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը 1918 թվին» վերնագրերն ունեցող մեր գրքի առաջաբանում (հայերեն լեզվով)՝ գրված 1919 թ. հուլիսի 15-ին, մենք գրել ենք հետևյալը. «Այն որը, չերբ վրաց բանվորական դեմոկրատիան կսթափվի իր «լիզերների» ներշնչած նացիոնալիստական քաղաքականութեան հիպնոզից, այդ որը կլինի մեր չերկրի միջազգային սոցիալիզմի քաղաքական կյանքի պայծառ երկրից մեկը»:

Այդ որը չեկավ: Անդրկովկասի ու Ռուսաստանի պետութունների ֆեդերացիան, վորի իրադորմանն ուղղել էյին իրենց բոլոր քայլերը խորհրդային իշխանութունները, մահաբեր մի հարված է ազգային մեկուսացումին ու ամեն տեսակի ազգայնական տենդենցներին ու դիտավորութուններին:

Իսկ մեր «Записки Революционера»-ի մեջ (1920 թ. հունվար № 1), ջերմազին պաշտպանելով կանտոնալ-ֆեդերատիվ պետական կարգի կազմակերպութունն Անդրկովկասի համար, մենք հողվածք վերջացնում ենք հետևյալ տողերով.

«Անդրկովկասի բոլոր քաղաքացիներին ծննդավայրն Անդրկովկասն է, բայց մեր բոլորիս ընդհանուր հայրենիքը մե՞ծ դեմոկրատիկ Ռուսաստանն է, հեղափոխութեան Alma mater-ը: Ով չի ուզում հասկանալ ու ընդունել այս բանը, նա անուղղելի եզոխա-ազգայնական է, ըստ սովորական գարձվածքի խղճուկ մի «մորթեպաշտ» (шкурник), վորի տեղը XX դարի սոցիալական միջավայրը չէ, այլ միջին դարերի վաղանցած եպիսոպոսի միջավայրը»:

Ս. Տ. Արևմեց

ՇԵՂԻՆԱԿԻ ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ (ԱՌԱՋԻՆ ՇՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ

Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցու-
թյան կշանքի ու պատմական ձևավորման մեջ կովկասյան սոցիալ-դե-
մոկրատիան ակնազարտ տեղ է բռնել, և նույնիսկ կովկասյան ժողո-
վուրդները, սոց.-դեմ. կազմակերպությունների ղեկավարությամբ, ընդհանուր
հեղափոխական, ազատագրական շարժման մեջ փոքր դեր չեն խաղացել:
Այն հանգամանքը, վոր Կովկասում *) մինչ այժմ գոյություն
չունի կազմակերպված տեղական աջ քաղաքական կուսակցություն,
ցույց է տալիս, վոր բնակչության հասարակական գործող տարրերի
առաջադիմական, ազատագրական աշխատանքն իսկ գլխավորապես
կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատներին վերջին տասնամյակի չեռանդակին
գործունեությունը համարյա ընդգրկել է ազգաբնակչության բոլոր խա-
վերը և նարավորություն չի տվել աջ հետադիմական տարրերին կեր-
պարանավորվելու և կազմակերպելու առանձին մի քաղաքական կուսա-
կցություն: Շատ հավանական է, վոր մոտիկ ապագայում քաղաքական
ոեակցիայի ու սև-հարյուրակային 3-րդ Դումայի ազդեցություն տակ
այդպիսի կուսակցություն կազմվի: Սակայն ներկայումս (1908 թ.),
բացի սպորադիկ պատահող հատ ու կենտ մարդկանցից ու խմբակ-
ներից, այդպիսի կազմակերպություն գոյություն չունի: Ազգաբնա-
կության պահպանողական տարրերի միջև գերակշռող հոսանքը չափա-
վոր լիբերալ, աջ-կադետական հոսանքն է: Նույնիսկ վրաց ազնվական-
ները և թուրք բեկերն ու խաները՝ թուրք աշխատավոր մասսաներին
հոգեպես ու տնտեսապես այդ սարսափելի ստրկացնողները, ընդհա-
նուր քաղաքական հարցերի շուրջը շատ ավելի խոհականություն են
չեբևան բերում, քան սև-հարյուրակային Պուրիշկինները, Կելեպոջե-
րը, Բորբինսկիները և նմանները:

Ինկատի ունենալով, վոր կովկասյան սոց-դեմոկրատիան Կովկա-
սում հեղափոխական շարժման մեջ ղեկավար դեր է խաղացել և շա-
րունակում է խաղալ և վոր նա, վորպես քաղաքական կազմակեր-
պություն, բարոյական հեղինակություն է վայելում վոչ միայն պրո-
չետարական մասսաների ու ազգաբնակչության մանր-բուրժուական
խավերի, այլ և ծայր աստիճանի հետամնաց թուրքական մասսաների
մեջ, ոուս ընթերցողի համար անհետաքրքիր չի լինի, յիթե ծանոթա-
նա ընդհանուր գծերով Կովկասի բանվորական շարժման, կովկասյան
սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության ծագման ու զարգացման
պատմությունը: Մանավանդ վոր, կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատիան,
վորպես միակ հեղափոխական դեմոկրատական կազմակերպություն,
կապիտալիզմի ավելի ու ավելի ուժեղացման զարգացման շնորհիվ այդ
չերկրում հաջողության մեծ շանսեր ունի, չնայած նրա շարքերում

*) Յես ինկատի ունեմ միայն հարավ-ասիական մասը՝ Անդրկովկասը:

այժմ ինկատվող այն ձգնաժամին, վոր ժամանակավորապես առաջա-
ցել է զանազան ընդհանուր քաղաքական ու այլ պատճառներով:

Ընդամին կարևոր էմ համարում մատնանշել, վոր կովկասյան
շարժման պատմություն համար անհրաժեշտ նյութերը պակասում են:
Հեղափոխական ընդհատակյա կազմակերպություն համար, չնայած
նրա բոլոր ջանքերին, պատմական փաստաթղթերի արխիվ պահելն
անհնարին է չեղել և այժմ շատ դժվար է գտնել, առավելապես շարժ-
ման առաջին շրջանին վերաբերող, այս կամ այն փաստաթուղթը:
Թերևս այս աշխատությունների կրկրող մասի համար նյութեր մեծ քա-
նակությամբ գտնվեն. մանավանդ վոր լիզալ մամուլում նույնիսկ
վերջին տարիներին շարժման մասին կարելի չե բավականին դիտողու-
թյուններ ու տեղեկություններ գտնել:

Այնուամենայնիվ, պատմության առաջին մասի համար յես կա-
րողացա ոգտագործել այն ամենը, ինչ վոր գտա Կովկասի վերաբե-
րյալ՝ «Рабочая Мысль», «Рабочее Дело» անլեզալ հրատարակու-
թյունների, վրացերեն «Բրձոլա» անլեզալ թերթի և առանձնապես
«Իսկրալի» մեջ: Բացի այդ, կազմակերպության ու շարժման մեջ
անձամբ ունեցած իմ ակտիվ մասնակցությունը, ինչպես և իմ հիշո-
ղություններն ու դիտողությունները նրանց մասին, այս աշխատու-
թյան բովանդակության մեջ պակաս տարրեր չեն մտցրել:

Իմ շարագրության մեթոդը, ինչպես կնկատի ընթերցողը, պատ-
մողական, նկարագրական է, դրա համար էլ աշխատությունը թերևս
կրում է վորոշ կոմպիլյատիվ բնույթ: Յես յենթադրում էմ, վոր այս
տեսակի ամեն մի աշխատություն չի կարող ալդպիսին չլինել: Յես
աշխատել էմ հետևել բանվոր դասակարգի կյանքի բոլոր արտահայ-
տություններին, նրա ամեն մի քալին, նրա գործողություններին,
սխալ թե ուղիղ՝ անխտիր, բայց վորոնք արժանի չեն դիտվելու շարժ-
ման պատմության մեջ:

Ինձ թվում է, վոր Ռ. Ս.-Դ. Բ. Կ. ու ոուսական մեծ հեղափո-
խություն պատմության համար ոգտավետ ու գնահատելի կլինի, յիթե
նման մենագրություններ, վորոնք, իմիջի ալլուց, չեն կարող չունենալ
նշանակալից թերություններ, ձեռնարկեն մյուս խոշոր կազմակեր-
պությունների իրազեկ ու կարող ընկերները նույնպես, վորոնք վոր-
պես կենդանի, ակտիվ մասնագետներ, մոտիկ են կանգնած չեղել գոր-
ծին և կարող ելին այդ իսկ պատճառով ներշնչել դեպի իրենց համա-
պատասխան վստահություն: Բացի արխիվային զբաղվող նյութերից,
շարժման ու կազմակերպության մեջ ջերմ մասնակցություն ունեցած
և իր բազմամյա գործունեությամբ նրա զարգացմանն աջակցած յու-
րաքանչյուր անձնավորության մեջ կարելի չե գտնել հենց այդ իսկ
կազմակերպության պատմության սաղմերն ու տարրերը:

Գ. Վ. ՊԼԵՆԱՆՈՎԻՆ

Մեծարգո ընկեր

Գեորգիյ Վալենտինովիչ:

3802

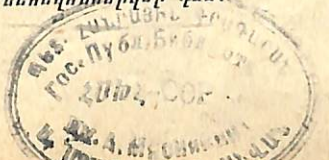
9036

7-85-9

Ձեզ եմ նվիրում իմ այս համեստ աշխատությունը, Ձեզ, վորպես
 փրատական սոցիալիզմի նախահորը Ռուսաստանում և ուսական սո-
 յիալ-դեմոկրատիայի ամենաականավոր հիմնադիրներից մեկին: Վոր-
 պես ուղղափառ մարքսիզմի անխոնջ պաշտպան, դուք համառ կռիվ
 եք մղել բոլոր նրանց դեմ, ով «սոցիալիզմի» դրոշակի տակ, գիտա-
 կցաբար թե անգիտակցաբար, թագցրել եր իր բուրժուական կերպա-
 րանքը: Ձեր գրական-քննադատական ու հրապարակախոսական գոր-
 ծունեյություն յերկարատև ընթացքում Դուք քիչ թշնամիներ չեք
 ունեցել: Ժընևում իմ նախկին ուսանողական կյանքից լավ հիշում եմ,
 թե ինչպես «Աշխատանքի Ազատագրություն Խմբակի» հիմնադրու-
 թյան առաջին տարիներին, չերք սոցիալ-դեմոկրատիայի ուժն ու
 նշանակությունը գեռևս աննշան եյին, Ձեզ հետապնդում եյին, դեպի
 Ձեզ թշնամանք և նույնիսկ ատելություն եյին ասածում «տիխոմիրո-
 վյան» հասկացողության տեր նարոդովոլցիները (народовольцы ժո-
 դովրդա-ազատասերներ) ու ամեն չերանգի նարոդնիկները (народ-
 ники — ժոդովրդասերներ): Դուք, այնուամենայնիվ, Ձեր անխոնջ
 աշխատանքով ու անխնա պայքարով մեկը մյուսի չեռեից խորտակե-
 ցիք փիլիսոփայական-քաղաքական մտածողության հին, հետամնաց
 ձևերը: Այդ պայքարը Դուք շարունակում եք նաև մինչև այսօր նույն-
 իսկ նրանց դեմ, վորոնք գտնվելով մեր կուսակցություն շարքերում,
 պարզորոշ կերպով շեղվում են հեղափոխական մարքսիզմից ինչպես
 տակտիկական, այնպես և սկզբունքային հարցերիմեջ*):

Բացի այդ անգնահատելի ծառայություններից, վոր Դուք մա-
 տուցել եք ուսական սոցիալ-դեմոկրատիային, մասնավորապես կով-
 կասյան սոցիալ-դեմոկրատական շատ բանով ձեզ ե պարտական: Նրա
 շարքերում Դուք քիչ աշակերտներ, հետևորդներ ու համակիրներ չեք
 դանի:

*) Այդ կերպ դուք կավում եք այժմ մեր կուսակցության նորագույն չարիքի՝
 Լեկվիտատորության ու նեոեկոնոմիզմի դեմ:

81

Անհատապես չես իմ ուսանողական կյանքին հենց առաջին տարուց սկսած դեպի Ձեր հեղափոխական գաղափարական գործունեությունը տածելիս լիակատար համակրություն: Յես չերբեք չեմ մոռանա այն մոմենտը, յերբ 1888 թվին լույս տեսած «Սոցիալ-Դեմոկրատ»-ի առաջին համարը կարդալուց հետո չես ուղարկեցի Ձեզ խորապես համակրական, խանդավառ մի նամակ, վորը վերջանում եր այսպիսի խոսքերով. «Կեցցե արևելյան սոցիալ-դեմոկրատիան»: Այո, հենց այդ «արևելյան սոցիալ-դեմոկրատիան» կերպարանավորվեց, աճեց ու ընդլայնվեց այնչափ, վոր տոն տվեց «ուսական մեծ հեղափոխությունը» ու ստեղծեց նրա եպոպեան: Նա, այդ «արևելյան սոցիալ-դեմոկրատիան», վորի առաջնորդն ու իղեղուզը հանդիսացել ու հանդիսանում եք Դուք, թեև կոխել ե նույնիսկ Պարսկաստան ու Տաճկաստան: Ահա թե ինչ նկատառումներ դրդեցին ինձ, Գեորգի Վալենտինովիչ, Ձեզ նվիրել այս աշխատությունը ինչան դեպի Ձեզ ունեցած իմ անկեղծ յերախտագիտություն ու խորունկ համակրանքի:

Ս. Տ. Սելովեդ

1909 թ. ոգոստոս
ժընև

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մեր չերկիրը, իսկ նրա հետ նաև մեր կուսակցությունը, գիտակից պրոլետարիատի կուսակցությունը, — ապրում ե այժմ «անժամանակայնություն» («безвременье»), ամեն տեսակի անկումներով անչափ առատ մի ցավալի շրջան: Յեթե սրանից վոչ վաղ, քան միքանի տարի առաջ մեր ընկերներից շատերը կուրացած եյին անհիմն հույսերով, վոր նրանց անհիմն արարքների չեն մղում, ապա այժմ հենց նույն ընկերների չափազանց նշանակալից մասը մատնվում ե նույնչափ անհիմն վհատություն, վոր գրդում ե նրանց սխալ գործողություններ անելու: Միքիչ առաջ դես չեռանդով լի թվացող այդ մարդկանցից մեկը չե, վոր իրեն համակող վհատություն ազդեցություն տակ կարող ե կրկնել կերմոնտովի խոսքերը.

Նայում եմ ապագային վախով,

Նայում եմ անցյալին կարոտով...

Այնուամենայնիվ, նրանք, ովքեր «նայում են ապագային վախով», «անժամանակայնություն» ամենից շատ տուժած զոհերի թվին դեռ չեն պատկանում: Ամենից շատ տուժել են նրանք, վորոնց ապագան արդեն չի վախեցնում, այլ ընդհակառակն, մխիթարում ե «լեզալ» գործունեությունից դուրեկան հեռանկարով: Ռուսական սոցիալ-դեմոկրատը պիտի ծայր աստիճան տնկման հասած լինի, վորպեսզի լեզալիս*) դառնա մի այնպիսի ժամանակ, յերբ կառավարության բոլոր արարքների վրա ապուրիմություն կնիքն ե դրված, մի բան, վոր անորինակ ե նույնիսկ Ռուսաստանում, և չերբ ուսական «քաղաքացիների» «իրավունքները», ավելի քան չերբեցե, կախումն ունեն վոստիկանական տնտեսման ու ցինիկ կամայականությունից: Իսկ մինչդեռ, մեր շրջանում, թվում ե, վոր ավելի ու ավելի աճում ե «լիկվիդատորների» թիվը, վորոնք արհամարհորեն չերես են թեքում իրենց համար տնտեսման գարձած հեղափոխական «ընդհատակից» հանուն «լեզալ» գործունեություն: Ռուսաստանում չկա մի այնպիսի անկյուն, վորտեղ վիտալիս չլինեն, — յերբեմն նույնիսկ վոչ պակաս «հաջողություն», —

*) Լեզալեզմի որդանը վերջին ժամանակներս դարձել ե Մոսկվայի «Возрождение» («Վերածնունդ») ամսագիրը, վորը հարկ ե, վոր իրեն կոչի «Вырождение» («Այլասերում»):

այդ սոցիալ-դեմոկրատ հոկտեմբերականները: Ըստ յերևութին նրանք թափանցել են նույնիսկ Կովկաս, վորտեղ մեր ընկերների մեջ իշխում էր միանգամայն ուրիշ տրամադրություն, և վորտեղ մեր ընկերները բարձր ելին պահում հեղափոխական դրոշակը:

Անա թե ինչու չես միանգամայն ժամանակին եմ համարում ընկ. Ս. Տ. Արկոմեդի գրած Կովկասի հեղափոխական շարժման պատմությունը դրվագի լույս ընծայումը: Այս դրվագը վերականգնում է ընթերցողների հիշողության մեջ այնպիսի փաստեր, այնպիսի գաղափարներ ու պայքարի այնպիսի միջոցներ, վորոնք առանձնապես պարզ ու հասկանալի չեն դարձնում «լիկվիդատորական» դատողությունների խայտոռակ անհեղեղությունները:

Անա ցայտուն մի որինակ: Մինչ վերջին ժամանակս կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատիան ազատագրական շարժման մեջ պրոլետարական հեղեմնիայի գաղափարին եր հետևում: Այժմ լիկվիդատորները, — ճիշտն ասած՝ նրանց մեջ ամենաշիտակները, — ժխտում են, վիճելի չեն գտնում այդ գաղափարը, հրաժարվում են նրանից: Այդ գաղափարը նրանց աննպատակահարմար է թվում: Յեվ նրանք իրավացի չեն: Այլ գաղափարն իրոք վոր աննպատակահարմար է... նրանց սեսակեսից: Իսկ հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի տեսակետից բանը միանգամայն այլ կերպ է ներկայանում: Դա ամենից լավ ապացուցում է հեղափոխակա- շարժման պատմությունը Կովկասում:

Ընկ. Ս. Տ. Արկոմեդն ասում է.

«Կովկասի բանվորական շարժման մեջ իրենց բնույթով խիստ տարբեր լերկու շրջան կարելի չե հաստատել: Առաջին շրջանը, սկսած անցյալ դարի 80-ական թվերից մինչև 1900 թիվը, մենք կոչում ենք տարերային-անգիտակցական տնտեսական շարժման շրջան, իսկ չերկրորդ շրջանը, վոր ընդգրկում է 1900 թ. մինչ 1905—6 թվերի ժամանակամիջոցը, — գիտակցական, քաղաքական-տնտեսական շարժման շրջան: Ներկա դեպքում «գիտակցական շարժման» տերմինը մենք այն մտքով ենք գործածում, վոր բանվոր դասակարգի առաջամարտիկ մասը, ինչքան էլ նա փոքրաթիվ լիներ, դառնում է շարժման ղեկավարը, տան և ուղղություն է տալիս հեղափոխական գործին, տրամադրություն է գաթեցնում և իր չեակից տանում բանվոր դասակարգի ամենից հետամնաց, բաղձաքանակ խավերը» (տես՝ II գլուխ):

Այս բանը ժխտել չի ջանա նույնիսկ ամենահամոզված «լիկվիդատորը»: Մակայն հարց է առաջանում. արդոք հեղափոխական շարժման ուժը Կովկասում չպակսեց այն հանգամանքից, վոր նրա (շարժման) ղեկավար ղերում գուրս յելավ «բանվոր դասակարգի առաջամարտիկ մասը», այսինքն սոցիալ-դեմոկրատիան: Այդ հարցին դեպքերը բարձրաձայն ու հասկանալի պատասխանում են. վոչ, չպակսեց

և վոչ միայն չպակսեց, այլ յեվ, ընդհակառակն, մեծացավ այն աստիճան, վոր աստիճանին յերբեք չեր հասնի, յեթե շարժումը ղեկավարեր չուրժուական մի վորեկ կուսակցություն: Հապա ինչո՞ւ չե անհանգըստացնում այժմ մեր «լիկվիդատորներին» պրոլետարիատի հեղեմոնիայի գաղափարը, վոր գործնականում այնպիսի բեղմնավոր արդյունքներ է յերևան բերել: Ինչո՞ւ նրանք այդպես խնամքով փորում են պրոլետարիատի հեղեմոնիայի գաղափարի տակը: Հենց այն պատճառով, վոր ինչպես վերն արդեն նկատվեց, այդ գաղափարը նրանց սեսակեսից միանգամայն աննպատակահարմար է:

Գծվար չի հասկանալ, վոր դեպի ընդհատակն ունեցած արհամարհանք, վոր այնչափ առանձնահատուկ է մեր «լիկվիդատորներին», անխուսափելիորեն պիտի հանգի, — համենայն դեպս տրամաբանությունից միանգամայն վոչ գուրի գրուխներում, — պրոլետարիատի հեղեմոնիայի գաղափարի բացատմանը:

Այստեղ բանը կրկին լավ պարզարանում է Կովկասի հեղափոխական շարժման պատմությունը: Հենց նույն ընկ. Ս. Տ. Արկոմեդը գրում է.

«Գյուղացիական շարժումը Կովկասում իր առաջացման որից սկսած ու իր հետագա զարգացման ընթացքում, հանդիսանում է քաղաքային պրոլետարական շարժման արտացոլումը: Քաղաքային սոցիալ-դեմոկրատական շարժման հետ նա շատ ընդհանուր դժեր ու նմանություններ է ունեցել: Սոցիալ-դեմոկրատիայի հետ կողք-կողքի ու նրան զուգընթաց և նրա գրոշակի տակ գյուղացիությունը կուլում էր վոչ միայն տնտեսական ազատագրության, այլ և քաղաքական ազատության համար: Նրա պայքարի հնարներն ու ձևերը համարյա նույնն էլին, ինչ վոր սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությանը» (Տես՝ գրքիս «Գյուղացիությունը յեվ հողային շարժումը Կովկասում» գլուխը):

Նման յերեույթը տեղի կարող էր ունենալ գյուղացիական ազգաբնակչության վրա սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության արած գիտակցական ու պլանաչափ ներգործության պայմաններում միայն: Սա պարզ է: Մակայն պարզ է և այն, վոր այդպիսի ներգործությունը պիտի վոր անլեզավ լիներ, պիտի վոր բղետեր հեղափոխական ընդհատակից չուրաքանչյուր յերեխա անգամ հասկանում է, վոր մեր «լեզավ հնարավորությունները» այդ ներգործությանը միանգամայն տեղ չեն թողել: Այդ պատճառով էլ նա, ում համար թանգ է այդպիսի ներգործությունը, վոր պրոլետարիատի հեղեմոնիայի գաղափարի իրագործման կարևորագույն միջոցներից մեկն է, անհրաժեշտաբար թանգ կգնահատի նաև հեղափոխական «ընդհատակը» Յեվ հակառակը. նա, ով արձամարհանքով փռնչում է «ընդհատակի» հասցիին, վոչ միայն չի գնահատում պրոլետարիատի հեղեմոնիայի գաղափարը, այլ անհրա-

ժեշտաբար տրամադրվում է կամ միանգամայն բացասելու այն, կամ թեկուզ այնպիսի «մեկնութուն» տալու նրան, վոր պրոլետարիատի հեգեմոնիայի գաղափարը կորցնում է հեղափոխական ամեն մի միտք: Գերմանական առածն ասում է՝ ով ասում է «Ա», նա պիտի ասի նույնպես «Բ»: Իսկ մեզ հետաքրքրող այս դեպքում հարկավոր է հիշել, վոր ով ասում է «Բ», նա զրանով հենց ցույց է տալիս, վոր ինքն արդեն արտասանել է «Ա», յեթե վոչ բարձրաձայն, ապա թեկուզ ինքն իրեն, «մտքի մեջ», «մտացի» սահմանափակումների ու մեկնությունների վերաբերյալ ունեցած ճիշդիտները հայտնի կանոնին համաձայն:

Ուղտի համար ավելի դյուրին է անցնել ասեղի ծակովը, քան թե լիկվիդատորի համար մարսել պրոլետարիատի հեգեմոնիայի գաղափարը:

Իսկապես վոր, չերեակայեցեք մի «ընկերոջ», վորը կորցնելով 1905-6 թվերի փոթորկալից շրջանի ընթացքում իրեն թեկավորող հույսերը *), անդորրությամբ ապաստանել է վորեւ լեզալ կազմակերպության մեջ: Դուք գալիս եք այդ մարդու մոտ և առաջարկում նրան մասնակցել կազմակերպված ու պլանաչափ այն գործողություններին, վորոնք նպատակ ունեն նպաստելու գյուղացիության քաղաքական գիտակցության զարգացման գործին: Նման գործողությունները պարզապես պարտավորեցուցիչ են գիտակից պրոլետարիատի համար, վորն ազատագրական շարժման մեջ, թեկուզ նվազ չափով, ղեկավար (հեգեմոն) դեր ունենալու պահանջն է դնում, և մենք տեսանք, վոր, որինակ՝ Կովկասի գիտակից պրոլետարները կարողացել են լավ կատարել իրենց այդ կարևոր քաղաքական պարտականությունը: Բայց այդ պարտականությունը կատարելու համար նրանք ստիպված են չեղել ոգտվել իրենց անլեզալ, «ընդհատակյա» կազմակերպությունից: Այլ կերպ վարվել նրանք չեյին կարող: Վնչ բանվորների արհեստակցական միությունները, վնչ սոցալական ընկերությունները և ընդհանրապես նրանց վոչ մի լեզալ կազմակերպությունը նման գործողություններ չեն կարող և չպիտի չնլ իրենց վրա վերցնեն:

Նշանակում է, յեթե մեր սիրելի «ընկերը», վոր անդորրությամբ ամօքում է իր «հիասթափության» ցավը այդ տեսակի կազմակերպություններից մեկի մեջ, վճռեր հավանութուն տալ և պաշտպանել

*) Հիասթափվելու ընդունակ են միայն ուտոպիստները: Արևմուտքում, 1848-49 թվերի հեղափոխական բռնկման անհաջող յեղքը «հիասթափեցրեց» այն սոցիալիստներին միայն, — ճիշտ է, նրանք շատ եյին, — վորոնք պրոլետարիատի շարժման նկատմամբ ուտոպիստական հայացք ունենալուց դեռ չեյին դադարել: Մարքսն ու Էնգելսը վոչ մի բանում «հիասթափվեցին» հենց այն պատճառով, վոր նրանք կանգնած էյին գիտական սոցիալիզմի տեսակետի վրա:

մատնանշված քաղաքական գործողությունները, ապա նա հարկադրված կամ ինքը պիտի մտներ «ընդհատակյա» աշխատանքի մեջ, կամ թե, համենայն դեպս, անուղղակի կերպով ոգներ «ընդհատակյան» մարդկանց, մտնելով նրանց հետ վորոշ կազմակերպչական հարաբերությունների մեջ, այսինքն պարզ ասած, հաբեք ընդհատակյա քաղաքական կուսակցությունը: Սակայն հենց դա չե, վոր չի ուզում մեր «հիասթափված» ընկերը, հենց զրանից է, վոր նա ամենից շատ խուսափում է: Հապա ի՞նչ է մնում նրան անելու: Նրան մնում է հայտարարել, վոր մատնանշված քաղաքական գործողություններն անծախանակ են կամ, ել ավելի լավ, ընդհանրապես հարկավոր չեն: Իսկ քանի վոր այդ գործողությունները հարկավոր են պրոլետարիատի հեգեմոնիայի գաղափարը պաշտպանող մարդկանց տեսակետից, ապա նա ալկամայից դեմ կդառնա նաև այդ գաղափարին:

Ճիշտ է, նա այդ բանը այն դեպքում միայն կանի, յեթե տրամաբանությունից դուրկ չի և իր դատողությունների մեջ կարողանում է ծայրը ծայրին հասցնել: Յեւ պիտի խոստովանել նույնպես, վոր տրամաբանական մտածողության ընդունակությունը չկորցրած եկզեմպլյարները մեր սոցիալ-դեմոկրատական հոկտեմբերականների միջև միանգամայն քիչ են: Այդ պատճառով հենց Ստիվանովիչը, վոր այնպես լավ «գիտակցել է ինքն իրեն», նրանց մեջ ներկայանում է վորպես տրամաբանականության հսկա: Սակայն տրամաբանականության բացակայությունը պատճառ չի և վոչ ել նույնիսկ մեղմացուցիչ հանգամանք: Համենայն դեպս անհերքելի չե, վոր հետևողականորեն մտածող սոցիալ-դեմոկրատ հոկտեմբերականը (այլ կերպ՝ «լիկվիդատորը») պրոլետարիատի հեգեմոնիայի գաղափարից ամեն տեսակի ստություններով չի կարող ճարպկությամբ չհրաժարվել:

Խնդրում եմ նշել, վոր յես չափազանց հեռու չեմ այն մտքից, թե իբր մեր «լիկվիդատորներն» այդ գաղափարի նկատմամբ դժկամություն ունենալու ուրիշ առիթներ չունեն: Ի՞նչպես կարող են չլինել: Կան. բայց դժվար է թվել այդ բոլորը: Նույնիսկ այդ բանի կարիք էլ չկա: Ընթերցողն այս բանում կգտնվի այն թագավորի վիճակում, վորին բացատրել են, թե ինչ պատճառով նրա քաղաք մտնելու ժամանակ թնդանոթաձգություն տեղի չեր ունեցել «նախ և առաջ, ասել են նրան, այն պատճառով, վոր մենք թնդանոթներ չունենք: Յերկրորդ...»: Ի՞նչ համար բավական է և առաջին պատճառը», ընդհատել է հետորին անհամբեր թագակիրը: Այդպես կընդհատեր ինձ, յերևի, նաև ընթերցողը, յեթե յես մտադրվելի պարզաբանել նրան մյուս այն պատճառները, վորոնք զրգում են կուսակցությունից «հիասթափված» մեր փախտականներին յերես թեքելու պրոլետարիատի հեգեմոնիայի գաղափարից: Նա կգտներ, վոր իմ մատնանշած պատճառը բավակա-

նին պարզում է հարցը: Համենայն դեպս յես կդիտեմ դարձյալ ահա թե ինչ:

Ինչքան ել հեղաբարձ չլինեն մեր սոցիալ-դեմոկրատ հոկտեմբերականները, վորոնք բանվորական լեզու կազմակերպությունների մեջ իրենց մոտիկ անցյալի «հիասթափումներից» հանդիսանաւանում, աչնուամենայնիվ ժամանակակից կառավարությանը հաճոյանալը հեշտ բան չի: Այդ կառավարությունն ամենուրեք «քաղաքականությունն» է տեսնում և վայրագորեն հետապնդում է նույնիսկ ամենաանվաւս բանվորական կազմակերպություններին: Այս բանը «լիկվիդատորներին» հիշեցնում է, վոր, իրոք, առանց քաղաքականության անհնարին է լուրս գնալ: Պիտի ապահովել իրենց համար թեկուզ փոքրիկ «լեզու հնարավորություններ»: Պիտի «կուլել լեզուլուրյան համար»: Իսկ վորպեսզի մեր աշխատանքը նոր պարտություն չկրի,— դատում է «լիկվիդատորը»,— մենք նախ և առաջ պիտի մտածենք այն մասին, վոր մեզ պաշտպանի բուրժուազիան: Բայց պրոլետարիատի հեղեմոնիայի գաղափարը բուրժուազիային դուր չի գալիս: Ի՞նչ անել հապա: *Salus populi suprema let* (ժողովրդի բարորությունը ամենաբարձր սրենքն է): Զոհաբերենք այս գաղափարը ժողովրդական շահերին: Դա հենց նույն տակադիական հնարն է (прим), վորով այնքան ազմուկ արավ է. Բերնշտեյնը 30 տարի սրանից առաջ: Բուրժուազիային չվախեցնելու համար նա հրաժարվեց սոցիալիստական հեղափոխության գաղափարից, փոխարինելով այն սոցիալական բարեփոխության (реформа) գաղափարով: Բուրժուազիային չվախեցնելու համար նա հրաժարվեց մատերիալիզմից ու անցավ նեոկանտյանների կողմը և այլն և այլն:

Մենք բոլորս դիտենք, վոր բացի ամենատաղտկալի դատարկություններից այդ տխրահուշակ «ոեվիդիան» վոչ մի բան չտվեց: Սակաչն սա իմիջի այլոց:

Ընթերցողը տեսնում է, թե ինչպես բոլոր ուղիները Հոոմ են տանում, այնպես ել «լիկվիդատորների» բոլոր դատողությունները (զիտակից թե անգիտակից, այդ բոլորը միևնույն է) տանում են դեպի պրոլետարիատի հեղեմոնիայի գաղափարի բացասումը: Զարմանալի վոչ մի բան չկա դրանում: Բայց զարմանալի ու ցավալի չե այն, վոր այդ տեսակի դատողություններն ազդեցություն են գործում նույնիսկ այնպիսի փորձառու և լուրջ ընկերների վրա, վորոնք, թվում եր, թե վոչ մի ընդհանուր բան չպիտի ունենային «լիկվիդատորության» հետ:

«Իսկուսասիոն թերթիկի» № 2-ի մեջ (1910 թ. հունիս 14/7) տպված է ընկ. Ան. ի*) բանակուրվը ընկ. Կ. Ստ. ի**) հետ՝ վրացական «Ազրի» և

*) Նոյ ժորդանիս:
**) Ը. Ի. Ստալին:

Մանոթ. թարգմ.

«Դասոցկիսի» թերթերում դեռ 1908 թվին լույս տեսած և հենց նույն ընկ. Ան. ի գրչին պատկանող հոդվածների աթիվ: Վրաց լեզուն չի մանալով, չես այդ հոդվածների մասին դատել կարող եմ միայն այն քաղվածքների հիման վրա, վոր մեջբերում են վիճող կողմերը: Դժբախտարար, այդ քաղվածքներն ընկ. Ան. ի մտքերի ընթացքի մասին միանգամայն ճիշտ հասկացողություն չեն տալիս, իսկ այն բացատրությունները, վոր տալիս է այդ քաղվածքներին ընկ. Ան., բավականին կցկտուր են: Սակաչն ինչ ել վոր լինի, պարզ է մի բան. ընկ. Ան. հերքում է այն հիմունքը, վոր արտահայտել եմ յես 1889 թվին Պարիզի միջազգային համագումարում, այն է՝ «Հեղափոխական շարժումը Ռուսաստանում կհաղթանակի կամ վորպես բանվորական շարժում, կամ թե չերեք չի հաղթանակի»: Ընկ. Ան. իրավացի չե, չերը կարծում է, վոր այդ հիմունքի մեջ յես արտահայտել եմ պրոլետարիատի հեղեմոնիայի գաղափարը *): Բայց նա չարաչար սխալվում է, չերը չենթադրում է, թե այդ գաղափարն արդեն իր ժամանակն ապրել անց է կացրել: Միանգամայն ընդհակառակը՝ այդ գաղափարը ժամանակակից է այժմ ճիշտ այնպես, ինչպես ժամանակակից եր նա միքանի տարի առաջ: Սակայն լսենք ընկ. Ան. ին:

«Վրացական հոդվածների հեղինակի դեմ (այսինքն՝ ընկ. Ան. ի դեմ) գրած «նամակի» մեջ առաջադրած (ընկ. Կ. Ստ.) լիկվիդատորական բոլոր մեղադրանքներից միայն մեկն է ճիշտ. — դա պրոլետարիատի հեղեմոնիայի գաղափարի լիկվիդացիան է՝ ներկա և ապագա ազատագրական շարժման մեջ: Սրա գլխավոր արգումենտը վոչ թե Մարքսի կամ հեղափոխությունների պատմության վկայությանը դիմումիւ է, այլ հասարակական ուժերի փոխհարաբերությունների այն փոփոխությունը, վոր տեղի ունեցավ վերջին յերեք տարիները՝ պրոլետարիատի ու բուրժուազիայի միջև տնտեսական և ընդհանրապես դասակարգային պայքարի ուժեղացման ու դասակարգային դիֆֆերենցիայի հետևանքով: Իհարկե, այս արգումենտը չի համոզի նրանց, վորոնք կարծում են, թե Ռուսաստանի վերանորոգման գործը կկատարի պրոլետարիատի ու դյուրացիության դիկտատուրան: Բայց կա կուսակցության մի ուրիշ մաս, վորը այլ կերպ է մտածում. անս հենց այդ մասի համար հիշյալ մեր դատողությունը նշանակութուն կարող է ունենալ: Չեմ կարծում, վոր սրանք այժմ կարող լինեն շարունակել մտածելու, թե ապագա շարժման մեջ բուրժուազիան դարձյալ պրոլետարիատի չեռեից կգնա, ինչպես գնաց նա մինչ հոկտեմբերի 17-ը»:

*) Այստեղ, ինչպես և պետք եր սպասել, անհամեմատ ավելի նրբամտություն է յերևան բերում, բան «Солос Социал-Демократа»-ի խմբագրությունը, վորը իղեմս Ա. Մարտինովի (տես նրա հոդվածը՝ «Ով լիկվիդացիայի չենթարկեց գաղափարական ժառանգությունը»՝ տպված «Голос»-ի № 18-ի մեջ) փիղն է, վոր հենց չի տեսնում:

Վրացական հոգևածները հեղինակն ասում է, վոր «հեղափոխութեան գլուխը, հիրավի, կանգնած էր պրոլետարիատը և յեթե (հեղափոխութեանը) չհաղթանակեց, ապա դրա պատճառն այն էր, վոր պրոլետարիատը չէր կարող բուրժուական հաղթական հեղափոխութեան գլուխը կանգնել, վորովհետև յեթե հեղափոխութեանը հաղթական է, ապա նա վոչ թե բուրժուական կլինի, այլ սոցիալական»:

Սա միանգամայն համոզեցուցիչ չէ: Ըստ ընկ. Ան.-ի դուրս է դալիս, վոր մեր ազատագրական շարժումը 1905 - 6 թվերին վոստիկանական պետութեանը հաղթանակելու համար բավական ուժեղ այն պատճառով չեղավ, վոր նրա գլուխը կանգնած էր պրոլետարիատը: Սակայն ի՞նչ կլինեք, յեթե այդ շարժումը պրոլետարիատի փոխարեն ղեկավարեր բուրժուազիայի այս կամ այն խավը: Այս հարցին յես արդեն պատասխանեցի վերը: Այդ շարժումը վերջնական հաղթանակեց էլ ավելի հեռու կլինեք: Ավելին դեռ: Կարելի չէ վստահութեամբ ասել, վոր մենք չեյինք ունենա նույնիսկ հոկտեմբերի 17-ի պատմական ուրը: Քանի վոր մեր ազատագրական շարժման գլուխը կանգնած էր պրոլետարիատը, ապա այդ շարժումը դրսևորեց մաքսիմումը այն ուժի, վոր նա կարող էր դրսևորել սոյալ տնտեսական պայմաններում*:

Ընկ. Ան. մեր հետագա քաղաքական զարգացման այսպիսի սքեմա յե նկարում.

«Այսպիսով, պրոլետարիատն իր հեղափոխական ուղին բռնած դեպի իր արմատական նպատակը յերթալով, դաշնակիցներ է գտնում դժգոհ բուրժուազիայի շրջանում և, պաշտպանելով նրա ընդդիմադիր պահանջները, վոր հարուցվում են պրոլետարիատի շարժման ուղիի ընթացքում, դրանով հենց թեթևացնում է իր համար հետագա պայքարը» (եջ 29):

Յես ընդունում եմ այս սքեման և հարցնում եմ ընկ. Ան.-ին՝ կարծում ե արդո՞ք նա, թե մեզ մոտ, բացի բուրժուազիայից ու պրոլետարիատից, չկա ուրիշ վոչ մի հասարակական խավ, վոր շահագրգռված լինի հին կարգի տապալման մեջ: Թ՛վում է, վոր նա այսպես մտածել չի կարող: Նրա հետ վիճող ընկ. Կ. Ստ.-ի խոսքերի համաձայն, նա, ընկ. Ան., բուրժուազիա ասելով ամենուրեք հասկանում է միջին լիբերալ-բուրժուազիան, վորի իդեոլոգները հանդիսանում են կադեսները:

* Այնուամենայնիս, սա չի նշանակում, թե ուժի այդ մաքսիմումը պատշաճ գործադրութուն ունեցավ: Տակտիկական շատ սխալներ արվեցին, վորոնք խանգարեցին պատշաճ կերպով ոգտագործելու գոյութուն ունեցող ուժը:

Սակայն այստեղ մենք անցնում ենք մի ուրիշ հարցի, վորի վրա յես այժմ չեմ կարող կանգ առնել: Կասեմ միայն, վոր յես յերբեք չեմ թագցրել իմ կարծիքը մեր կուսակցութեան տակտիկական սխալների նկատմամբ (տես իմ «Дневник»-ում «Письма о тактике и безтактности», «Новые письма о тактике и безтактности» հոգվածները և այլն):

Ընկ. Կ. Ստ. այս խոսքերը ընկ. Ան.-ի կողմից ամենափոքր առարկութուն անգամ չեն հարուցել: Ընդամին նա ինքը ևս նկատում է, վոր «հին ուժի մի դեմ մղելիք պայքարը պրոլետարիատի մենաշնորհը չէ» (եջ 30): Նշանակում է, վոր նա ևս ընդունում է, — հասկանալի չէ, վոր չի յել կարող չընդունել, — թե մեզ մոտ կան հասարակական խավեր, վորոնց շփոթել չի կարելի վոչ պրոլետարիատի և վոչ էլ «միջին բուրժուազիայի» հետ, և վորոնք ազատագրական պայքարի հաջողութեան մեջ նույնպես շահագրգռված են: Ո՞ւմ յեսեվից կզնան այս խավերը: «Միջին բուրժուազիայի» րե պրոլետարիատի յեսեվից: Ըստինքյան հասկանալի չէ, վոր գիտակից բուրժուազիան պիտի աշխատի տանել նրանց իր յետևից, իսկ գիտակից պրոլետարիատը պարտավոր է անել իրենից կախված ամեն բան, վորպեսզի յենթարկի նրանց իր ղեկավար ազդեցութեանը: Յեթե այս բանը նրան հաջողվի, ապա նա կրկին ազատագրական շարժման ղեկավարը կդառնա, այսինքն կհանդիսանա հեգեմոնի դերում: Քաղաքական տրամաբանութունը բնութեան նման մի բան է. կուզես նրան դուրս քշիր դուից, նա ներս կթռչի լուսամուտից:

Յենթադրենք, սակայն, վոր ուսական պրոլետարիատը կմտաբերի ընկ. Ան. ի խորհուրդը և կմտադրվի խուսափել ղեկավար դերից: Ի՞նչ միջոցով նա կարող է հասնել իր այս մտադրութեան իրագործմանը:

Ուրիշ միջոց չկա. նա գիտակցորեն պիտի հրաժարվի այն պայքարից, վոր մղելու յե բուրժուազիայի դեմ միջանկյալ հասարակական խավերի վրա ազդեցութուն ունենալու համար: Սակայն նման ինքնահրաժարեցումը հավասարազոր է քաղաքական ինքնաներքինացման (самооскопление): Կցանկանա՞ արդյոք պրոլետարիատն իրեն այսպիսի անդամահատութեան յենթարկել:

Իրանում յես խիստ կասկածում եմ: Սա դեռ քիչ է. յես կարծում եմ, վոր այդ անդամահատութունը նույնիսկ չի մտնում ընկ. Ան.-ի հաշիվների մեջ: Ինձ թվում է, վոր նա պարզապես չի խորհել, թե ուր է տանում սոցիալ-դեմոկրատական տակտիկայի իր «ոսկիզիայի» անվանելի տրամաբանութունը:

Իսկ յեթե յես սխալվում եմ, յեթե ընկ. Ան. պատրաստ է ընդունելու այն բոլոր յեզրակացութունները, վոր յելնում են նրա «ոսկիզիայից», ապա ուրեմն թող նա չնեղանա այն ընկերներից, վորոնք, ընկ. Կ. Ստ. պես, նրան վորպես կատարչալ «լիկվիդատոր» համարեն: Կրկնում եմ, ով ասում է «Ա», նա պիտի ասի նույնպես «Բ»:

«Լիկվիդատորներն» այն ծալրից չեն սկսում, ինչ ծալրից վոր սկսում է ընկ. Ան... նրանց «ոսկիզիային» վորպես յեխակետ ծառայում է այն արհամարհական վերաբերմունքը, վոր հանուն լեզալիզմի

տածում են նրանք դեպի հեղափոխական «ընդհատակը»: Բայց յեթե հեղափոխական «ընդհատակը» բարեհաճի չերկար ապրել, յեթե մեր սոցիալ-դեմոկրատներն իրենց ամբողջ գործունեությունը փոխադրեն բանվորական լեզու կազմակերպությունների մեջ, և յեթե այդ կազմակերպությունների մեջ չգտնվեն ընդունակ պրոլետարներ, վորոնք ընդդիմադրեն սոցիալ-դեմոկրատական հոկտեմբերականությունը, ապա մենք կհանդեսնք հենց այն բանին, ինչի մասին յերազում ե ընկ. Ան., այն է՝ մեր գիտակից պրոլետարիատը հեզեմոնի դերում դուրս չի գա հենց այն պատճառով, վոր նա արդեն անընդունակ կլինի այդ բանին և անարժան: Յեվ այն ժամանակ բուրժուազիային մի բան կմնա միայն՝ ծափահարել նրա քաղաքական «իմաստությունը»: Նա, բուրժուազիան, վերջապես կհասնի այն բանին, վորին մինչ այսօր նա այնպես ապարդյուն կերպով ձգտել է, այն է՝ նրա ղեկավար ազդեցություն ասակ կընկնեն բոլոր միջանկյալ հասարակական խավերը:

Ընկ. Ան. չի ուզում բուրժուազիային վախեցնել: Յեվ վոչ մի կասկած անգամ չկա, վոր հեղափոխական Ֆրազմետից հարբած քաղաքական ոռմանտիկները միայն կուզենան վախեցնել բուրժուազիային գեղարվեստի սիրուց զրդված: Սակայն ընկ. Ան. թող վերհիշի, թե կադետները, վորոնց նա համարում է միջին բուրժուազիայի իդեոլոգներ, յերբ յերևան բերին հեղափոխականներին հաճոջանալու վորևե ձգտում: Միայն այն ժառանգակ, յերբ պրոլետարիատի ղեկավարությամբ ազատագրական շարժումն իր ամենաբարձր կետին հասավ: Սա կարելի չե ապացուցել փաստաթղթերով: Յեվ յեթե հիմա կրկին լայն հեղափոխական շարժում սկսվի, ապա պարոն Միլլուեկովը կրկին կարտահայտվի հիմնադիր ժողով գումարելու ոգտին: Ծիշտ է, հիմա հեղափոխական շարժումն անհամեմատ ավելի խորը և լայն պիտի լինի, վորպեսզի փորձից սովորած կադետները հավատան, վոր նա անպարտելի չե, բայց սա դործն ամենևին չի փոխում:

Քաղաքական մանուկ է այն սոցիալ-դեմոկրատը, վորը հանուն սխալ հասկացած «սկզբունքի» հրաժարվում է իր մեծ նպատակի համար ոգտագործել ախրող կարգի դեմ յեղած ամեն մի (իմիջի այլոց նաև կադետական) շարժում: Սակայն քաղաքական շատ հասունություն յերևան չի հանի նաև նա, ով կվախենա «վախեցած» պ. Միլլուեկովի ուրվականից:

Ակսիումա: Հանձինս կադետների ներկայացվող «միջին բուրժուազիայի» արիությունն ու վճռականությունը հնարավորին չափ բարձր աստիճանի հասցնելու համար (կամ թե, յեթե ուզում եք, նրանց վախկոտությունն ու անվճռականությունը ծայր աստիճանի պակասեցնելու համար) անհրաժեշտ է հեղափոխական շարժումը մաքսիմում ուժի հասցնել *):

*) Իսկ մենք արդեն գիտենք, վոր հեղափոխական շարժումը մաքսիմումին հասնում է միայն պրոլետարիատի ղեկավարությամբ:

Այս ախտոման, վոր միանգամայն մոռացություն է տալիս ընկ. Ան., ջախջախում է նրա բոլոր պատճառաբանությունները: Հենց այդ ախտոման մի ավելորդ անգամ ևս ցույց է տալիս, թե վորքան սխալ է «լիկվիդատորները» տակտիկան: Յեթե այդ տակտիկան մեզ մոտ յերկար ժամանակով չալթանակի, սպա դրա անխուսափելի հետևանքը կլինի այն, վոր կղաղարի հեղափոխական շարժումը այն չափով, վոր չափով նրա բնրացի կախված է սոցիալ-դեմոկրատների գիտակցական ջանքերից: Իսկ այս հանգամանքը, իր հերթին, ծայր աստիճան կնվազեցնի «լեգալության համար մղվող այն պայքարի» հաջողության շանսերը, վորի ծրագրերը նոր ավետարանի պես ձեռքներն առած ման են գալիս այժմ մեր սոցիալ-դեմոկրատ-հոկտեմբերականները:

Բարեբախտաբար սոցիալ դեմոկրատական հոկտեմբերականությունը նույնպիսի սնանկ մի բան է, ինչպես և բուրժուական հոկտեմբերականությունը: Հեռու չէ այն ժամանակը, յերբ նրանից ամոթով յերես կթեքեն նրա այժմյան կողմնակիցներից ու ոժանդակողներից շատ շատերը: Անա թե ինչու մենք, հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատներս, վոչ մի պատճառ չունենք «սպագային վախով նայելու»: Մենք չգիտենք, թե մեր ներքին կյանքի դեպքերն ինչպիսի տեսք կընդունեն: Սակայն մենք շատ լավ գիտենք, վոր ինչպիսի տեսք էլ ընդունելիս լինեն այդ դեպքերը, նրանց ընթացքի ընդհանուր ուղղությունը մեզ համար շատ ավելի բարեհաջող կլինի, քան մեր թշնամիները:

Հին կարգի դեմ մղվող պայքարը Ռուսաստանում ամենևին դեռ չի վերջացած: Պատմական այն պրոցեսսը, վորի շնորհիվ մեր պրոլետարիատը պատմական բեմ դուրս յեկավ և ազատագրական շարժման գլխին անցավ, դեռ չի դադարել: Ռուսաստանի տնտեսական զարգացումն այժմս կատարվում է շատ արագելաոթի պայմաններում: Սակայն այդ զարգացումը, համենայն դեպս, կատարվում է: Իսկ քանի վոր կատարվում է, ապա ուրեմն չի դադարում աճելուց բանվոր դասակարգի թե քանակը, թե գիտակցականությունը և թե, վերջապես, միջանկյալ խավերի վրա ունենալիք նրա քաղաքական ազդեցության ուրելակտիվ հնարավորությունը: Այս ամենը մեր հասարակական ուժերի փոխհարաբերությունը մեր ոգտին է փոխում:

Չերնիշևսկին մի ժամանակ գոչել է. «Ինչ լինելու չե, թող լինի, մի որ էլ մեր փողոցում հարսանիք կլինի»: Յես այժմ հաստատ համոզմունքով կրկնում եմ նրա խիզախ խոսքերը, չնայած վողջ այն ամոթալի անհրապույր դրությունը, վոր ապրում է միջ ներկա անժամանակայնությունը շրջանը: Յես ավելացնում եմ այդ խոսքերին միայն մի «լեթե». մեր փողոցում հարսանիք կլինի, յեթե մենք մեր սեփական հոկտեմբերականությունը հախիցը գանք և վերածնենք մեր կուսակցությունը, վոր իր թերություններով, պակասություններով

ու սխալներով հանդերձ, հսկայական ու անմոռաց ծառայութիւններ եւ արդեն մատուցել պրոլետարիատի գործին ու քաղաքական ազատութեան պայքարին:

Ընկ. Ս. Տ. Արկումեզի գիրքն ընթերցողի հիշողութեան մեջ վերականգնում եւ ուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի ամենալավ տրագիցիաները: Այս բանը բավական ե հենց, վորպեսզի սրտանց հաշողութիւնն ցանկանանք նրան:

Կարիք կամ արդյոք ավելացնել այստեղ, վոր ինձ խորապես շարժեցին այն պարզ, ջերմ ու բարեկամական խոսքերը, վորոնցով դիմում ե նա ինձ իր նվիրատվութեան մեջ: Մի բան կասեմ. ընկ. Ս. Տ. Արկումեզի ու նման ընկերների ինձ տածած համակրանքը կարող ե վարձահատույց լինել այն շատ ծանր բողոքների համար, վոր անխուսափելի յեն ներկա պահին, անսպասելի դավաճանութիւնների ու ամոթալի յերեւուսների ժամանակ: Հուսանք, վոր շուտով կանցնի այս ստոր ժամանակը եւ «արեւելյան սոցիալ-դեմոկրատիան», վորի մասին խոսում ե հեղինակը, որ առաջ կկազդուրվի իր ասլրած ճշգնաժամից:

Գ. Պլեխանով

1910 թ. ոգոստոս
ժ ը ն ե

ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄԸ ՅԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

I

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒՅՑՈՒՆՆԵՐ. ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ԴՐՈՒՅՑՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Մի չերկրի հասարակական հոսանքները վորոշելու համար անհրաժեշտ ե նախ ե առաջ ճիշտ հասկացողութիւն ունենալ այդ չերկրի սոցիալ-տնտեսական ու ազգագրական դրութեան մասին: Այդ տեսակետից կովկասը, վոր Ռուսաստանի կարևոր ծալրագավառներից մեկն ե, լայն հասարակութեան համար մինչև որս ել համարյա terra incognita (անհայտ մի չերկիր) ե:

Շատերի համար կովկասը մինչև վերջին ժամանակս պատկերանում եր վորպես մի չերկիր, ուր բնակվում են միայն «վայրենի լեռնականներ», «անկուլտուրական վայրենի մի ազգաբնակութիւն», վոր քրեական հանցավորների, ավազակային, պրոֆեսսիոնալ շալկաների շատ մեծ տոկոս ե տալիս: Այսպիսի կարծիք շատերն ունեցին, այսպիսի կարծիքի ելին նաև ցարական կառավարական բլուրովրատիկ շրջանները, վորոնց համար դա ձեռնտու մի բան եր, վորպեսզի արդարացնելին մտրակի, նազալկալի ու կախաղանի իրենց քաղաքականութիւնը:

Խորը խավարի, անթափանց տգիտութեան ու ազքատութեան մեջ, վոր պայմանավորում եր հին օեթիմն ու նրա կառավարութիւնը, հակասոցիալական բնույթ ունեցող յերևույթների հանդիպելը զարմանալի բան չեր: Հանցագործը, ստրուկը խոմ հավիտյանս չի կարող ստրկութեան մեջ մնալ: Յերը կյանքի որչեկտիվ պայմանները փոքր իշատե փոխվում են, ստրուկն արթնանում ե, բացում ե աչքերը ե ճանաչում իր թշնամուն, ստրկացնողին: Յեվ ահա հենց այս «կովկասյան վայրենի ցեղերը» վերջին տարիներս հեղափոխական, ազատագրական շարժման մեջ իրենց ակտիվ պայքարով ցուչց տվեցին, թե վորքան նրանք վայրենի ու ստրուկ ելին: Իսկ կովկասյան պրոլետարիատը, — այդ «վայրենի ցեղերի» զավակը, — հեղափոխական ավանգարդի իր ստանձնած դերով բոլորին զարմանք ու հիացմունք

սլատճառեց: Նա, ով միայն վկա յե յեղել այն ամենին, ինչ վոր կատարվում էր «ազատ որերին» (1905 թ.) կովկասյան քաղաքներում՝ Թիֆլիսում, Բազում, Բաթումում և սլուբ, ժողովրդական հավաքույթներում, միտինգներում և հասարակական բնույթ ունեցող ուրիշ դեպքերում, վորոնց մասնակցում էլին տասնյակ հազար «վայրենիներ», նա կարող է հասկանալ, թե նրանց մեջ ազատութեան վորդին վոր աստիճան զարգացած է, թե նրանք վորպիսի որինակելի կարգապահութեան ու խելացի գործողութուններ էլին ընդունակ:

Կովկասյան ժողովուրդները հասունացել էլին, կովկասյան պրոլետարիատը՝ սոցիալ-դեմոկրատիայի դեկավարութեամբ, իր հեղափոխական-քաղաքական զարգացման մեջ այնքան էր բարձրացել, վոր այդ տեսակետից բուրժուազիան ու նրա ինտելլիգենցիան տեղի էլին տալիս նրան, չքանում էլին: Բուրժուական մամուլը, գրականութունը և լրագրութունը հանկարծակի էլին չեկել, բուրժուական գործիչներն ու լիբերալ ինտելլիգենցիան այնպիսի տարակուսանքի ու անորոշ դրութեան մեջ էլին ընկել, վորը հասկանալ նրանց համար այնքան էլ հեշտ բան չէր:

Ի՞նչ էր պատահել: Մի թե ցնցոտիներ էր, բանվորական կապույտ բաճկոնների մեջ յերեացող այդ կերպարանքները, վորոնք ժողովրդական հավաքույթներում յեկում էլին ու վառ ճառեր ասում իպաշտպանութուն իրենց դասակարգային շահերի, յերեկվա նույն «ստրուկները», գյուղացիների ու բանվորների նույն ծանոթ դեմքերը չեկին: Այո, դրանք հենց նույն մարդիկն էլին, արտաքուստ թեպետ և քիչ փոխված, բայց ներքին աշխարհայացքի կողմից այնքան անճանաչելի դարձած, վոր վհատութեան ու սարսափի էլին հասցնում տիրող դասակարգերն ու նրանց իդեոլոգիան:

Յեվ ամենակարևորը, վոր պիտի նկատել, դա այն է, վոր այդ կերպարանափոխութունը, աշխատավոր մասսաների, արդյունաբերական պրոլետարիատի ու գյուղացիական չքավորութեան աշխարհայացքի ու գիտակցութեան այդ փոփոխութունը, տեղի կարող էր ունենալ միայն սոցիալ-տնտեսական հարաբերութունների փոփոխման հետևանքով և, — վոր էլ ավելի հետաքրքիր է, — շատ կարճ ժամանակամիջոցում: Իրոք վոր, սրանից մի 15—20 տարի առաջ շատերին թվում էր, թե տիրող ռեժիմի որոք, քաղաքական կամայականութեան, աղքատութեան ու տգիտութեան տառապանքի ու ճնշման տակ անհնարին բան է, վոր կովկասյան ժողովուրդները բարձրանան ու հասնեն ինքնագիտակցութեան մի վորոշ աստիճանի և թե նրանց վիճակված է մնալ հավիտյան խավարի, ստրկական հպատակութեան ու ճորտութեան մեջ: Սակայն իրերի ուժը հաղթանակեց հին ռեժիմի մարդկանց «իմաստուն քաղաքականութունը»: Վերջին յերկու տասնամյակները

ընթացքում կատարվում է հասարակական-տնտեսական զարգացման մի պրոցես, վորը, ստեղծելով հասարակական նոր ու թարմ տարրեր, հակամարտութեան մեջ է դնում նրանց հին տարրերի հետ, բաղխում է նրանց միմյանց հետ և այդպիսով նպաստում նրանց միջև յեղող պայքարին ու վճռում նրանց բախտը: Հիշյալ ժամանակամիջոցի ընթացքում մեր աչքի առջև անհետ վերանում են հասարակութեան տնտեսական ու սոցիալական կառուցվածքի հին ձևերը և առաջանում, կազմվում ու զարգանում են նոր ձևեր: Տեղական հին (ազգային) արտադրութուններն անհետացման շրջանն են ապրում և դրանցից շատերն արդեն միանգամայն չքացել են: Չքանում և չքացել են արհեստավորական համքարներ (ցեխերի) յերբեմնի ուժեղ կազմակերպութունները: Այսպես, միանգամայն չքացել են՝ ասիական կոշկակարութունը (խարազները-ասիական կոշկակարներն են *), ասիական գլխարկ կարելու արհեստը (ճոն), իսկ ասիական դերձակութունը կործանման մոտ է գտնվում: «Կինտոները», կովկասյան յուրահատուկ այս բուսականների մեծ մասը, վորոնք հազարներ էլին հասնում համարյա կովկասյան բոլոր քաղաքներում, անհետացել են և շուտով չեքելի այլևս չեն լինի: Նրանց սերունդները վարձու բանվոր են դարձել, աշխատում են օրհաստանացիներում, զավոզներում ու գործարաններում, գլխավորապես ծխախոտի գործարաններում:

Այն ամենը, ինչ հին է, նահապետական, հետին պլանի վրա չե անցնում, չքանում, տեղի տալով նոր, առաջադիմական հոսանքին: Մի 25—30 տարի սրանից առաջ կալին մեծ քանակի «սառաֆներ»՝ դրամափոխներ, վաշխառուներ, իսկ այդ ժամանակից իվեր հիմնվում են տասնյակ բանկային ու վարկային հիմնարկներ: Թիֆլիսում, կովկասի այդ կենտրոնական քաղաքում, հենց նույն այդ ժամանակ աղգարնակութունը գործ էր անում տնային յեղանակով պատրաստած ճարպամոմը, հասկացողութուն չունենալով այն մասին, թե նրանից այնչափ մոտ կովկասյան հողի ծոցում թագնված են նավթի անսպառ հարստութուններ:

Յոթանասնական թվերին Փոթիից մինչև Թիֆլիս գցած Անդրկովկասյան չերկաթուղու բացումը, 80-ական թվերի սկզբին չերկաթուղագծի շարունակութունը Թիֆլիսից մինչև Բազու և նավթային միջերջների արտաբերումը (добывание) Ապշերոնի թերակղզում մեր յերկրում տնտեսական հեղաշրջում առաջացրին: Նավթն ուժեղ խթան դարձավ յերկրի տնտեսական զարգացմանը:

*) Խարազներն այսյալ դարի 70—80 թվերին կազմում էլին Թիֆլիսում կարևոր համքարներից (ցեխերից) մեկը:

Բացի նավթից չեբկիրն ոժտված է նաև ուրիշ բնական հարուստութուններով: Մարգանեցի (Քութայիսի նահանգ), պղնձի (Գանձակի ու Թիֆլիսի նահանգ) մշակույթը լայն չափեր է ընդունում: Առևտրական գործը խիստ զարգանում է: Բամբակաբուծությունը (Յերևանի նահանգ), ծխախոտի մշակույթը (Սուխումի շրջան) ընդլայնվում են, ինչպես նաև պինեգործությունն ու կոնյակագործությունը (Կախեթի, Յերևանի նահանգ) և այլն: Նույնիսկ գյուղատնտեսական արտադրությունները հետզհետե ինդուստրիալ բնույթ են ընդունում:

Հին ռեժիմի քաղաքական հարստահարումն ու ճնշումն արմատական կերպով վերացնելու, բանական կուլտուրա սկսելու և արտադրական ուժերի զարգացման մեջ մեծ թափ մտցնելու գեպքում չեբկիրի բարեկեցությունն արագորեն կբարձրանար ու բարձր աստիճանի կհասներ:

Չնայած կովկասյան «նաբողնիկներին» ու ամեն չեբանգի հետադիմականների բոլոր ջանքերին՝ կանգնեցնելու կապիտալիզմի հաղթական յերթը, չնայած գյուղացիությանն ուղղած նրանց հորդորներին, բանավոր ու գրավոր պրոպագանդին՝ չլքել գյուղը, մեծարել իրենց գյուղական, նահապետական ոջախի սրբությունը, գյուղացիներն, այնուամենայնիվ, մասսաներով լքում են «իրենց ոջախը» և ուղևորվում գեպի կենտրոնական քաղաքներն աշխատանք ձարելու: Այս գաղթը, վոր սկիզբն առավ չերկաթուղու գցելու որից, մեծ չափեր է ընդունում վերջին տարիներս: Միքանի գավառներ, ինչպես, որինակ՝ «Ղարաբաղի*») լեռնային գավառները՝ Զանգեզուրը, Ղափանը, Վրաստանում՝ Ողուրգեթի գավառը (Քութայիսի նահանգը) և այլն, պարզապես ամաչանում, զրկվում են չերիտասարդ բանվորական ձեռքերից:

Գյուղում չերկրագործական աշխատանքը գյուղացու համար դառնում է իր ու իր ընտանիքի ապրուստի անբավարար միադրյուր, ու նա թողնում է իր գյուղը և ուղևորվում գեպի քաղաք՝ աշխատանք ձարելու: Քաղաքային արդյունաբերության մեջ բանվորները հնարավորություն են չին գտնում մի կերպ ապրելու՝ ծանր տառապանքների ու տանջանքների գնով միայն, մի բան, վոր նկատելի չե ամենուրեք կապիտալիզմի նախնական զարգացման պրոցեսում: Դժբախտաբար Կովկասում մինչև որս էլ լույս չի տեսել վորևե լեզվով անդամ, վոչ մի լուրջ աշխատանք, վորը ներկայացներ բանվոր դասակարգի կյանքի ու նրա գրություն ճիշտ պատկերը Կովկասում: Իսկ այդ գրությունը սարսափելի չե, շատ կողմերով անհասկանալի նույնիսկ լիվրոպական բուրժուազիային: Հիրավի, հեշտությամբ կարելի

*) «Մեկրներին», հայկական հինավուրց ֆեոդալ իշխանների պատմական հայրենիքը:

չե չերեակայել մի գրություն, չերբ հնամուրությունը (рутина) դեռևս իշխում է արտադրության մեջ, թեպետ և արտադրության կատարելագործված միջոցներն ավելի ու ավելի չեն դուրս գցում հներին, մի գրություն, չերբ աշխատանքի պայմանները թեև աննորմալ են, քառասլին ու կործանիչ ազդեցություն են ունենում բանվորների առողջության ու կյանքի վրա, բայց և այնպես, վերջիններս, իրենց հետաձնացություն, անգիտակցություն և աշխատանքի ու կապիտալի հարաբերությունների ստրկային ըմբռնումի հետևանքով, ամենևին տրամադիր չեն շարվելու և ընդդիմադրություն, պայքար արտահայտելու իրենց կենցաղը թեկուզ վորոչ չափով բարելավելու համար:

Այսպիսի գրություն մեջ տեղական կապիտալիստները՝ շուռեցի հաչ կամ թուրք կալվածատերերը, կուպիտ, ագետ այդ ասիացիները, բանվորները ստրկացնելու գործում արտահայտում էյին իրենց վայրի բոլոր ինստիդաները, ստեղծելով իրենց համար շահագործման բազմապիսի ձևեր ու տեսակներ: Բանվորների նկատմամբ տեղական կապիտալիստների ունեցած վերաբերմունքը բնութագրելու համար յես կհիշատակեմ հետևյալ փաստը միայն. 1900 թվի սկզբին Բագվի նավթարդյունաբերողների համագումարին, չերբ քննության է առնվում վարձու աշխատանքի ու կապիտալի հարաբերությունները կարգավորելու հարցը, յեվրոպական Բենկենդորֆ և Նորել նավթարդյունաբերական ֆիրմաների ներկայացուցիչներն առաջարկում են կարճել բանվորական ժամանակի տևողությունը նավթային արտադրության մեջ: Կովկասյան հայտնի խոշոր կապիտալիստ Մանթաշյանը և նրա հետ միասին տեղական կապիտալիստ-արդյունաբերողները, չեռանդագին ընդդիմանալով այդ առաջարկությանը, տապալում են այն: Պիտի ասել, վոր Մանթաշյանը առաջադիմական կապիտալիստներից մեկն է և Կովկասում համարվում է վորպես «հայտնի բարեգործ»: Յեթե «կըրթված» ասիացի-կապիտալիստի տիպն այսպես է, ապա՝ դժվար չի հասկանալ բնույթը շահագործման այն միջոցների ու ձևերի, վոր կիրառում էյին իրենց բանվորների վերաբերմամբ տեղական «անկիրթ» կապիտալիստները:

«Գործատերերի (ХОЗЯИН) կամայականությունը լիակատար ազատություն է տրված, նրանք ինչ ուզում, անում են, չվախենալով վոչ վոքից և վոչնչից և հանդիսանում են բանվորների կյանքի ու առողջության լիակատար տերերը, իսկ բանվորները՝ նրանց ստրուկները*»): Որևնքի դիմաց գործատերերի կատարյալ անպատասխանատվության պատճառով բանվորների գրությունն ամեն կողմից անկաշուն, անապահով է դառնում: Աշխատանքի ու կապիտալի միջև տեղի ունեցող

* յ նամակ Բաթումից, „Искра“ № 16:

միջադեպերի ժամանակ վոստիկանությունը միջամտում է, բայց, իհարկե, գործը քննվում ու վճռվում է միշտ գործատերերի ոգտին: Բանվորները յերբեմն փորձել են դատարանի դիմել, բայց այդ կատակերգութունից՝ ինքնակալ որենսդրության շրջանակներում տեղի ունեցող դատավարութունից վոչինչ դուրս չի չեկել: Մեծ մասամբ գործը տարել են գործատերերը, վորովհետև այդ բանին նպաստել են միշտ գործի պարագաները (կապիտալիստների ուժը, կեղծ վկայությունները, բանվոր-վկաների վախը՝ գործատերերի դեմ ցուցմունք տալու և այլն) և իրավաբանական ձևականությունը միշտ հաղթանակել է արդարադատությանը: 1902-3 թվերի նավթային ճգնաժամի պահին Բագվում հարյուրավոր բանվորներ փողոց են շարտվում, թեև դուրս արվածների մեջ կային պայմանագրով վարձված բանվորների: Բանվորների կողմից փորձեր են յեղել՝ դատական կարգով պատասխանատվության կանչելու անսանձ արդյունաբերողներին, բայց «գործը տարիներ էր ձգձգվում, իսկ այդ ժամանակաընթացքում տեղ չունեցող բանվորը կամ իրեն հարբեցողության էր տալիս ու մեռնում քաղաքի մի վորևե ցանկապատի տակ, կամ թե ձեռք քաշում ձգձգվող այդ ամբողջ գործից ու չքանում Բագվից: Այդ ժամանակաշրջանում առանձնապես շատ զգալի յեր բանվորի դրության անկայունությունը և միութլունների ու բանվորական դրամարկղների բացակայությունը: Նավթային բոլոր ծառայողներին, սկսած նավաստիներից ու վերջացրած նավերի հրամանատարներով, ուղած մոմենտին կարող են ծառայութլունից վանդել առանց վորևե տուգանք վճարելու: Վայրկենապես նրա բոլոր իրերը նավից դուրս են գցում նավահանդիստ և հաշտարարում նրան, թե նա այլևս ծառայող չի: Ինչի՞ համար: Հարբեցողության համար.— ըստ պայմանագրի հարբեցողության համար ծառայողին կարելի յե վանդել առանց վճարելու պայմանագրով հասանելի փողը: Յեթե վանդվածը, վոր հարբեցողութլուն չի արել, գործը դատարան է տալիս, նավթատերը նրա դեմ դուրս է բերում տանյակ կեղծ վկա—պարսիկներ ու գործը տանում: Կամայականութլունը թագավորում է նավթահանքերում»*):

Չավորներում ու գործարաններում շատ հաճախ դժբախտ դեպքեր են պատահում: Ազահ գործարանատերերը, բացի այն բանից, վոր ամենևին չեն հոգում բանվորների ապահովության մասին, նրանք իրենց շահերի տեսակետից գերադասում են վարձել եժտնադին, վոչ մի բանի չվարժված բանվորներ, վորոնց հետ էլ հեշտութլամբ ու ամենից հաճախ պատահում են դժբախտ դեպքեր: «Բաթումի նավթային զավորների թիթեղագործ բաժանմունքներում ու սղոցարա-

*) «Искра» № 47.

նում սակավ է պատահում, վոր դժբախտ դեպք չլինի: Յեթե աշխատանքը կատարելու ժամանակ բանվորներին դժբախտութլուն է պատահում, ապա արձանագրութլունները, ինչքան էլ այդ տարրինակ լինի, գրում են զավորների կառավարիչները: Յեթե դազգյահը (СТАНОК) կտրում է բանվորի մատը, գրում են, թե «վիրավորվածքը լուրջ բան չէ», չեթե շտամպի հանկարծակի իջնող դանակը կտրում է բանվորի ձեռքի թաթը այն պահին, յերբ բանվորը քչիորելով դուրս հանելիս է չեղել շտամպի մեջ մնացած թիթեղի կտորը, վոր պիտի ավտոմատ կերպով դուրս շարտվեր, գրում են, թե վիրավորվածքը կատարվել է բանվորի անզգուշության պատճառով: Իսկ յեթե բանվորը դանակի իջեցումը կանխելու համար նրա տակը փաշտի մի կտոր է դնում, և յեթե դանակն իջնում է այդ փաշտի վրա, նրան տուգանք են գրում 3—5 ուրբու չափ: Չորրորդ և հինգերորդ անգամ դազգյահի տակ ընկած բանվորներին ձիշտ նուչն կերպ, ինչ վոր հասարակ պատրվակ բռնելով, ուղղակի դուրս են շարտում, վորպեսզի աշխատանքի անընդունակութլան համար սահմանված վարձատուլյցը չվճարեն:

«Նավթային զավորների զողման բաժանմունքներում բանվորները կոկորդի ու կրծքի հիվանդութլուններ են ստանում, վորովհետև ողն այդ արհեստանոցներում հազեցած է զանազան թթվուտաների գոլորշիներով: Այդ զավորների նավթային հեղուկի բաշխման (разливочный) բաժանմունքներում բանվորների վոտները կերտինից ոււչում են ու վերքերով ծածկվում: Բաթումում դժվար թե զտնվի մի բանվոր, վոր հիվանդացած չլինի զողերոցքով ու վոսկրացավով»*):

«Մանուկսքը նավթամբարին չի ամրացրած: Բանվորին հրամայում են բարձրանալ սանդուխքով. նա բարձրանում է,—սանդուխքի հետ միասին ցած է գլորվում ու հաշմանդամ անում իր ձեռքը կամ վոտը: Նա գործը դատարան է տալիս, գործարանատերը գործը բոլոր ատյաններում պտտեցնելով յերկու-յերեք տարի ձգձգում է: Աշխատանքի անընդունակ դառած ու առանց մի կտոր հացի մնացած հաշմանդամ մարդը մուրացկանութլան է դիմում: Նրան վորսում է վոստիկանութլունը և շտապով ծննդավայր ուղարկում: Աչնտեղ ապրուստ չգտնելով, հաշմանդամը կրկին քաղաք է գալիս և սկսում է թափառումների մի շարան բանտերում ու ետապներում: Իսկ այդ պահին նրան դատարան են կանչում, ծանուցագիրը նրան չի հասնում, և գործը դադարեցվում է հայցվորի չներկայանալու պատճառով»**):

Նավթային արդյունաբերութլունը արտադրութլան ամենազգվելի

*) «Искра» № 16.
**) Նամակ Բագվից. «Искра» № 47:

ճյուղերից մեկն է: Ամենուրեք կեղտ, մուր, դարձահոտություն, վորոնցից մարդիկ միանգամայն սևանում ու շնչասպառ են լինում:

Ով գեթ կարճ ժամանակով յեղել է Բալախանիում, Սարունչիում և այն պահին, չերբ Բագվում բանվորական շարժումը դեռ չեր առաջացել, նա հանդիպած կլինի այնպիսի յերևույթի, վոր վոչվոք չենթադրել անգամ յերբեք չի կարող: Ո՞վ չի մտաբերում նավթահանքերի այն կեղտոտ ու հեղձուցիչ կազարմաները, վորոնց մեջ բանվորները պառկում էին, ինչպես տառեխը տակառի մեջ: Այդ կազարմաները բանվորական տներ ելին: Ո՞վ չի մտաբերում այն հրդեհները, վոր հաճախ պատահում էին նավթահանքերում անփութության ու անուշադրության պատճառով և ընդգրկում մի շարք նավթային ուսոններ: Յեվ ինչքան դժբախտ պատահարներ ելին լինում այդ ժամանակ, ինչքան կյանք էր լափում տարերքը... Նավթարդյունաբերողները հարյուրավոր կործանված կյանքերին նայում էին վորպես սովորական մի յերևույթի և նրանց կործանման մեջ իրենց պատասխանատու չեյին համարում:

«Անմխիթար պատկեր են ներկայացնում նույնպես ձկնորսարանները արևելյան Անդրկովկասում: Այս ձկնորսարաններում գարնանը հավաքվում է յերկարատև ձմեռվա ընթացքում սովալլուկ դառած ու իր կյանքը հազիվ գարուն քարշ տված վոզլ յեկվոր պրոլետարիատը: Այստեղ հավաքվում են ամենից շատ քաղցած և հետևապես ամենից շատ նվաստացած մարդիկ: Գրագետներ քիչ են լինում, և ձկնորսարանի տերերը լայն կերպով ոգտվում են այդ հանգամանքից: Որինա՞հ չերբ բանվորը վարձվում է, ձկնորսարանի տերը նրանից վերցընում է անցագրերը, բայց փոխարենը բանվորական գրքույկ չի տալիս: Բանվորներին անասունների պես քշում են կեղտոտ տախտակե բարակների մեջ: Ուտելիքի մասին ավելորդ է նույնիսկ խոսելը: Պիտիանձամբ լինել այդ ձկնորսարաններում, վորպեսզի նրանց մասին գաղափար կարելի լինի կազմել: Յեվ ասա, չերբ այդ թշվառ մարդկանցից վորեք մեկը բողոքում է, ձկնորսարանի տերն առանց այլևայլության վճռում է նրան, շատ հաճախ չտալով թե անցագրեր և թե աշխատածը (заработок): Զրկված բանվորը գնում է իշխանության մոտ, վորն ամենից առաջ անցագիր է պահանջում: Բանվորն սկսում է բացատրել, բայց նրան չեն լսում: Կամ անցագիր տուր կամ գրքույկ: Վոչ մեկը կա և վոչ էլ մշուսը: Յերբեմն իշխանությունը տեղեկանք է հավաքում. ձկնորսարանի տերը պատասխանում է, թե ոռձիկը վճարված է, իսկ անցագրերը յետ տված. այն ժամանակ վոստիկանությունը ձերբակալում է բանվորին վորպես անցագիր չունեցողի և ճամպում հայրենիք: Այսպիսով առաջանում են անանցագիր թափառաշրջիկներ: Սակայն ամենազլխավոր շարիքը ձկնորսարանի բանվորի նյութական»

անապահովությունն է: Յեթե վորսը լավ է, ոռձիկը վճարում են, յեթե վորսը վատ է, բանվորը վոչինչ չի ստանում: Ձկնորսարանի տերը թագնվում է, և վոչվոք չի հետապնդում նրան, իսկ քանի վոր գրավ մտցնելն ընդունված բան չէ, ապա և հաճախ բանվորների մի ամբողջ խումբ, աշխատելով յերկու-յերեք ամիս, մնում է առանց վորեք և աշխատածի (заработок)*):

Գործատերերի կողմից բանվորների աշխատածի չուրացումն ու կտրելը սակավագույ մի յերևույթ չէ և ձկնորսարաններում չէ միայն, վոր գործադրվում է:

«Բաթումի գործարաններում բանվորական ժամանակը յերկարացնում ու աշխատավարձից յետ պահածը թագնում են: Հաճախ բանվորներն ստանում են աշխատած փողի կեսը միայն. մնացած կեսը հաշվում են անպետք ճանաչված ապրանքների փոխարեն, թեպետ և բանվորները դրանում մեղավոր չեն լինում, վորովհետև աշխատանքի վատ կատարման պատճառը հին, փչացած մեքենաներն են: Իսկ Մանթաշյանի զավոդում մեքենաները գործի չեն դրվում շշակից կես ժամ, մի ժամ վաղ»**):

Բանվորական որվա տեղությունն արտադրության բոլոր ճյուղերում կանոնավորված չի, թեպետ և արդյունաբերական հիմնարկների համար որենքով սահմանված է որվա մեջ 11 և կես ժամ: Գործարանատերը հարկադրում է բանվորին աշխատել ինչքան իր քեֆն ուզում է: «Մինչև ապրիլ ամիսը (1903 թ.) Բագվի ձիաքարշի կոնդուկտորներն ու կառավարներն որվա մեջ աշխատում էին վոչ ավել, վոչ պակաս, քան 18 ժամ՝ առավոտյան ժամը 5-ից մինչև յերեկոյան ժամը 11-ը, ճաշի համար ունենալով ընդամենը կես ժամ ժամանակամիջոց»:

17-18 ժամ տեղություն ունեցող բանվորական որվա նման դեպքերը սակավ չեն:

Բաթումում առանձնապես զարգացած է փոքրահասակների աշխատանքը: Մանթաշյանի զավոդում աշխատում են 7-8 տարեկան յերեխաներ: Յերեխաներն այնքան ժամ են աշխատում, ինչքան աշխատում են հասակավորները, իսկ քանի վոր արտադրությունն այդտեղ խիստ անհարատ է լինում և պատվերների ժամանակ Մանթաշյանի զավոդում բանվորական ժամանակը շաբաթվա մեջ հասնում է մինչև 105 ժամի, ապա յերեխաները հարկադրված որվա մեջ դադարանների մոտ կանգնած մնում են 15-16 ժամ: Հինց վոր պատվերը զազարում է, բանվորների կեսը սովորաբար հեռացվում է»***):

*) Ibid.
**) Искра № 16.
***) Ibid.

Իսկ ի՞նչպէս ե աշկերտ-չերեխաների դրուժչունը կովկասի հատկապէս արհեստացին հիմնարկներում: 8—15 տարեկան հասակ ունեցող այդ դժբախտները ամբողջ կյանքն անցնում ե զրկանքների ու տառապանքների մեջ. գործատեր արհեստավորը միքանի տարի շարունակ նրանց վռնիչ չի վճարում, մինչև վոր նրանք արհեստը չսովորեն: Նա ըստ արաբիցիայի ու սովորութեան պարտավորվում ե պահել նրանց, բայց, իհարկե, պահում ե շատ ավելի վատ, քան ընտանի կենդանիներին՝ շանը կամ եղին, ցնցոտիները ու կեղտի մեջ: Այդ չերեխաները կատարում են ամեն տեսակի աշխատանք, ինչպէս արհեստավոր վարպետի տանը, այնպէս ե արհեստանոցում. արհեստավորի ու նրա կնոջ համար նա թե աշկերտ ե, թե ծառա, թե բեռնակիր ե թե կոմիսսիոներ: Նրանց հարկադրում են աշխատել մինչ ուշ գիշեր ե առավոտյան վեր կենալ ամենից վաղ: Նրանք հպատակվում են արհեստավոր վարպետի բոլոր հրամաններին, նրա կապրիզներին, նրա քմահաճուքներին. նրանց մշտապէս վիրավորում են, հայտնում փոքրցային խոսքերով ե հաճախ ծեծում, ծեծում չերեխան անխնա կերպով: Մշտապէս վիրավորված ու ծեծված, ֆիզիկապէս ու բարոյապէս խեղանդամ դարձած այդ արարածները լուռ համբերում են, համբերում են, վորովհետե սովորութիւն այդ ե պահանջում: Չե՞ վոր նրանք չերեխաներ են, իվիճակի չեն բողբոջելու...

Յեւ մի՞թե գործատերերը միայն չերեխաների հետ են այդպէս սնխնա վարվում: Հասակավոր բանվորներին հաճախ վոչ միայն կոպիտ վերաբերմունք են ցույց տալիս ու հայտնում, այլ ե բռնցքածեծի չենթարկում (кyлачная расправа): «Մեր գավոռներում,— գրում ե Իսկրաչի նուէն թղթակիցը Բաթումից,— բանվորների նկատմամբ իշխում ե բռնցքածեծը: Բանվորներին ծեծում են վերակացուները, վարիչները, մեխանիկները ե իրենք վերատեսուչները: Անդադրում ծեծելու կողմից առանձնապէս աչքի չեն ընկնում Մանթաշյանի գավոռում՝ կառավարիչ Տեր-Հակոբյանը, իսկ Ռոտշիլդի գավոռում՝ մեխանիկ Շուբերը ե գործակատար Ֆայնշտեյնը: Ծեծում են նուէնպէս չերեխաներին, վորպէս կատար Ֆայնշտեյնը: Ծեծում են նուէնպէս չերեխաներին, վորպէս կատար Ֆայնշտեյնը»:

Յերևանի շուկայում այգետերերը բանվորներ վարձելու ժամանակ ծեծում են այն բանվորներին, վորոնք համարձակվում են այգետերերի կամայական կերպով սահմանած նորձաչից բարձր աշխատավարձ պահանջել: Իսկ այդ նորման հետևալն ե. որական 35—45 կոպեկ հասակավորների, իսկ 20—25 կոպեկ չերեխաների համար: Իսկ աշխատել նրանց հարկադրում են առավոտյան ժամը 5-6-ից մինչև չերեկոյան ժամը 7-8-ը:

Ընդհանուր գծերով այսպէս ե մտտավորապէս բանվորների կյանքը

քը կովկասում: Լիակատար անարխիա արտադրութեան մեջ ե ասիականութուն, կապիտալի անսահման ու անսահմ իշխանութուն՝ հաստատված ու պաշտպանված համապատասխան ասիական քաղաքական կարգով,— այսպէս ե ընդհանուր այն դրութիւնը, վորի մեջ գրված են աշխատավոր մասսաները: Բացի այդ՝ նրանք տառապում են թե արտադրութեան անբավարար զարգացումից ե թե իրենց սեփական հետամնացութեանից ու անգիտակցութեանից:

Կովկասում սոցիալ-դեմոկրատիայի առաջացման հետ միասին ճահճի մեջ առաջին անգամ քար ե նետվում: Մասսաները խռովվում են, ալեկոծվում ե, հեռոհետե գիտակցելով իրենց դասակարգային շահերը, տնտեսական ու քաղաքական հարատե կռիւի մեջ մտնում իրենց թշնամիների հետ: Նրանք ըմբռնում են ազատութեան ունիվերսալ միջոցը ե միայն այդ ամենալավ միջոցով, այսինքն պայքարով կարող են իրադործել նրանք իրենց լիակատար ազատագրութիւնը:

II

ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ. ՆՐԱ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Կովկասում բանվորական շարժումն առաջանում ե այն մտմենտից սկսած, չերե յերկրի հասարակական-տնտեսական կյանքի զարգացումն ինքնին առաջադրում ե նրա համար անհրաժեշտ ողջկտիվ պայմանները, յերբ դիֆֆերենցիալային չեն յենթարկվում հասարակական, արտադրական հարաբերութիւնները: Այդ շարժման սկիզբը պիտի հաշվել անցյալ դարի 80-ական թվականներից: Այդ շրջանից սկսած քառորդ դարի ժամանակամիջոցի ընթացքում նա զարգանում ե խուլ կերպով, ընդլայնվում ե ու վերջին տարիներս հասնում լայն չափերի:

Կովկասի բանվորական շարժման մեջ իրենց բնույթով խիստ տարբեր չերկու շրջան կարելի չե հաստատել: Առաջին շրջանը, սկսած անցյալ դարի 80-ական թվերից մինչև 1900 թիվը, մենք կոչում ենք տարեբային-անգիտակցական տնտեսական շարժման շրջան, իսկ չերկրորդ շրջանը, վոր ընդգրկում ե 1900 թ. մինչև 1905-6 թվերի ժամանակամիջոցը,— գիտակցական, քաղաքական-տնտեսական շարժման շրջան: Ներկա դեպքում «գիտակցական շարժման» տերմինը մենք այն մտքով ենք գործածում, վոր բանվոր դասակարգի առաջամարտիկ մասը, ինչքան ել նա փոքրթիվ լիներ, դառնում ե շարժման ղեկավարը, տոն ե ուղղութիւն ե տալիս հեղափոխական դործին, արամագրութիւն ե զարթեցնում ե իր յետից տանում բանվոր դասակարգի ամենից հետամնաց, բազմաքանակ խավերը:

Կանգ առնենք միքիչ շարժման տարերային շրջանի վրա:

Բանվորական շարժման առաջացման ու զարգացման կենտրոնը Կովկասում՝ Թիֆլիս, Բագու և Բաթում քաղաքներն են: Այս քաղաքները 80-ական թվականների սկզբին իրար հետ միացվում են յերկաթուղային գծով, նախ Սև ծովի նավահանգստային քաղաք Բաթումը Թիֆլիսի հետ, իսկ այնուհետև արդեն Անդրկովկասյան յերկաթուղային գլխավոր գիծը Թիֆլիսից մինչև Բագու վերջնականապես ավարտվում է 1883 թվին: Այդպիսով Բագվի նավթի արդյունաբերությունը համար յերկաթուղային հաղորդակցություն է բացվում ներքին և, վոր էլ ավելի կարևոր է, համաշխարհային շուկայի հետ, մի բան, վոր վճռական նշանակություն ունեցավ յերկրում կապիտալիզմի զարգացման համար: Յեթե նկատի առնենք այն հանգամանքը, վոր Բագվի նավթի արդյունաբերությունը տալիս է Ռուսական կայսրություն պետական բյուջեի ահագին տոկոսը*), ապա ինքնին հասկանալի յե դառնում, թե Բագու քաղաքն իր նավթի մեքենայական արտադրությունը ինչպիսի հսկայական տնտեսական ու քաղաքական նշանակություն է ներկայացնում ընդհանրապես ամբողջ կայսրություն և մասնավորապես Կովկասի համար:

Տեղական ու արտասահմանյան կապիտալներն սկսում են գործել ավելի ու ավելի նշանավոր չափերով: Կապիտալիզմի զարգացման նախնական շրջաններում աշխատանքը սոսկալի կերպով շահագործվում էր, իսկ շահագործվողները, ինչպես յես արդեն ասել եմ, իրենց լիակատար անգիտակցությամբ ու մարդկային հարաբերությունները ստրկային ըմբռնումի հետևանքով յենթարկվում էին ամեն տեսակի շահագործման, թեպետ այս կամ այնտեղ, այս կամ այն արհեստանոցում ու զավորում բանվորների ու սեփականատերերի միջև տեղի ելին ունենում ընդհարումներ ու միջադեպեր, բայց դրանք միայն մասնակի, մեկուսացած բնույթ էլին կրում:

70-ական թվերին միլիոնատեր յեղբ. Միրզոյանները Թիֆլիսում հիմնարկում են Կովկասի մեջ առաջին ջուլհակային բամբակեղեն գործարանը, վորի բանվորների թիվը լավ տարիներին հասնում էր մոտ 100 մարդու**): Այս գործարանի քառորդ դար գոյություն ընթացքում բանվորները ու գործարանատիրոջ միջև անընդհատ պայքար է մղվում:

*) 2-րդ հրատարակություն մեջ սխալմամբ տպված է 1/20 մասը: Ծանոթ. թարգմ.

*) Այս գործարանն անցնում է Կովկասում այն ժամանակ հայտնի առևտրական կապիտալիստ Ֆրանսիացի Ռիշարի, իսկ ապա Թիֆլիսի նախկին բանկիր Չիթախյանի ձեռքը: Հետագայում այդ գործարանը փակվում է, նրա բանվորները յերկար ժամանակ կարիք ու աղքատություն են քաշում: Նրանց մի մասը ձխախտի գործարանն է մտնում, իսկ մյուս մասը Բագու յե գնում աշխատանք ճարելու Թաղիկի նույնպիսի ջուլհակային գործարանում:

Բանվորները շատ հաճախ դիմում էին գործադուլների, ներկայացնելով պահանջներ՝ ավելացնել աշխատավարձը, պակասեցնել բանվորական ժամանակը (աշխատում էլին որական մինչև 16-17 ժամ), վերացնել գիշերային աշխատանքը, վճարել աշխատավարձը ունեռնտի կամ այլ պատճառներով գործարանը կանգ առած ժամանակամիջոցի համար և այլն: Բանվորներն իրենց ծայր աստիճան հետամնացություն, անկազմակերպվածություն և գործարանատերերի դանազան ինտրիգները ու խորա յանկ խարդախությունների հետևանքով, մեծ մասամբ տանուկ էլին տալիս և, աղքատությունից, քաղցից ու ցրտից հարկադրված՝ աշխատանքի կանգնում: Այս բանը կատարվում է 80-ական ու 90-ական թվականներին: Այս միջադեպերի ժամանակ վոստիկանությունն ամենևին չի միջամտում, վորովհետև գործարանատերերը կարողանում են այդ միջադեպերը «տնավարի» կերպով կարգավորել. նրանք հավաքում են բանվորներին և «բարերարի» տեսք ընդունելով «հայրաբար» հորդորում նրանց աշխատանքի կանգնել, հավատացնելով, թե իրենք միշտ բարի յեն ցանկանում նրանց, չեն ուզում ամենևին խիստ միջոցների դիմել, խղճում են բանվորներին, իրենք իբր թե հանդիսանում են բանվորների սննդատուն և յեթե փակեն գործարանը, նրանք իրենց ընտանիքներով կքաղցեն, աղքատություն ու տառապանքի կմատնվեն... Ահա այսպես «հայրական», «հոգատար» լեզվով էլին խոսում նրանք, իսկ բանվորները կուրորեն հավատում էլին նրանց ու խաղաղությունը աշխատանքի կանգնում: Իսկ յեթե գործարանատերը, ծայրահեղ դեպքերում, ստիպված էր լինում քաթանի ամեն մի արշինը գործելու համար 2-3 կոպեկ ավելացնել, ապա բանվորները հեզությունը ու ակնածությունը հիշում էլին գործարանատիրոջ այդ մեծ «բարերարությունը»: Իսկ գործարանատերն այս «բարերարություն» հիման վրա, շահագործման էլ ավելի վատթար ձևերի դիմելով, լիակատար իրավունքներով քամում էր բանվորների աշխատունակություն վերջին ուժը: Այդպես էր վոչ միայն մի գործարանում, այլև արտադրություն բոլոր ճյուղերում:

Այսպես է բանվորների ու գործարանատերերի փոխադարձ հարաբերությունների ընհանուր բնույթը անցյալ դարի 80-ական թվականներից մինչև 90-ական թվականների կեսերը, մի կողմից՝ կապիտալիստների «հայրական» ու «բարերար» հոգատարություն քաղաքականությունը բանվորների մասին, մյուս կողմից՝ բանվորները կույր հեզաբարո հպատակությունը: Սակայն յերբեմն ծայր աստիճանի հարստահարման հասած բանվորները յերևան էլին բերում կոլլեկտիվ ընդդիմադրություն: Թիֆլիսում 1894-5 թվականներին գործադուլ են անում Բողարջյանի ձխախտի գործարանի բանվորները, ամեն որ հարյուրավոր բանվորներ աղմուկով ու դեմոնստրատիվ կերպով անց-

նում են փողոցներով՝ հռժկու բողոք արտահայտելով գործարանատե-
րերի ստոր շահագործման ու խարհրայության դեմ: Բացի շահագործ-
ման սովորական բերտ միջոցներից ու անողորմ վերաբերմունքից,
վոր Բողարջյանի Ֆիրման լենթարկում եր բանվորներին, բանվորնե-
րի այդպիսի բացորոշ և անվախ մասսայական անբավականություն ու
բողոքի գլխավոր առիթը ծառայում է հետևյալ բանը. Բողարջյանի
Ֆիրման գործարանի գրասենյակին կից հիմնարկել եր բանվորների
համաձայնությունամբ մի գրամարկղ՝ բանվորներին ու նրանց ընտանիք-
ներին դժբախտ պատահարներին, հիվանդություն կամ մահվան դեպ-
քերում նյութական ոժանդակություն ցույց տալու նպատակով:

Միքանի տարի շարունակ ամեն շաբաթ բանվորների աշխատա-
վարձի 4-5 տոկոս պահում են հոգուտ գրամարկղի, ընդ սմին հետա-
գայում պարզվում է, վոր վոչ մի գրանցում չի կատարվել վոչ գրասե-
նյակի մատչաններում և վոչ էլ բանվորներին հաշվեգրքույկներում:

Բանվորները խնայողություն անելով, գրամարկղի ոգնությունը
չեն դիմում, մոռանալով նույնիսկ, միամտաբար նրա գոյությունը:
Բանվորներից մեկը մեռնում է: Բանվորները դիմում են գործարանա-
տիրոջը և պահանջում, վորպեսզի գրամարկղից տա մեռած ընկերոջ
թաղման ծախքը: Գործարանատերը կտրուկ մերժում է, հայտարարե-
լով, վոր վոչ մի գրամարկղ չկա և այդպիսին ամենևին գոյություն չի
ունեցել: Այս բանը բոլոր բանվորներին կատաղեցնում է, նրանք
գործադուլ են անում և սկսում փողոցային մի շարք աղմկալի
ցույցեր սարքել: Գործին միջամտում է գաղտնի ու ակնհայտ վոստիկա-
նությունը: Կասկած անգամ չի կարող լինել, վոր վարչական իշխա-
նությունը պետք է խեղդեր այդ դժգոհությունն ու բողոքը և այդ
«խռովարարների» նկատմամբ գործադրեր վոստիկանական խիստ մի-
ջոցներ: Բողարջյանի Ֆիրման բանվորներին ճնշելու համար դիմում
է բոլոր միջոցներին. կաշառում է վոստիկաններին ու ժանդարմներին
ու վերջացնում բոլոր բանվորների հետ հաշիվը ու ժամանակավորա-
պես փակում է գործարանը: «Մոռվարար» բանվորների ղեկավարները
ձերբակալվում են ու բանտարկվում:

Հարյուրավոր բանվորների ցուցմունքներին չեն հավատում,
նրանք, իբր թե, խաբում են, այլ հավատում են միայն կապիտալիստ-
ների «ազնիվ խոսքին»:

Բանվորների հաշիվով նրանց խնայած փողի գումարը հասնում
էր մինչև 30,000 ռուբլու: Մի վորոշ ժամանակ անց յեղբ. Բողարջյան-
ները դուրս են գրում նոր կատարելագործված մեքենաներ, վոր ան-
կասկած գնած պիտի լինեին յուրացրած բանվորների գրամական խնա-
յողությունամբ, և աշխատանքի դնում միայն կին-բանվորուհիներին, վո-
րոնք ավելի «հնազանդ ու ակկուրատ» էին: Հեռացված ու թալան-

ված բանվորները համարյա տասը տարի շարունակում են Բողարջյան-
Ֆիրմային ներկայացնել իրենց պահանջները: Վերջապես, 1905 թվի
վերջին, հեղափոխական շարժման հռժկու վերելքի ժամանակ, Բողար-
ջյան Ֆիրման հարկադրվում է բավարարել բանվորների պահանջները,
բայց 30,000 ռուբլու փոխարեն նրանց տալիս է ինչ-վոր 2-3 հազար
ռուբլի և այդպիսով վերջնականապես հարթվում այդ հին պատու-
թյունը:

Բանվորների խնայողության յուրացման այդպիսի սխտեմը,
ըստ յերևութին գործադրվում էր նաև արդյունաբերական ուրիշ հիմ-
նարկներում: Այսպես, որինակ, իր ժամանակին մեզ հասած տեղեկու-
թյունների համաձայն, Ջիթախյանի ժառանգուհիների ջուլհակային
բամբակեղեն գործարանում գոյություն ունեւ ճիշտ այդպիսի դրա-
մարկղ, և չէրը գործարանը վերջնականապես փակվում է, բանվորները
չեն ստանում իրենց խնայած փողերը: 1905 թվի վերջին նույնպիսի
չերևույթ բացվում է նաև Սաֆարյանի ծխախոտի գործարանում:

Այս ու հետագա շրջանում քիչ թե շատ գիտակից բանվորական
շարժման գլխավոր կենտրոնը հանդիսանում էլին Անդրկովկասյան
չերկաթուղու արհեստանոցներն ու դեպոն, առավելապես Թիֆլիսինը:
Վերջինիս արհեստանոցներում ու դեպոյում աշխատում էին 4-5 հա-
զար մարդ: Տարբերչոքեն առաջացած և ուշադրով տոկունություն
ունեցող գործադուլներից մեկը պիտի համարել 1898 թվի դեկտեմբե-
րի գործադուլը, վոր կանգնեցնում է ալրանքատար գնացքների յեր-
թեկությունը և վերջանում բանվորների լիակատար հաղթանակով:

Այս գործադուլի առթիվ «Рабочее дело» թերթի 1899 թվի
№ 2-3-ի մեջ կարդում ենք հետևյալը.

«Իհկանեմբերի վերջին Անդրկովկասյան չերկաթուղու վրա տեղի
ունեցավ գործադուլ՝ արհեստանոցների միքանի հազար բանվորների,
ինչպես և կոնդուկտորների, մեքենավարների և այդ գծի վրա աշխա-
տող մյուս ծառայողների մասնակցությամբ: Գանձարանն Անդրկով-
կասյան չերկաթուղին յետ գնելուց հետո կամոց-կամաց վոչնչացրեց
կասյան չերկաթուղին, վորոնցով ոգավում էին բանվորներն ու ծա-
շատ արտոնություններ, վորոնցով ոգավում էին բանվորներն ու ծա-
ռայողները: Վերջին ժամանակա տիրող կարգերի դեմ արտահայտված
դժգոհությունը բացորոշ ցույցերի կերպարանք ստացավ: Միխայլովո
կայարանում վարչությունը բողոքագիրք էր բերել տվել, վորի մեջ
դժգոհները կարող էին գրանցել իրենց անբավականությունները:
Վարչությունը լենթադրում էր, թե վոչվոք չի հայանի իր դժգոհու-
թյունը, բայց նա սխալվում է իր հաշիվների մեջ, հազարից ավելի
ծառայողներ ու բանվորներ գրքի մեջ են մտցնում իրենց բողոքնե-
րը: Մի վորոշ ժամանակից հետո այդ գիրքն անհետանում է: Բանվոր-
ները, վերջապես, վճռում են գործադուլ անել: Աշխատանքը դադարեց-

նում են Թիֆլիսի յերկաթուղային արհեստանոցներում, ինչպես և կանգնեցնում ապրանքատար պնացքը: Յերբ բանվորների պատգամավորութունը ներկայանում է վարչությանը, վերջինս ցանկանալով այդ ամբողջ պատմութունից հայերի դեմ նոր հետապնդումների պատրվակ քաղել, սկսում է հարցուփորձ անել պատգամավորներին, թե բանվորներին հայերը հո չեն դրդել: Պատգամավորներից մեկը, ուստի բանվոր, վճռականապես հայտնում է, վոր հայերն այդ բանում վոչ մի կապ չունեն, վոր բոլոր բանվորները՝ ուսանելը, վրացիները և հայերը միատեսակ դժգոհ են կարգերից և կարիք չկար, վոր մեկը դրդեր նրանց: Պատգամավորներին բոլորին ձերբակալում են: Բանվորներն ընհանուր առմամբ իրենց խաղաղ ելին պահում, ծեծում են միայն յերկաթուղագծի վերատեսչին: Վարչությունը գործադուլավորների դեմ գործ է դուրս բերում: Գործադուլի յերբորդ որը հազորդակցության ճանապարհների մինիստրը հեռագրով կարգադրում է բավարարել բանվորներին: Գործադուլը տանում են: Տեղական ինտելլիգենցիան շուտով յերեկույթ ու ժողովարարութուն է կազմակերպում՝ ձերբակալվածներին ու նրանց ընտանիքներին ոգնելու համար»:

Ինչպես կարելի չե տեսնել վերը մեջ բերած ցիտատից, այդ ու հետագա բազմիցս կրկնվող գործադուլների ժամանակ առաջադրվում են այդ արհեստանոցներում յերկաթուղային վարչության գործադրած դաժան կանոնները վերացնելու պահանջները, ինչպես և բանվորների կենցաղը բարելավելու դուտ տնտեսական պահանջներ: Բայց այդ պահանջները, վորոնց ոգտակարության ու կարևորության աստիճանը դեռ անկատար ու անբավարար կերպով եր պարզաբանված, առաջադնում եր անկազմակերպ պրոլետարիատը և կրում էին պատահական անցողիկ բնույթ: Այդպես եր վոչ միայն Թիֆլիսում: Ճիշտ է, մինչև 1900 թվականը Բագվում, Բաթումում և Անդրկովկասի մյուս վայրերում նույնպես սպորադիկ կերպով արտահայտվում են բանվորական շարժման նշաններ՝ գործադուլների, անհատական ու կոլլեկտիվ բողոքների նման մի բան ընդդեմ այն դաժան ու վայրենի միջոցների և նույնիսկ ֆիզիկական բռնութունների, վոր բանվորները վերաբերմամբ կատարում էին գործատերերը և նրանց ավագ ու կրտսեր կառավարիչները, բայց գրանք այնքան աննշան էին, վոր նույնիսկ լույս աշխարհ դուրս չեցին գալիս և կատարչալ մոռացության ու լռության էին մատնվում:

Բայց ասիականության այս շրջանը, իշխելով արդյունաբերության մեջ մոտ քառորդ դար, վերջանում է, թեպետ մասամբ և վոչ ամենուրեք, անցյալ դարի 90-ական թվերի վախճանին, վորից հետո սկսվում է քիչ թե շատ գիտակից տնտեսական ու քաղաքական բանվորական շարժման յերկրորդ շրջանը, վորի պատմությանը և անցնում եմ:

ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ՅԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈՒԿՐԱՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանվորական շարժման այս շրջանի պատմությունն ու զարգացման ընթացքը կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատիայի պատմությունն ու զարգացումն է: Դրանք սերտ կերպով կապված իրար հետ, պայմանավորում են միմյանց: Արդյունաբերական պրոլետարիատի խափերում սիստեմատիկ պրոպագանդա ու ագիտացիա մղելու նպատակ ունեցող սոցիալ-դեմոկրատական խմբակները առաջացումը, իսկ ապա մշտական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության գոյացումը Թիֆլիսում և Անդրկովկասյան մյուս արդյունաբերական կենտրոններում, հանդիսանում են հետագա բանվորական շարժման թթխմորն (фермент) ու շարժիչ ուժը:

Ընդհանուր գծերով ցուցց տանք սոցիալ-դեմոկրատիայի զարգացման ու կազմակերպության և նրան զուգընթաց բանվոր դասակարգի քաղաքական-տնտեսական շարժման ուղին:

Սոցիալ-դեմոկրատական առաջին խմբակներն առաջացան Թիֆլիսում, Անդրկովկասի մայրաքաղաքում: Արդեն 1896-7 թվականներին այդ քաղաքում գոյութուն ունեցին խմբակներ, վորոնց մեջ պերակչը տարրը բանվորներն էին կազմում: Այդ խմբակներն սկզբներում զուտ կրթական բնույթ էին կրում: Հաջորդ 98-99 թվականներին մի խումբ ինտելլիգենտ սոցիալ-դեմոկրատներին *) նախաձեռնությամբ ու ղեկավարությամբ քաղաքի արդյունաբերական ու շինարարական խմբակներ են կազմվում, գլխավորապես յերջոններում բանվորական խմբակներ են կազմվում, գլխավորապես յերկաթուղային արհեստանոցների ու դեպոյի բանվորներից: Այդ մոմենտից սկսած, բանվորական այդ խմբակներում ուժեղ կերպով սիստեմատիկ պրոպագանդա չե տարվում: Վրացական անլեզալ սոցիալ-դեմոկրատական «Բրձոլա» («Պալքար») թերթի № 2—3-ում տղված «Բանմոկրատական «Բրձոլա» («Պալքար») թերթի № 2—3-ում տղված «Բանմոկրական կազմակերպությունը կովկասում 1899-1901 թվականներին» խորագիրն ունեցող հոդվածի հեղինակը սոցիալ-դեմոկրատական գործունեության սկզբնավորումը բացատրում է մոտավորապես հետևյալ կերպ. «սկզբում գործի գլուխ կանգնեց առաջավոր իտելլիգենցիան, վորը հիմնավորապես ուսումնասիրած լինելով բանվորական գործը և հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան Արևմտյան Յիվրոպայում, համոզված եր, թե կովկասն այդ գործի զարգացման համար իրենից

*) Այս փոքրաքանակ խմբակին, բացի տեղացի ինտելլիգենտ աշխատողներից, հարեցին նույնպես և ուստ հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատները, վորոնք վարչական կարգով Ռուսաստանից Գովկաս էին աքսորված:

բեղմնավոր հող ե ներկայացնում: Այս ինտելլիգենցիան մոտեցավ բան-
վոր դասակարգին, ընտրեց նրանց միջից ավելի հուսատու և ավելի
ընդունակ բանվորներին, կազմեց նրանցից խմբակներ ու սկսեց նը-
բանց մեջ պրոպագանդա մղել: Վոր մեծ հաջողություններ ունե-
ցավ:

Այդ խմբակներում սոցիալ-դեմոկրատ պրոպագանդիստները վոչ
միայն կարգում ու բացատրում էին ձեռքի տակ ունեցած սոցիալ-
դեմոկրատական անլեզալ բրոշյուրները, այլև դասախոսություններ
ձևով այս կամ այն ինտելլիգենտ սոցիալ-դեմոկրատ բանվորների ա-
ռաջ սխտեմատիկ կերպով զարգացնում են գիտական սոցիալիզմի տար-
րերը, դասակարգային պայքարի տեսակետը, բանվոր դասակարգի
քաղաքական ու տնտեսական խնդիրները: Սոցիալ-դեմոկրատական
գրականությունը բերվում է «Բուենդ»-ից ու Պետերբուրգից և կար-
դացվում ձեռքից ձեռք խլելով: Գլխավորապես տարածվում էին «Աշ-
խատանքի Ազատագրությունը Սմբակի» հրատարակությունները:

Բուրժուի նպատակը մեկ էր՝ բարձրացնել բանվորների դասակարգա-
յին ինքնագիտակցությունը մակարդակը: զարգացնել նրանց մեջ ինք-
նագործունեությունը, դարձնել նրանց գիտակից սոցիալ-դեմոկրատ
մարտիկներ: Իսկ սա այն ժամանակ մի շատ դժվար խնդիր էր: Գո-
յություն ունեցող այն ժամանակվա վոստիկանական պայմաններում
այդ խնդրի կատարումը սահմանափակվում էր խմբակային (КРУЖКО-
ВАЯ) գործունեությամբ: Այլ կերպ ել չէր կարող լինել: Յեվ նեղ շՐԲ-
ջանակներում կատարված այդ աշխատանքն այն ժամանակ հսկայա-
կան նշանակություն է ունենում: Պրոպագանդի բովով անցած մի գի-
տակից բանվոր իր յեռեկից տանում էր արդեն հարյուրավոր բան-
վորներ, կազմում էր իր կողմից բանվորական խմբակներ, զրույցներ
անում նրանց հետ պայքարի անհրաժեշտությունը մասին և այլն, բան-
վորական հարցի, քաղաքականության, սոցիալիզմի մասին և այլն:
Այդ խմբակների թիվը հեռոտեհեռ ավելանում է: 1900 թվին արդեն
մի քանի տասնյակ խմբակներ կային: Յուրաքանչյուր խմբակը բաղկա-
ցած էր 10-15 մարդուց: Շատ հաճախ չեղել են և այնպիսի դեպքեր,
վոր այս կամ այն սոցիալ-դեմոկրատ պրոպագանդիստը հավաքում էր
50-60 բանվոր: Յեթե այդպիսի բազմամարդ ժողովների համար գըտ-
նում էին լավ, գաղտնի բնակարան, ապա ժողովները բնակարանում
էին անում, իսկ յեթե վոչ գնում էին քաղաքից դուրս: Ժողովներն
անում էին այգիներում, գերեզմանատներում, անտառում, լեռներում,
լեռների կիրճերում կամ խոտոչներում: Բանվորական սոցիալ-դեմո-
կրատական կազմակերպության կոմիտեն գաղտնի բնակարան չգըտ-
նելու պատճառով շատ հաճախ իր ժողովները նույնպես այդպիսի տե-
ղերում էր գումարում:

2-3 տարիների ընթացքում բանվորների մեջ պրոպագանդի-
ստ ագիտացիայի գործն այնպիսի տակտով ու խելացի կերպով է տար-
վում, վոր վարչությունն ու վոստիկանությունն ամենևին չեն կա-
րողանում կասկածել, թե կազմակերպվում է գաղտնի հեղափոխական
ժողովրդական մի ուժ: Կառավարությունն այդ ուժի մասին իմանում
է այն ժամանակ միայն, չերը վերջինս բացորոշ կերպով դուրս է յե-
նում կովելու նրա դեմ, այն է՝ 1900 թվի ոգոստոսի նշանավոր ու
ակնհայտ քաղաքական բնույթ ունեցող յերկաթուղային գործադուլից
և 1901 թվի ապրիլի 22-ի բանվորների բացահայտ մասսայական քա-
ղաքական ցույցից հետո: Մինչ այդ, կրկնում էմ, կառավարությունն
ու նրա վոստիկանական որդանները հանդիստ նիրհում էին ու ան-
գործ մնում: Յեվ յեթե նույնիսկ բանվորների բազմաքանակ ժողով-
ները կամ կոմիտեյի նիստերը գումարվեին քաղաքի սահմաններում,
— վոր շատ հաճախ և լինում էր, — ապա շատ յերկար ժամանակ վո-
չինչ չէր կարող պատահել, միայն թե գործը դրված լիներ տակտով
ու հմուտ կերպով: Իսկ չե՞ վոր հմտությունից ու տակտից շատ բան է
կախված: Յես այստեղ կմտանանք մի փաստ, վոր ցույց է տալիս,
թե գործի հմուտ ու խելացի դրված լինելուց վորչափ կախված է այս
կամ այն գործողություն հաջողությունը:

1901 թվի սեպտեմբերի 4-ին, Թիֆլիսն ուժեղացրած պաշտպա-
նողական դրություն մեջ հայտարարելու որը, ասել է այն բանից հե-
տո արդեն, չերը պրոլետարիատը բացորոշ կովի յեր յելել և կառավա-
րությունը անխնայաբար գործադրում էր յինվորա-վոստիկանական
ուժերեսսիաներ ու հալածանքներ, յերը փողոցները և հատկապես քա-
ղաքի բանվորական թաղերը պահպանում էին բազմաքանակ վոս-
տիկաններն ու ժանդարմները, կոմիտեն ժողով էր անում քաղաքի ա-
մենաժխորալից մասում, Յերեանյան հրապարակի ասիական ճաշարա-
նի ներքնահարկում, բազմաքանակ վոստիկաններին աչքի առջև: Ինչ-
քան ել հանդուգն չթվար կոմիտեյի այդ քայլը, բայց պիտի դա հա-
ջող համարել այն մտքով, վոր այն ժամանակ, այդպիսի «հանդիսավոր»
որը վոչ մի վոստիկանի մտքովն անգամ չէր անցնի, և նույնիսկ վոչ-
վոր կասկածել չէր կարող, թե մի խումբ մարդիկ, ընթերլով ասիա-
կան ճաշարանի առանձին մի սենյակում, կոմիտեյի ժողով են անում
և վճռում են հեղափոխական-քաղաքական հարցեր:

Իհարկե, անլեզալ կազմակերպության կյանքի մեջ միշտ ան-
խուսափելի չեն խափանումները (пробалы), բայց դրանք, մեծ մա-
սամբ, կատարվել են կազմակերպության այս կամ այն անդամի ան-
զուղություն պատճառով, հեղափոխական, գաղտնի գործը տակտով ու
հմտությամբ վարելու բացակայության հետևանքով:

Սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության զարգացման այս
Սոց. դեմ. կովկասում—4

առաջին ֆազի ընթացքում ի՞նչ բանի մեջ եր արտահայտվում կոմիտեյի գործունեությունը: Բանվորների շրջանում ազիտացիա ու պրոպագանդա մղելու մեջ՝ խմբակներ ստեղծելու և գիտակից ու գործին արդեն անձնուրաց բանվորների միջոցով հենց պրոպագանդը խմբակների սահմանափակ շրջանակներից մասսայի մեջ փոխանցելու գործում: Այնուհետև՝ տարածել սոցիալ-դեմոկրատական անլեզալ հանրամատչելի գրականություն, հրատարակել թոուցիկներ ու թերթիկներ, կազմակերպել մայիս-մեկյան տոներ և տարածել համապատասխան տրաված թերթիկներ ու բրոշյուրներ, ղեկավարել գործադուլային շարժում (քիչ անց նաև քաղաքական ցույցեր), միջոցներ հայթայթել նյութական ոժանգակություն ցույց տալու տուժող հեղափոխականներին, առանց խորուխան, թե ինչպիսի հեղափոխական կուսակցություն ներանք պատկանելիս կլինեն, սխտեմատիկ կերպով նյութական ոգնություն հասցնել բանտարկված ու աքսորի դատապարտված բանվորներին ու ինտելիգենտներին և նրանց ընտանիքներին, ուղղություն տալ և կարգավորել տեխնիկական տեսակետից այդ ամբողջապես բարդ ու դժվարին գործը, ահա այն գլխավոր ֆունկցիաները, վոր կազմում էին կոմիտեյի գործունեությունը և վոր նա կատարել է ուժերն ու հնարավորությունը ներածին չափով:

Այս աշխատանքի կատարումը նրանով էր ել ավելի բարդանում, վոր կոմիտեն գործ պիտի ունենար բազմացեղ, զանազան լեզուներով խոսող բանվորական մասսայի հետ: Պրոպագանդա մղելու կամ թոուցիկներ ու թերթիկներ հրատարակելու համար հարկավոր էր այդ բոլորը չեբեք լեզվով կատարել՝ ուսաներն, վրացերն և հայերն: Իսկ դրա համար պակտում էյին անհրաժեշտ ուժերը, և հարկավոր քանակի ինտելիգենտ հեղափոխական ուժերի պակասություն պատճառով, ու, գլխավորապես, զուտ տեխնիկական դժվարացումների հետևանքով, շատ հաճախ գործը տուժում էր, ցանկալի արդյունքները չեր տալիս:

Այնուամենայնիվ, վրացի բանվորների համար աշխատանքի պայմաններն ավելի բարենպաստ էյին, քան հայերի վրացիները պրոլետարիատին անձնուրաց գործիչներ ավելի ունեյին, քան հայերը: Այն ժամանակ, չերը հայ սոցիալ-դեմոկրատ գործիչները համարչա միանգամայն չկային, մեր վրացի ընկերները հայ պրոլետարիատի համար շատ բան կարող էյին անել, յեթե միայն նրանք իրենց ուժն ու չեռանդը, իրենց աշխատանքը համարչա բացառիկորեն վրացական պրոլետարիատի կողմը չուղղեյին: Կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատիայի առաջացման ու զարգացման առաջին ֆազիսում հայ պրոլետարական մասսաների մեջ կատարելիք ամբողջ աշխատանքը դրված էր սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության վրա, վորի ղեկավարներն առա-

վելապես վրացի սոցիալ-դեմոկրատներ էյին: Իսկ վերջիններս հայ լեզուն միանգամայն չիմանալու, ինչպես և այլ շատ պատճառներով, մատնանշված աշխատանքը կատարում էյին շատ և շատ անբավարար կերպով*): Այն ժամանակ հայ հեղափոխական ամբողջ ինտելիգենցիան, ինչպես և մեծ մասամբ այժմ, շահագրգռված չեր Կովկասի բանվորական շարժումով, նա տարված էր Տաճկաստանում հայ ժողովրդի օգնագրություն «գաղափարով»: Իսկ պրոլետարական մասսաները իրենց հերթին վարակված էյին «ազգայնական» տենդենցներով, վոր նրանց մեջ սերմանում էյին հայ կղերա-բուրժուական, «հեղափոխական» ու վոչ հեղափոխական հոսանքները: Վոչ միայն սոցիալ-դեմոկրատական, այլ և ընդհանրապես Ռուսաստանի ընդհանուր հեղափոխական, ազատագրական շարժման նկատմամբ հայ պրոլետարական մասսաների մեջ նկատվող անտարբերություն ու չեզոքություն պատճառներից մեկը ազգայնական quasi (իբր) հեղափոխական կուսակցությունների (Իաշակցական ու Հնչակյան) գոյությունն էր, նրանց հակահեղափոխական, հետադիմական բնույթն ընդհանրապես և այն ուժեղ ներգործությունը, վոր նրանք չերկար տարիների ընթացքում ունեցել են հայ պրոլետարական մասսաների վրա: Այս ամենի մասին մանրամասն կխոսենք հետո: Այստեղ կնկատեմ միայն, վոր այդ ներգործությունն այնքան մեծ էր, վոր հայ բանվորներից շատերը սոցիալ-դեմոկրատիայից փախչում էյին վորպես հերձվածից: Շատերը նրանցից՝ դաշակցականների ու մասամբ հնչակյանների ազդեցություն ու ղեկավարություն տակ՝ ամեն տեսակի արգելքներ էյին հարուցում իրենց այն ընկերներին, վորոնք տրամադրություն էյին չերեան բերում դեպի բանվորական շարժումն ընդհանրապես և դեպի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունը մասնավորապես: Մի խոսքով՝ հայ «հեղափոխական» կազմակերպությունները վաղտնի ու բացահայտ կերպով հետապնդում ու բողոտի էյին յենթարկում բանվորական շարժումն ու սոցիալ-դեմոկրատիան:

Կոմիտեյին շատ չերկար ժամանակ չեր հաջողվում ճարել և վոչ մի հայ գրառար, վորը թեկուզ հենց լավ վարձատրությամբ կարողանար հայերեն լեզվով թոուցիկներ շարել: Կոմիտեն վերջապես ստիպված է լինում առաջարկել վրացի գրաշար ընկերներից մեկին գրազվել այդ գործով և նա, սովորելով մի կերպ հայ լեզուն, սկսում է այդ լեզվով թոուցիկներ շարել: Ներկա աշխատության հեղինակը քանիցս վով թոուցիկներ շարել: Ներկա աշխատության հեղինակը քանիցս վորձեր է անում խմբակ կազմակերպելու բացառապես հայ գրաշար-փորձեր է անում խմբակ կազմակերպելու բացառապես հայ գրաշար-անգամ վրացի գրաշար մի ընկերով աշակցությամբ 1901 թվին կազմակերպվում է հայ գրաշարների ժողով, վորին ներկա չեր ի միջի աշ-

*) Տես 1-ին ծանոթությունը գրքի վերջում:

լոց մի հին հնչակցան, ինտելլիգենտ գրաշար: Վերջինս, ժողովը բացելուն պես ևեթ, հնարավորութունը չտալով պարզելու ժողովի նպատակը, հարց է բարձրացնում տաճկական Հայաստանի ազատագրութեան և նրա նկատմամբ սոցիալ-դեմոկրատների բռնած դիրքի մասին: Մեր բոլոր ջանքերը՝ համոզելու հավաքված հայ բանվորներին, թե տաճկահայերի ազատագրութունը հենց իրենց տաճկահայերի ու տաճկահայ հեղափոխական կուսակցութուններին գործն և, իսկ մեր գործը՝ կովկասում մի առանձին քաղաքական բանվորական կուսակցութեան մեջ կազմակերպվելը, վոչ մի արդյունք չի տալիս: Ժողովը տեղի չի ունենում: Ժողովը տեղի չի ունենում նաև հաջորդ անգամ, չքննադատվելով մի քանի հայ գրաշարներ խոստացել էլ ինչ անպատճառներ կա գտնվել: Մեզ համար հետո պարզվեց, վոր հիշյալ հնչակցանը ժողովի յեկել չէր միայն խանգարելու (որստրուկցիա) նպատակով:

Այսպիսով, կոմիտեն շատ դժվարութունների պիտի հաղթեր, պիտի մաքառեր ամեն տեսակի խոչընդոտների դեմ, վորպեսզի բանվորական շարժման քիչ թե շատ նորմալ զարգացման համար ուղի հարթեր: Այդ նորմալ զարգացմանը նպաստում է նաև այն հանդամանքը, վոր կովկասում սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութեան առաջացման ու հիմնադրման հենց սկզբից ևեթ, կազմակերպութեան մեջ գործող անձինք միանգամայն ճիշտ կերպով հասկանում են նրա անելիքները: Ապշեցուցիչ մի չերևուցի. հակառակ կուսակցութեան կշանքում ու գրականութեան մեջ այն ժամանակ գերազանցող «եկոնոմիզմին», կովկասում նման վոչ մի բան չերբեք չի արտահայտվում: Յես չեմ ճանաչում յերիտասարդ սոցիալ-դեմոկրատիայի շարքերում աշխատող և վոչ մի սոցիալ-դեմոկրատի, ինչպես նրա առաջացման ժամանակ, այնպես և հետո, վորը անտեսական պայքարի էլական անհրաժեշտութունը քաղաքականին զուգընթացաբար շրջուներ: Տարերային անգիտակցական բանվորական շարժման առաջին շրջանում անտեսական պայքարը, ճիշտ և, կրում էր տիրող կարգերի դեմ բանվորների անբավականութեան զգացումների տարերային արտահայտութեան բնույթ, զբսևորում էր այս կամ այն պահանջի անմիջական մասնակի բավարարութեան ցանկութուն, և վերջապես, կրում էր վոչ քաղաքական բնույթ: Բայց չերկրորդ շրջանում, սոցիալ-դեմոկրատիայի գեկավարութեամբ ու շարժման վրա նրա արած ուժեղ ներգործութեան ժամանակ, անտեսական պայքարը քաղաքական բնույթ է ընդունում և մղվում է վոչ միայն բացառապես անտեսական դրութունները վորոչ կերպով անմիջորեն բավարարելու համար, այլ և բանվոր դասակարգի քաղաքական դասակարգային ինքնագիտակցութունը պարզացնելու և ակտիվ քաղաքական պայքարի համար նրա մարտական արամադրութունը բարձրացնելու գիտակցական նպատակով: Պրո-

պագանդան ու ագիտացիան այս վոգով ու տրամադրութեամբ էր միշտ կատարվում թե խմբակներում, թե ժողովներում և թե մայիսյան տոներին:

Սոցիալ-դեմոկրատիան, իր աշխատանքի հենց առաջին քայլերից սկսած, իր վողջ ուշադրութունը և ամբողջ գործունեյութունը կենտրոնացնում է քաղաքական սոցիալ-դեմոկրատական վոգով գիտակցական մասսայական բանվորական շարժում զարգացնելու համար համապատասխան պայմաններ ու միջոցներ ստեղծելու գործի վրա: Յեվ այդպիսի զարգացման խիստ նպաստում են, ի միջի այլոց, սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութեան մայիս-մեկյան յեկույթները:

Մինչ այժմ սոցիալ-դեմոկրատների հեղափոխական գործունեյութեան գլխավոր միջոցը պրոպագանդան էր: Բայց պրոպագանդան խմբակներում ու վերջիններիս կազմակերպումը դառնում էլին ավելի ու ավելի դժվարին, վորի հետևանքով խանգարվում էր բանվորական կազմակերպութեան ընդլայնումը: Դրույթունն այսպես էր, չերբ բանվորների դեկավար կոմիտեն առաջին անգամ խորհում է կատարել ընդհանուր բանվորական մայիս-մեկյան տոնը: Ահա այդ տոնակատարութունը հենց վճռում է այն հարցը, թե դեկավարներն իրենց գործութունը հենց վճռում է այն հարցը, թե դեկավարներն իրենց գործունեյութեան ընթացքում ինչպիսի ուղղութուն պիտի բռնեն: Մայիս-մեկյան ագիտացիան առաջին պլանի վրա չե քաշում հեղափոխական մի ուրիշ միջոցի անհրաժեշտութունը, այսինքն ընդհանրապես լայն հեղափոխական ագիտացիան: Յեվ ահա շնորհիվ դրան, պրոպագանդան, վոր առաջ խմբակներին նեղ շրջանակներում էր տարվում, սկսում է ավելի արդյունավետ դեր խաղալ և ընդլայնվել, շոտիելով բանվոր դասակարգի ավելի լայն խավերը: Մայիս-մեկյան ագիտացիան բանվորական կազմակերպութեան մեջ առանձնապես անչափ շատ բանվորներ է գրավում և չեթե առաջներում դժվարին էր նորանոր խմբակների կազմակերպման գործը, ապա այժմ նրանք բուսնում են սնկի պես*):

Հենց առաջին տարվանից մայիսի 1-ի տոնակատարութեանը քաղաքական նշանակութուն է տրվում, իսկ այնուհետև արդեն, հետագա տարիներին, մայիսի 1-ի տոնակատարութունները կազմակերպվում են վորպես բացահայտ քաղաքական ցույցեր:

Մայիսյան տոնը առաջին անգամ 1898 թվին կատարում է սոցիալ-դեմոկրատ բանվորներին մի խումբ՝ բաղկացած 13 հոգուց: Հաջորդ տարին, 1899 թվի ապրիլի 19-ին (հին տոմարով), մասնակցում են միջանի ինտելլիգենտներ և ամենից ավելի գիտակից բանվորները և պրոպագանդան ազդութուններից, - ընդամենը 67 հոգի: Այդ տոնակատարութունը տեղի չե ունենում քաղաքից դուրս, մի բարձրավանդակ

*) «Բրձուր» № 2-3:

վայրում: Վոզնորությունն աննկարագրելի չե: Սոցիալ-դեմոկրատական կարմիր դրոշակի տակ բանվորներն ու ինտելիգենտները վառ ճառեր են արտասանում և ուխտ կապում իրար հետ մինչև վերջ կուվելու քաղաքական ազատութեան համար, սոցիալիզմի համար: Բայց 1900 թվի մալխյան տոնը, վորին մասնակցում եր մոտ 500 մարդ, գերազանցում ե բոլոր սպասելիքները: Վերջինիս վրա չես պիտի կանգ առնեմ միքիչ մանրամասն կերպով, վորովհետև 1900 թվի մալխի 1-ի (ապրիլի 22) տոնակատարութունը հանդիսանում ե բանվոր դասակարգի շարժման վճռական պատմական ուրը, մի շրջագարձ կետ, վորից հետո նա թեքվում ե ցարական ինքնակառուցեան հետ բացահայտ քաղաքական պայքարի լեչնելու կողմը:

Կոմիտեն վճռում ե այդ տարի մալխի 1-ը տոնել ավելի լայն չափերով, քան նախորդ տարիները, վորովհետև դրան նպաստում են պայմանները: Նա ձեռք ե առնում գաղտնի-կազմակերպչական բնույթ ունեցող անհրաժեշտ բոլոր միջոցները և հրատարակում ե հանրամատչելի քաղաքական վոգով լավ գրված մալխ-մեկյան մի թերթիկ: Ընդամին վճռվում ե նուչնպես, վորպեսզի սոցիալ-դեմոկրատ ինտելիգենտները տոնին չմասնակցեն՝ կոնսպիրատիվ նկատառումներով, ինտելիգենտ աշխատողներին խնայելու և տնտեսելու նպատակով, մի բան, վորին հաճախ դիմում եր կոմիտեն, առանձնապես սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութեան գոյութեան սկզբում, չեր ինտելիգենտներ քիչ կաշին: Այնուամենայնիվ, հակառակ կոմիտեի աշխատի վորոշման, մալխյան տոնակատարութեանը զնում են մեկ հոգի ինտելիգենտ սոցիալ-դեմոկրատներին**): և միքանի յերիտասարդ զպրոցականներ:

Քաղաքից 8 վերստ հեռու, մի ձորում պիտի տեղի ունենար այդ նշանակալից մալխյան տոնակատարութունը: Գիշերվա ժամը 3-ից քաղաքի բոլոր ծաղրերից բանվորական խմբերը (4-5-ական մարդ) սկսում են շարժվել այն ուղղութեամբ և դեպի այն տեղերը, վորտեղ իրենց դիրքերում կանգնած ելին ընկեր-բանվորները, վորոնք և ցուցց ելին տալիս յուրաքանչյուր մոտեցող խմբին հետագա ուղին: Այդտեղը «Նախալովկաչի»**) սյուս կողմում եր, թիֆլիսի չերկաթուղային կալարանի արհեստանոցներից շատ հեռու: Յենթագրում ելին, թե մալխյան տոնակատարութունը գլուխ չի գա, կհավաքվին միայն չերկուչերեք տասնյակ մարդիկ, վորովհետև անձրևային-միզապատ չեղանակ եր, ամբողջ գիշերը ե ապրիլի 22-ի ամբողջ ուրը հորդառատ անձրև եր

*) Սուչն աշխատութեան հեղինակը: Մ. Թարգմ.
**) Բանվորական թաղ ե, վոր հարում ե թիֆլիսի չերկաթուղային արհեստանոցներին ու դեպոյին: Բնակիչները զլիավորապես չերկաթուղային բանվորներ ու ծառայողներ են: Նախալովկան բանվոր դասակարգի շարժման կենտրոնն ու հնոցն ե թիֆլիսում: Ներկայումս այդ թաղը կոչվում ե Նաճալագեկ:

գալիս: Սակայն չեր անցնում են բլուրներն ու սարերը և սկսում ե լուսանալ, վերջին սարի գագաթից հետևյալ պատկերն ե լերևում. հորդառատ անձրևը թափվում ե, մեծ տափաստանով մարդկանց անընդհատ շարանը քարավանի պես ձգվում, առջ ե շարժվում: Առանց յետ նայելու ամենքն արագ քալելով ձգտում են վորոշված տեղը հասնել:

Առավոտյան ժամը 7-8-ին բոլորն արդեն համարյա տեղ են հասնում. վառում են խարույկներ: Բացում են չերկու հսկայական կարմիր դրոշակներ և զնում են հրապարակի մեջտեղում: Դրոշակները վըրա յերեք լեղվով՝ ուսերեն, վրացերեն և հայերեն գրված եր. «Պրոլետարներ բոլոր չերկրներ, միացեք», «Ութժամյա բանվորական որ»: Դրոշակներից մեկի վրա կաշին Մարքսի, Ենգելսի ու Լասսալի նկարները: Պրոլետարական այդ դրոշակը դիմավորում են ուրախութեան ու վողջուչնի բարձրաձայն բացականչութուններով: Ժամը 9-ին ժողովը բացում ե ինտելիգենտ մի բանվոր*): ներածական ճառ ասելով միջագային մալխ-մեկյան պրոլետարական տոնի նշանակութեան ու ջագագային մալխ-մեկյան պրոլետարական տոնի նշանակութեան ու բնույթի մասին: Մեկը մյուսի յետևից չենում են բանվոր հոետորները և բոցավառ ճառեր ասում քաղաքական ու սոցիալիստական նյութերի մասին: Կարելի չե համարձակորեն վորպես փաստ հաստատել, վոր բոլոր բանվոր հոետորները (մոտ 20-25 հոգի), բացառութեամբ 1-2-ի, ըստ իրենց ճառերի բովանդակութեան, միանգամայն գիտակից հեղափոխականներ ելին, սոցիալ-դեմոկրատ քաղաքական մարտիկներ: Ընդհանուր ներդաշնակութեան մեջ միայն մի ուս բանվոր ե դիսոսնանս մտցնում, պաշտպանելով այն միտքը, թե բանվոր դասակարգն իր դրութեան բարելավումը պիտի ձեռք բերի «խաղաղ ճանապարհով» միայն, թե Մարքսն ու Ենգելսն իբր «խաղաղ» քաղաքական գործիչներ են յեղել: Նրան ըստ արժանույն առարկում ե ընկերներից մեկը**), են յեղել: Նրան ըստ արժանույն Մարքսի ու Ենգելսի, գիտական սովոր, պարզաբանելով մանրամասն պատմական դերը, ապացուցում ե նրանց ցիալիզմի այդ հիմնադիրների պատմական դերը, ապացուցում ե նրանց հեղափոխականութեանը ինչպես տեսական բնագավառում, այնպես և իրենց պրակտիկ գործունեւութեան մեջ:

Ճառերն ասում են ուսերեն, վրացերեն և հայերեն լեղուներով, և պիտի աշտեղ նկատել այն բնորոշ գիծը, վորով կովկասյան ժողովուրդները տարբերվում են մյուս շատերից,— գաղափարապես տեմպերամենտի բոցավառութունը և խանդավառութունն: Նրանց ճառերում արտահայտվում եր այդ խանդավառութունն: Նրանց ճառերում արտահայտվում եր այդ խանդավառութունը և նրանց անկեղծ, ինքնագոհ անձնուրացութեան ջերմ զգացնը և նրանց անկեղծ, ինքնագոհ անձնուրացութեան ջերմ զգացնը մոռնալ դեպի այն գաղափարները, վորոնց իրագործման նրանք համոզված

*) Հանգուցյալ Միխ Բոշորելիլին.— հետագայում հայտնի բալլետիկ:
Զեղինակի ծանոթ. 2-րդ հրատար.
**) Սուչն աշխատութեան հեղինակը: Ծանոթ. Թարգմ.

վատում ելին իրենց վողջ ելությամբ: Յուրաքանչյուր հեծորի ճառն առաջացնում էր ներկա գտնվող բանվորական մասսայի միջև համապատասխան վոգեկորութունն ու մեծարանք (овация): Յերգում ելին հեղափոխական չերգեր, պարում ելին, թնդացնում ելին ողն ուրախալից բացականչութուններով ու բուռն ծափահարութուններով: Բարձր վոգեկորության, ինքնամոռացության այդ մոմենտները աննկարագրելի չեն: Յեվ միայն նրանք, ովքեր ներկա չեն գտնվել մաչխաչան այդ տոնակատարությանը, կարող են զգալ ու հասկանալ այդ նշանակալից պատմական որի վողջ կարևորությունն ու նշանակութունը կովկասյան բանվոր դասակարգի համար:

Այդ տոնական ուրախությունը*) տևում է մինչ չերեկոյան ժամը 5-ը: Բանվորների կողմից առաջարկութուն է լինում դեմոնստրատիվ կերպով թաղաք մտնել և փողոցներում շարունակել ցույցը: Բայց գիտակից ընկերներն ընդդիմանում են դրան, բացատրելով և համոզելով մասսային բացահայտ չելույթի անպատշաճությունն ու աննպատակահարմարությունը սովյալ մոմենտին: Հենց այդտեղ ևեթ վճռվում է հաջորդ տարին մաչխա-մեկյան որը տոնել քաղաքում բացահայտ քաղաքական ցույցով: Ապա բանվորները խումբ-խումբ վերադառնում են քաղաք, ճանապարհին շարունակ պարելով ու հեղափոխական չերգեր չերգելով:

Մաչխաչան այդ տոնակատարությունը բոլորի վրա խորը, անջընջելի տպավորություն է գործում և քաղաքական ու քաղաքացիական մտքով խոշոր դաստիարակչական նշանակութուն ունենում: Յեթե յես աչսպես մանրամասն կանդ առա այդ տոնակատարության նկարագրության վրա, ապա այն պատճառով, վորպեսզի ցույց տամ նրա ամբողջ բարոյական նշանակությունը, քանի վոր Թիֆլիսում բանվոր դասակարգի բացահայտ քաղաքական չելույթի առաջին փորձերը նշանակալից չափով արվել են հետագայում նրա ազդեցության տակ: Այդ ազդեցությամբ նույնպես կարելի չե մասամբ բացատրել մաչխաչան տոնակատարությունից չերեք ամիս հետո բռնկվող հրապանչ (грандиозная) չերկաթուղային գործադուլը:

«Թիֆլիս կաշարանի» չերկաթուղային արհեստանոցների ու ղեպույի բանվորները, վորպես ամենից լավ կազմակերպված ու ամենից գիտակից պրոլետարներ, նշանավոր դեր են խաղում վոչ միայն Թիֆլիսի պրոլետարիատի շարժման մեջ, այլ և կարելի չե համարձակորեն ասել, ընդհանուր կովկասյան շարժման մեջ: Այդ արհեստանոցներում աշխատում ելին 4-5 հազար բանվորներ, վորոնց գլխավոր կոնախնդենտը կազմում ելին գուրխացիները, իմերեթցիները, քարթլիցիները, իսկ այնուհետև արդեն ուսաները և հայերը: Յեվ անա այդ ար-

*) Տես ծանոթութուն 2 - գրքի վերջում:

հեստանոցները և սրանց հարող քաղաքային ծայրամասերը՝ Նախալովկան ու Դիդուբեն, ուր բնակվում են համարյա բացառապես այդ արհեստանոցների ու ղեպույի բանվորներն իրենց ընտանիքների հետ միասին, հանդիսանում են հեղափոխական պրոլետարական այն հնոցը, վոր միշտ տոն է տալիս ամբողջ Թիֆլիսի, ինչպես և ամբողջ կովկասի պրոլետարիատին, համենայն դեպս նրա գիտակցական շարժման սկզբնական շրջանում:

Սոցիալ-դեմոկրատիան առաջին անգամ իր գործունեությունը կենտրոնացնում է Թիֆլիսի պրոլետարիատի այս մասի վրա. իսկ քանի վոր սոցիալ-դեմոկրատների մեծամասնությունը վրացիներն ելին կազմում և, բացի այդ, վրացական պրոլետարիատի ավելի միաձուլված խմբավորումը չերկաթուղային արհեստանոցներն ելին ներկայացնում, ապա այդ պատճառով, բնական է, վոր նրանք ամենից շատ և ամենից առաջ իրենց ուշադրությունը պիտի դարձնելին Թիֆլիսի պրոլետարիատի այդ մասի վրա: Անա թե ինչու չերկաթուղային բանվորները, վորպես ամենից ավելի առաջ կազմակերպված ու ավելի շատ գիտակից, քան մյուս տեղերի պրոլետարները, ամբողջ պրոլետարիատի ղեկավար կորիզն ելին հանդիսանում:

Թիֆլիսի չերկաթուղային արհեստանոցների ու ղեպույի 1900 թվի ոչոստոսյան գործադուլը նշանակալի չե նրանով, վոր նա, բացի տեղա-տեսականից, կրում է քաղաքական բնույթ, և առաջին անգամ այդ գործադուլի մեջ տեսնում ենք բանվորների կազմակերպվածութունը: Բանվորներն առաջագրում են հետևյալ պահանջները. 1) բանվորական որը 10 ժամի փոխարեն պիտի 8 ժամ տևի (մինչ այդ աշխատում ելին առավոտյան ժամը 6-ից մինչև չերեկոյան ժամը 6-ը, ճաշի համար չերկու ժամ ընդմիջում ունենալով). 2) աշխատավարձը պիտի ավելանա 1 ուրբուց ավել վաստակողների համար 30%, իսկ 1 ուրբուց պակաս վաստակողների համար 50 կ. 3) բոլորովին վոչնչացնել արտաժամյա աշխատանքները. 8 ժամից ավելի բանվորը ուրիշ վոչ մի աշխատանք չպիտի կատարի: Գիշերային աշխատողների համար պիտի հրավիրել բանվորների հատուկ կազմեր, վորոնց համար չի կարող պակասություն լինել, քանի վոր Թիֆլիսում ահագին քանակությամբ գործազուրկներ կան. 4) վերջ տալ 5 կամ 10 րոպե ուշանալու համար տուգանք վերցնելուն. 5) պաշտոնից հեռացնել ստոր ու կոպիտ վարպետներին ու բրիգադիրներին, վորոնք լրտեսի դեր են խաղում*). 6) ապահովել բանվորներին, թե հետագայում նրանց նկատմամբ վար-

*) Իրենց լրտեսությամբ ու ստոր արարքներով հատկապես աչքի ելին ընկնում վարպետ Բլյուսերը ու ճախարակագործ ցեխի բրիգադիր Ֆուստը: Բլյուսերը հաճախ զիմում էր նաև բռնցքածեծի (кулачная расправа): Ճախարակագործ ցեխից բրիգադիրները գողանում ելին նաև իրեր:

պետներն ու կայարանի վարչութիւնը քաղաքավարի ու մարդկային վերաբերմունք ցուց կտան:

Գործադուլն սկզբից կեթ ընդգրկում է ղեպոյի ու արհեստանոցները համարյա բոլոր աշխատողներին, այսինքն 4000 մարդ: Այդ իսկ ժամանակ գործադուլներ տեղի յեն ունենում նաև մասնավոր մեքենայական զավոդներում, այնպես վոր գործադուլավորների ընդհանուր թիւը հասնում է 5000 հոգու: Գործադուլի ժամանակ բանվորների կողմից բռնութեան վոչ մի դեպք չի լինում: Բանվորները հաստատակամ ելին և իրենց պահում ելին անբասիր (безупречно) կերպով: Սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութեան իր կողմից շատ չեռանդաղին գործունեութեան և չեքեան բերում: Յերկաթուղային բանվորները ձևավորված ու հիմնավորված տպվում են վրացիերեն ու ուսերեն լեզուներով թուուցիկների մեջ. պահանջների բնագիւրն ուղարկվում է Անդրկովկասյան չերկաթուղագծի պետին, հաղորդակցութեան ճանապարհները մինիստրին ու ներքին գործերի մինիստրին: Գործադուլի հենց սկզբին վոստիկանութեանը ձերբակալում է 20 բանվորների, նրանց, վորոնց կասկածում եր մնացածներին ղեկավարելու մեջ*):

Յերկաթուղու վարչութեանը բանվորների պահանջները կատարելուց հրաժարվում է և չերկաթուղագծի պետ Վեդենեյևի ստորագրութեամբ դեպոյում ու վորոցներում հետևյալ հայտարարութեանն և փակցվում. «Գլխավոր արհեստանոցների վարպետներին ու բանվորներին սրանով հայտարարվում է, վոր գլխավոր արհեստանոցներում աշխատանքը վերսկսվում է ուրբաթ որը, սուչն թվի ոգոստոսի 4-ի առավոտյան 5 ժ. 30 ր. սովորական շչակով: Աչն բոլոր արհեստավորներն ու բանվորները, վորոնք այդ որն աշխատանքի չեն դա, անմիջապես կհեռացվեն: Իսկ նրանց հաշիվները և անցագրերը կտրվեն ոգոստոսի 6-ին նոր հիվանդանոցի շենքում առավոտյան ժամը 8-12-ը: Ինչ վերաբերում է այն բանվորներին, վորոնք չեն ներկայանա ոգոստոսի 6-ին անհարգի պատճառներով, ապա նրանց հաշիվները, փողերը և անցագրերը վոստիկանութեանը կտրվեն ուղարկելու ծննդավայր կամ այն տեղերը, ուր նրանք գրված են, ըստ պատկանելույն հանձնելու համար: Բանվորներին ու արհեստավորներին սրանով նախազգուշացվում է, վոր կարգի ամեն մի խանգարումն իսկուչն կեթ կճնշվի, իսկ զրգապատճառ չեղողներն ու խոտվարարները կձերբակալվեն ու կաքսորվեն: Աշխատանքի չեկած խոհեմ արհեստավորներն ու բանվորները կարող են հավատացած լինել, վոր նրանց անձը կպաշտպանվի և անվտանգ կըմնա»: Չնայած այս սպառնալից հայտարարութեանը, այնուամենայնիվ, ոգոստոսի 4-ին 4000 հոգուց աշխատանքի ներկայանում են 200 հոգի*):

*) «Рабочее дело» № 8.
**) Ibid.

Գործադուլն սկսելուց մի շաբաթ անց ուսերեն լեզվով մի թուուցիկ է բաց թողնվում՝ ուղղված մեքենավարների ոգնականներին: Թուուցիկին ի պատասխան վերջիններից գործադուլին միանում են 50 հոգի (Անդրկովկասյան չերկաթուղու վրա մեքենավարների ոգնականներն ընդամենը 80—90 հոգի ելին): Այնուհետև բաց է թողնվում բանվորների կանանց ուղղված մի թուուցիկ, վոր համոզում եր նրանց չխանգարել ամուսիններին իրենց պարտքը կատարելու: Հատուկ մի թուուցիկ ևս բաց է թողնվում՝ ուղղված մեքենավարներին, վորոնցից աշխատանքը թողնում են 8 հոգի:

Կառավարութեանը շատ լավ հասկանում եր, վոր խնդիրը չի վերաբերում միայն բանվորներին տնտեսական դրութեան մասնակի բավարարմանը, վոր այդ գործադուլը բացի դրանից մի փորձ եր «ցնցելու հիմունքները» տիրող կարգերի:

Չարմանալի չեր, ուրեմն, վոր կառավարութեանը դիմում եր ամեն տեսակի ռեպրեսսիաների, վորպեսզի հենց «բնում» կեթ խեղդեր բանվորական շարժումը: Չնայած դրան, գործադուլը չի դադարում: Սկզբում են սոսկալի հալածանքներ: «Թիֆլիս քաղաքը պաշարովում են սոսկալի հալածանքներ: «Թիֆլիս քաղաքը պաշարովում են արհեստանոցներն ու բանվորական թաղերը: Պահանդական բաժանմունքի գործակալութեան (գաղտնի խուզարկուները, լրտեսները, ագենտ-պրովոկատորները և այլն), ժանկուները, ղարմերիայի և քաղաքային վոստիկանութեան ամբողջ ապաւարատը շարժման մեջ է դրվում. սկսվում են խուզարկութեաններ և մասսաշարժման ձերբակալութեաններ: Չերբակալվում են 1500-ից ավելի բանյական ձերբակալութեաններ: Չերբակալվում, իսկ ապա նրանցից շատերին վորներ, վորոնց բանտ են նստեցնում, իսկ ապա նրանցից շատերին ետապի կարգով ծննդավայր ուղարկում: Թե ինչ նշանակութեան է հետապի կարգում կովկասյան գյուղացիական շարժման համար բանվորների ծննդավայր աքսորումը, մենք ցուց կտանք հետագա մեր պատմելիքները ընթացքում:

«Մասսայական այդ ձերբակալութեանները կատարվում ելին չուրահատուկ ձևով: Գիշերը զինվորների ամբողջ մի շուկատ շղթայում եր բանվորի բնակարանը և ապա ներս խուժում ժանդարմների մի ամբողջ վոնձակ հայտնի գազան շտաբ-ոտոմիստը կավրովի գլխավորութեամբ: Մի ամբողջ շաբաթ շարունակ ամեն գիշեր կատարում ելին թեյամբ: Մի ամբողջ շաբաթ շարունակ ամեն գիշեր կատարում ելին նման կոմեդիաներ: Այդ բանը զգվեցնում է բանվորներին, և 2000-ի նման կոմեդիաներ: Այդ բանը զգվեցնում է տասներորդ թաղամասը ու պահանջում, մոտ մարդ ներկայանում է տասներորդ թաղամասը ու պահանջում, վորպեսզի ժանդարմները զողերի պես գիշերներն իրենց չանհանգստացնեն, իսկ չեթե ուզում են, թող ձերբակալեն հենց հիմա կեթ: Պրիստապի

*) Ibid.

խկույն հեռախոսով հայտնում է վոստիկանապետին ու ժանդարմական վարչութիւնն պետին: Չնայած ամեն տեսակի հորդորներին ու սպառնալիքներին, նագալկայի ներկայացուցիչները համոզվում են, վոր բանվորները խաբվող պտուղ չեն, կտրուկ կերպով դնում են հետևյալ առաջարկութիւնը. ով աշխատել է ուղում, թող անցնի աջ կողմը, իսկ ով բանտ գնալ՝ ձախ կողմը: Մի ակնթարթում բոլորը ձախ կողմն են անցնում: Յեվ ահա մինչ յերեկո Միքայելյան ու Յեղիսարեթյան փողոցներով անցնում են բանվորները խմբերով՝ շրջապատված գինվորների վաշտերով: Մասսայական այս ձերբակալութիւնները նույնիսկ վորոշ դեմոնստրատիվ բնույթ են ընդունում. ձերբակալվածներին խանդավառութեամբ գիմավորում են գավոդների ու գործարանների բանվորների, դրաշարների, գործակատարների խմբերը, ամենուրեք նրանց չեռերից բացականչութիւններ անում՝ «քաջ կացեք»: Հաջորդ որը թոռցիկներ են լույս տեսնում՝ ուղղած բանվորների կանանց ու աղջիկներին, կոչ անելով նրանց՝ վոզկորեկ ամուսիններին, յիզբայրներին ու վորդիներին և ձերբակալութիւնն առթիվ չհուսահատվել»*): Բանվորների վրա հարձակում գործելու և մասսայական ձերբակալութիւններ անելու ժամանակ գինվորներն անխնայորեն ծեծում են նրանց նագալկաներով ու հրացանի կոթերով**):

Կոմիտեն մերկացնում է կառավարութիւնն բոլոր խաչատուակ արարքները: Այդ ժամանակ նրա բաց թողած թոռցիկներն ավելի ու ավելի քաղաքական բնույթ են ընդունում և բացատրում են բանվորներին, թե նրանց ամենաշար թշնամին՝ դա հենց ինքնակալ կառավարութիւնն է և քանի դեռ նա վերացված չէ, նրանց դրութիւնը չի քարելավվի: Թոռցիկների մեջ ընդգրկվում են գոյութիւն ունեցող քաղաքական հարստահարութիւնն վողջ սարսափները և քաղաքական վերակառուցման անհրաժեշտութիւնը, վորից հետո միայն հնարավոր կլինի բանվոր դասակարգի նորմալ զարգացումը և պլանայափ դասակարգչին պայքարն ընդդեմ բուրժուազիայի տիրապետութիւնն:

Գործադուլը յերկու շաբաթ է տևում: Յերը մեքենավարների ոգնականները և մեքենավարների մի մասը հարում են արհեստանոցների բանվորների գործադուլին, առաջադրելով նույնպես իրենց պահանջները, դրանից հետո միքանի որով դադարում է գնացքները յերթեկեկութիւնը: Մեքենավարներին վորպես ոգնականներ նշանակում են կոնդուկտորներին, բայց մեքենավարները հրաժարվում են անփորձ կոնդուկտորների հետ գնացքը վարել: Նրանց ձերբակալում են, բայց շուտով բաց են թողնում. կանչում են սապյորնի բատալյոնը, և

*) Տես բանվորի պատմվածքը՝ «Թիֆլիսի բանվորական շարժումից»:
 **) «Բրձուլո» № 2—3:

սկսվում է աշխատանքն արհեստանոցներում: Զինվորներին սովորականից յերկու անգամ ավել վարձատրութիւն են տալիս:

Այս գործադուլը և յերթեկեկութիւնն դադարեցումը յերկաթուղուն անագին վնասներ են հասցնում, բայց և այնպես յերկաթուղային վարչութիւնը գործադուլավոր բանվորներին հաշիվը տալիս ու հեռացնում է: Գործադուլը ճնշվում է: Կառավարութիւնը կատարյալ դեզորգանիզացիա չէ մտցնում. գիտակից բանվորներից շատերը նրատում են բանտերում*) և աքսորվում են, իսկ լքված բանվորներին քշում են աշխատելու: Խիստ կարգադրութիւնն է արվում ծառայութիւն չընդունել ինչպես հեռացված «խռովարար» բանվորներին, այնպես և աշխատել ցանկացող «տեղացի» նոր բանվորներին՝ վրացիներին ու հայերին: Բայց այսպես յերկար շարունակվել չէր կարող, վորովհետև գործը կանոնավոր վարելու համար անհնարին էր տեղական բանվորական տարրը փոխարինել սակավաքանակ յեկվոր ուսուբանվորական տարրով:

Ճիշտ է, գործադուլի տապալումից հետո բանվորների մեջ նրկատվում է վորոշ ցրվածութիւնն ու կազմալուծութիւնն և նման պարտութիւններ ժամանակ առաջացող անխուսափելի վնասութիւնն ու վոզու անկումն, բայց միառժամանակ անց, սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութիւնն ջանքերի շնորհիվ, տուժած գործը կրկին վերականգնում է: Այդ ժամանակ հրատարակած թոռցիկներից մեկի մեջ կոմիտեն կոչ է անում բանվորներին՝ չհուսահատվել, այլ ել ավելի սեղմ կերպով ի մի համախմբվել ու կազմակերպվել և պայքար մղել բանվոր դասակարգի ամենաշար թշնամու դեմ: Բանվորներն արձագանգ են տալիս, կրկին գործի յեն կաշում, վերսկսում են աշխատել ՚ին խմբակները և կազմակերպվում նորերը, առաջվանից ել ավելի լայն ու համառ պրոպագանդա ու ագիտացիա չէ մղվում թե բանվոր և թե գրավոր կերպով:

Թեպետ այդ նշանավոր գործադուլը տապալվում է, բայց նա կարևոր նշանակութիւնն է ունենում այն տեսակետից, վոր նախ՝ կառավարութիւնը, ի դեմս յերկաթուղու տեղական վարչութիւնն, իր հետագա կարգադրութիւններին ու գործողութիւններին մեջ «խռովարար» բանվորների նկատմամբ շատ զգուշ է մնում, աշխատելով խուսափել գանձարանին անագին վնասներ հասցնող նոր գործադուլներից, և չերկրորդ՝ այդ գործադուլը խիստ ներգործութիւնն է ունենում արդյունա-

*) Այս գործադուլի պատճառով ձերբակալվածների մեջ էլին, իմիջի այլոց, բանվորներից՝ Ալիլույեյը, Առաքել Ոկուաշվիլին, Զլուկիան, Տատարինովը, Իվանովը, մեքենավարների ոգնականներից՝ Ռամիշվիլին (վոր իսկույն էեթ բաց է թողնվում մատուցիւն համար), Ղրասաշվիլին, Գոգուան, Տեր-Հարութիւնյանը, ինտելլեկտուներից՝ Պուշկարյովը, Զարարիձեն, Ռաձեիչը և որիւրդ Շատիլովան:

քերութեան մյուս ճյուղերի վրա, հուզումներ ե առաջացնում քաղաքի արհեստանոցներում ու զավազներում:

Թվինք այստեղ ժամանակագրական կարգով ոգոստոսյան յերկաթուղային գործադուլից սոսաջ ու հետո տեղի ունեցած քիչ թե շատ կազմակերպված գործադուլների ընդհանուր քանակը:

1899 թվին:

Մալխյան տոնից հետո տեղի յե ունենում Թիֆլիսի ձիաքարշի գործադուլը, մեկը կարևորներից, վորին մասնակցում են բոլոր կառավարներն ու կոնդուկտորները: Նրանց ու վոստիկանութեան միջև իրիստ ընդհարում է տեղի ունենում: Գործադուլը ճնշվում է, վորովհետև ձերբակալվում են 150 բանվոր: Այնուամենայնիվ այդ գործադուլն իզուր չի անցնում և յեթե վոչ իսկուշյն, բայց մի յերեք ամիս հետո բավարարվում են բանվորների համարյա բոլոր պահանջները, այն է՝ կարճվում է բանվորական որվա տեղությունը, ավելացվում աշխատավարձը և փոխվում նախկին դաժան կարգերից ու կանոններից շատերը*):

Այդ իսկ տարին գործադուլ են անում նույնպես Շարաձելի տպարանում «Իվերիա» թերթի գրաշար բանվորները և ներկայացնում պահանջներ՝ ավելացնել աշխատավարձը, կանոնավորել տոն օրերը, ակիււրատ կերպով վճարել աշխատավարձը, լավացնել առողջապահական պայմանները և ցույց տալ լավ վերաբերմունք: «Իվերիայի» խումբագիրը, նախկին լիբերալ ու բանաստեղծ, իսկ հետագայում բանկիր ու հետադիմական (այժմ մեռած), իշխ. Իլ. Ճավճավաձեն վոչ մի կերպ չեն ուզում հաշվի առնել բանվորների արդարացի պահանջները: Թերթը փակվում է, բանվորները կարողանում են ընկճել իշխանի համառությունը և բավարարել իրենց պահանջները: Վարչական իշխանությունը չի միջամտում**): Միաժամանակ գործադուլ է տեղի ունենում Խելաձեյի տպարանում. նույն պահանջներն են լինում, և գործադուլը տանում են:

1900 թվին:

Թիֆլիսի պրուլետարիատի շարժման ու պայքարի մեջ յերկաթուղային արհեստանոցների բանվորներին համահավասար հենց սկզբից ևեթ հատուկ ուշադրութեան արժանի յեն դառնում տպարանական բանվորներն ու գրաշարները, վորպիս բանվոր դասակարգի ավելի ինտելիգենտ ու զիտակից անդամները: Այդ տարվա փետրվար ամսին Շարաձելի տպարանի բանվորները կրկին գործադուլ են անում: Գործադուլային պայքարով նվաճված բանվորների իրավունքները մշտա-

*) «Բրձուլա» № 2—3:

**) «Բրձուլա» № 1:

պես խախտվում էին: Ըստ սովորութեան բանվորները տոնում են բարեկենդանը: «Իվերիա» թերթի համարը լույս չի տեսնում: Թերթի խմբագիր իշխ. Ճավճավաձեն կատաղում է. «Թող այդ խոզերը (գրաշարները) այստեղ այլևս չեն հան: Ի՞նչպես են համարձակվել նրանք տոնել առանց իմ գիտութեան»*): Գործադուլին հարում են ոռու ընկեր գրաշարները: Պայքարը սուր կերպարանք է ստանում: Իշխ. Ճավճավաձեն դիմում է վոստիկանութեանը. բոլոր գրաշարները ձերբակալվում են: Թերթը դադարում է միքանի օրով: Խմբագրությունը ձերբակալվածների փոխարեն գրաշարներ չի կարողանում ձարել: Գործադուլ անող ընկերների նկատմամբ ունեցած համերաշխությունից դըրդված՝ վոչ մի գրաշար չի համարձակվում շարել «Իվերիա» թերթը: Խմբագրությունը հարկադրվում է դիջել: Բանվորների ներկայացրած բոլոր պահանջները՝ ավելացնել գրաշարների թիվը, ավելացնել աշխատավարձը, վերացնել տոն օրերի աշխատանքը և ընթեռնելի դարձնել ձեռագրերը՝ բավարարվում են:

Մալխյան տեղի յե ունենում տպարանական բանվորների ընդհանուր ժողով, վորտեղ վորոշվում է միահամուռ ուժով կռվել տպարանատերերի ու կառավարութեան դեմ: Այս ժողովը խիստ անհանգստացնում է ժանդարմներին, վորոնք հետո սկսում են ձերբակալել տպարանական բանվորներին ու գրաշարներին:

Այդ ժողովից հետո Խելաձեյի տպարանի բանվորները կրկին գործադուլ են անում: Այս անգամ, ի միջի այլոց, պահանջում են իր ժամանակին վճարել աշխատավարձը: Ժանդարմական վարչությունը կանչում է Խելաձեյին: Պարզվում է, վոր բանվորներին ոռձիկն ակիււրատ կերպով տրվելիս չի յեղել: Գործադուլը տևում է միքանի օր: Կուրատ կերպով տրվելիս չի յեղել: Գործադուլը տևում է միքանի օր: Խելաձեն ստորագրություն է տալիս բանվորներին, պարտավորվելով՝ 1) վճարել իր ժամանակին աշխատավարձը, ինչպես և գործադուլի 2) վճարել իր ժամանակին աշխատավարձը, ինչպես և գործադուլի 3) շաբաթ օրերն աշխատանքը դադարեցնել սովորականից մի ժամ շուտ (բանվորական օրը 10 ժամ էր):

Համարյա միաժամանակ միևնույն պահանջները բանվորները ներկայացնում են Վրացական Ընկերութեան տպարանում, վորի վարչությունը բավարարում է բանվորներին, գործը չհասցնելով գործադուլի: Բայց շուտով դրանից հետո նույն այդ տպարանում բռնկվում է մեծ գործադուլ: Բանվորներն, ի միջի մայլոց, պահանջում են ութժամյա բանվորական օր: Վոստիկանությունն ու ժանդարմերիան միջամտում են: Զերբակալվում են միքանի մարդիկ, ի միջի այլոց Բիլանովը և Զվյա-

*) Ibid. Բացի այդ այս տեղեկություններից միքանիսը մեզ հաղորդել է նախկին գրաշարներից մեկը, հայտնի սոցիալ-դեմոկրատ բանվորը (Վլաս Մզելաձե-Տրիա):

դածին: Բանվորները կազմակերպված ուժի ճնշման տակ տպարանի վարչութիւնը վերջապէս զիջում ե. 10 ժամի փոխարեն սահմանվում է 9-ժամյա բանվորական օր, իսկ շաբաթ օրերը՝ 8-ժամյա:

Գործադուլներ լինում են նույնպէս՝ 1) Լիբերմանի տպարանում, վորանց բանվորները գլխավորապէս պահանջում են վոչնչացնել արտաժամյա աշխատանքը: Գործադուլը տանում են: 2) Կոզլովի տպարանում. ներկայացված պահանջներն են՝ ավելացնել աշխատավարձը և սահմանել տոներ: Գործադուլը տանում են: 3) Կովկասի փոխարքայի տպարանում, գրաշարների պահանջները՝ ավելացնել աշխատավարձը և այլն՝ բավարարվում են:

Հունիս և հուլիս ամիսների ընթացքում մի շարք գործադուլներ են տեղի ունենում մեքենայական զավոդներում ու միքանի գործարանում: Բացի այդ, չերկաթուղային արհեստանոցներում մինչև ոգոստոսյան գործադուլը տեղի չեն ունենում չերկու մասնակի գործադուլներ: Բոլոր գործադուլները հաջող չէլք են ունենում: Գործարաններում բանվորները ձեռք են բերում 11-ժամյա բանվորական օր, իսկ Կոտրինի, Ռուկսի և Գաուֆի մեքենայական զավոդներում՝ 10¹/₂-ժամյա բանվորական օր, ինչպէս և կարողանում են ավելացնել ու իր ժամանակին ստանալ աշխատավարձը, բարելավել ինչպէս իրենց բանվորների, այնպէս և աշակերտների դրութիւնը: Գործադուլը տանուլ է տրվում միայն Յարալովի զավոդում, վոստիկանութիւն ու ժանգարմերիայի ձեռք առած սեպրեսիոլ միջոցների ու իրենց բանվորները պակաս գիտակից լինելու պատճառով: Յերկաթուղային արհեստանոցների ձուլարանում բանվորները կարողանում են ամբողջապէս վերացնել տալ արտաժամյա աշխատանքը, իսկ մեքենայական բաժնում՝ արտաժամյա աշխատանքը վերացնել տալ չերկուշաբթի օրերը*):

Հուլիսին Բոգարչյանի ծխախոտի գործարանում գործադուլ են անում 100 բանվոր: Գործադուլին առիթ լինում է չերկու ընկերոջ ծառայութիւնից հեռացնելը: Հինգ շաբաթ բանթող են անում: Ներկայացված պահանջները, այն է՝ յետ ընդունել հեռացված ընկերների, ավելացնել աշխատավարձը 15⁰/₀-ով, վոչնչացնել տուգանքները, վերացնել բանվորներին հաշնոյելու և ծեծելու չերկուլթը, փող տալ ճաշի համար տրվող մարկաների փոխարեն (մարկաներ էյին տալիս, վորպեսզի հարկազրեն բանվորներին ճաշելու գործարանի սեղանատանը), բոլորն էլ բավարարվում են:

Ոգոստոսի 8-ին Զիթախյանի ժառանգուհիների բամբակեղեն Չուլհակային (տեկստիլ) գործարանի (նախկին Միրզոյանի ու Ռիշարի) բանվորները պահանջում են իրենց աշխատավարձ տալ գործա-

բանը վերանորոգելու ժամանակաընթացքի համար, վոր և բավարարվում է: Հոկտեմբերի 25-ին բանվորների մի մասը կրկին գործադուլ է անում, պահանջելով ավելացնել աշխատավարձը. խոստացվում է նրանց բավարարել, բաց բանվորները խաբվում են, աշխատավարձը էլի հին նորմայով են տալիս: Նոյեմբերին կրկին գործադուլ է բռնկվում, այս անգամ արդեն ընդհանուր գործադուլ: Այդ գործադուլը տանուլ է տրվում բանվորների հետամնացութեան ու անկազմակերպվածութեան պատճառով: 1901 թվին այս գործարանը փակվում է գործարանատերերի կողմից գործն անշնորհք վարելու պատճառով, և միքանի հարչուր բանվոր փողոց են նետվում*):

Սեպտեմբերին գործադուլ են անում Ադելխանյանի կաշվի գործարանի կողակար բանվորները: Գործադուլավորները ձեռք են բերում հավելում, 10 կոպ. 1 հատի և 5 կոպ. 2 հատի համար: Ոգոստոս ամսին գործադուլ արած դերձակային բաժանմունքի բանվորներին աշխատավարձի հավելում է արվում՝ ամեն մի հատին 8 կոպ.: Վերջիններս շուտով կրկին գործադուլ են անում, պահանջելով ավելացնել վարձատրութիւնը մոնդրիի ու անդրավարտիկի համար. բանթող մնում են չերկու ամիս, պահանջները չեն բավարարվում, վերջը գործի չեն անցնում հին պայմաններով: Չերբակայվում են 4 բանվոր, վորոնց շուտով և բաց են թողնում: Գործարանատերը սրանց յետ չի ընդունում:

1901 թվին:

Այս տարին սկսվելուն պէս քաղաքի գործարաններում, զավոդներում ու արհեստանոցներում անընդհատ գործադուլներ են սկսվում: «Բանվորների գործադուլային շարժումը սոցիալ-դեմոկրատիայի դեկավարութեամբ նորանոր ուշուներ է ընդգրկում»*): «Այնպիսի կազմակերպվածութիւն, ինչպէս 1901 թվին էր, Թիֆլիսը չի տեսել», կարդում ենք «Բրձուր» թերթի № 1 լրատուի մեջ: Սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութեան ամենուրեք, ուր վոր կարողանում է, յեռանդազին պրոպագանդա ու ագիտացիա յե մղում: Նա զեկավարում է այդ գործադուլների մեծ մասը: Բանվորներն ամեն կողմից դիմում են սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութեանը: Կարծես բոլորին համակել էր մի զգացում ու ցանկութեան՝ համախմբվել, կազմակերպվել ու կովել բանվոր դասակարգի բազմադիմի թշնամիների դեմ: Բաց, դժբախտաբար, սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութեան ուժերից վեր էր ընդառաջ գնալ բանվորների բոլոր այլազան պահանջներին: Այդ ժամանակ նա բավական ուժեր, հեղափոխական տեսաբաններ ու պրակտիկ գործիչներ չունէր, վորպեսզի այդ ամբողջ

*) «Բրձուր» № 1:

*) «Рабочее Дело» № 8. Թիֆլիսի:

*) «Рабочее Дело» № 8.

հեղեղը պատշաճ հունի մեջ դնելը: Դրուժյան ընդհանուր դժգոհու-
թյունը, աղքատության ու տառապանքի խստությունը և կառավարու-
թյան հարստահարումի ու հալածանքների սարսափները բոլորին զգալ
են տալիս պայքարի անհրաժեշտությունը:

Հունվարին ու փետրվարին գործադուլ են անում Ե նֆիալցանի,
«Միր» ընկ., Բողարջյանի, Սաֆարյանի ու Բուտուլովի ծխախոտի գոր-
ծարանների բանվորները, Յարալյանի, Տեր-Կարապետյանի, Ռուկսի
ու Կոտրինի մեքենայական դավոդների բանվորները, Վրաց Հրատա-
րակչական Բնկերության, Վարդանյանի, Լիբերմանի ու Կոզլովսկու
տպարանների բանվորները:

Այս գործադուլներն առաջանում են այն կատարյալ խառնաշփո-
թության ու կամայականության հետևանքով, վոր թագավորում էր
համարյա այդ բոլոր ճյուղերում, ինչպես և այն պատճառով, վոր այդ
ժամանակ դրանցից միջանիսներում արտադրության նոր յեղանակ-
ներ են մտցնում (այսպես, ծխախոտի գործարաններում նոր լցնող
մեքենաներ), ուրեմն և իջեցնում գնահատումները և հեռացնում բան-
վորներին:

Ըստինքյան հասկանալի չէ, վոր այժմ արդեն ժանդարմերիան
ու վոստիկանությունը անպայման պիտի միջամտելին գործադուլնե-
րին և չեռանդազին միջոցներ ձեռք առնելին նրանց դեմ, քանի վոր
կենտրոնական կառավարությունից գաղտնի շրջաբերականներ են
ստացվում՝ բանվորական շարժումն արմատախիլ անելու համար խիստ
միջոցներ ձեռք առնելու մասին: Երջաբերականներում մատնանշվում
է, վոր տեղական իշխանությունների անգործության ու թուլության
հետևանքով է շարժումն արմատներ զցել: Բանվորների ու ձեռնարկու-
նների մեջ և տեղի ունեցող միջադեպերի ժամանակի ձեռնարկուններից
շատերը վոստիկանությանը հայտնում են «սպառնացող վտանգի» մա-
սին: Այն ժամանակ գալիս է ժանդարմների ու վոստիկանների վոն-
մակը և ըստ «որենքի» բանվորներին դատաստան անում:

Ապրիլին Ենֆիալցյանի ծխախոտի գործարանի բանվորները
(գլխակ պատրաստողները) կրկին գործադուլ են անում: Գործադու-
լին առիթ ծառայում է այն բանը, վոր գործարանատերը հրաժար-
վում է ծառայության ընդունել յերեք նախկին բանվորների: Այնու-
ամենայնիվ, բանվորներն առանց գործարանատիրոջը հարցնելու աշ-
խատանք են տալիս իրենց այդ յերեք ընկերոջը: Գործարանատեր Ա.
Ենֆիալցյանը, վոր «ինտելիգենտ ու լիբերալ մարդու» համբավ ունի, և
բանվորների նկատմամբ այնպիսի վրդովեցուցիչ վերաբերմունք է
չերեւան բերում, վոր գալուց թե առաջացնում վոչ միայն սոցիալ դե-
մոկրատների շարքերում, այլ և ուրիշների մեջ: Նա կանչում է
վոստիկանական պրիստավին, վորն իսկույն ևեթ թոչում է գործա-

րան և, ծեծելով չեփեք բանվորներին, դուրս վաճառում նրանց գործա-
րանից: Այս գազանաչին դատաստանից հետո բոլոր բանվորները
թողնում են աշխատանքից: Իհարկե, միջամտում է նաև
ժանդարմերիան, «հռչակավոր» Լավրովի ու Յիսսի հետ միասին: Բո-
լոր գործադուլավորներին ձերբակալում են վոստիկանական թաղա-
մասում: Պրիստավի միջոցով գործարանատերը ձերբակալվածներին
առաջարկում է սուբսիդիա (նպաստ) յուրաքանչյուրին 20 ուրլու չափ
մի պայմանով, վորպեսզի նրանք թողնեն գործարանը, հակառակ դեպ-
քում, ավելացնում է պրիստավը, բոլորին էլ բանա կուղարկի: Բան-
վորները կարականապես հրաժարվելով պատասխանում են. «Ուր
գնանք, սա մեր արհեստն է, այս աշխատանքով էլ ապրում ենք, նա
պարտավոր է մեզ աշխատանք տալ, իսկ յեթե դուք մեզ բանտ կու-
ղարկեք, այնտեղ հո հավիտյանս մնալու չենք, յերբ բանտից դուրս
կգանք, ուղղակի կդիմենք նրան. յեթե հրաժարվի մեզ ընդունել, մենք
կենդանի չենք թողնի նրան»: Թեպետ պրիստավը վոստիկանատանը
ձերբակալված բանվորներին գանակոծում է, այնուամենայնիվ նրանք
մնում են հաստատ իրենց ասածին, իսկ գանակոծությանը պատաս-
խանում են. «Ծեծեցեք, սպանեցեք, դուք խիղճ չունեք, իսկ մեզ համար
միևնույն է՝ ծեծից կմեռնենք թե քաղցից: Յեթե կենդանի մնանք,
մենք վրեժ կլուծենք, իսկ յեթե վոչ, մեր վրեժը կլուծեն մեր յեղ-
րայրներն ու մեր ընկերները»:

Նրանցից ինն հոգու բանտ են ուղարկում. իսկ մնացածներին
քաց թողնում: Ընկերների ձերբակալությունը խիստ զայրուլթ է ա-
ռաջացնում բանվորների մեջ: Լավրովը հնարավոր ամեն բանն անում
է, վորպեսզի ճնշի բանվորներին: Վերջիններս վոչ մի կերպ չեն հա-
մաձայնվում նոր պայմաններին, ըստ վորոնց յուրաքանչյուր բան-
վորին գործարանատերն առաջարկում էր ավելացրած սուբսիդիա մի-
այն թե հեռանաչին գործարանից: Բանվորները բազմիցս գանակո-
ծության են յենթարկվում: Վերջապես նրանք բաղմությամբ ներկայա-
նում են ժանդարմական վարչություն ու պահանջում ազատել ձերբա-
կալված ընկերներին: Ժանդարմական պետը հորդորում է խաղաղու-
թյամբ ցրվել, հակառակ դեպքում բոլորին էլ կձերբակալի: Բանվոր-
ները գերադասում են վերջինը: Ձերբակալվում են դարձյալ 39 հոգի,
ընդամենը 48: Պահում են նրանց բանտում 3—5 ամիս: Հարցաքննու-
թյունների ժամանակ նրանք պահում են իրենց որինակելի, կատա-
րյալ համերաշխություն էր տիրում: Յերբ նրանցից վորեւ մեկին ա-
ռաջարկում են ազատություն, նա հրաժարվում է բանտից դուրս գնալ՝
պահանջելով ազատություն նաև մյուս ընկերների համար: Յերբ առա-
ջին անգամ ձերբակալված ինն հոգուց վարչական կարգով 5 մարդու
Ողեսաս, իսկ 4 մարդու Ասաբխան են աքսորում (3 տարով), մնա-

ցած 39 հոգին պահանջում են իրենց ել աքսորել կամ թի արտասահմանյան անցագրեր տան: Այդ 39 մարդկանց ևս արսորի յեն լենթարկում՝ դեպի Հյուսիսային Կովկասի քաղաքները 6-8 ամսով:

Նրանց ուղարկում են խումբ-խումբ և կայարանում ամեն անգամ փոքրիկ ցույց և տեղի ունենում, վորի ժամանակ աքսորյալները խիստ խոսքեր են ուղղում գործարանատիրոջ, վոստիկանության ու բռնակալ կառավարության հասցեներին*):

Հենց այդ ժամանակ «Միր» ծխախոտի գործարանում նույնպես միջադեպ և տեղի ունենում բանվորների ու գործարանատերերի միջև նոր լցնող մեքենաներ մտցնելու և գնահատումներն իջեցնելու հետեվանքով: Բանվորներից 20 հոգու առաջարկվում և վերցնել 15-ական ուրբի սուբսիդիա ու, մաքրելով հաշիվը գործարանի հետ, հեռանալ: Բոլոր բանվորները բանթող են լինում ու պահանջում են բարձրացնել գնահատումը, յես ընդունել հեռացված բանվորներին կամ թե տալ 100-ական ուրբի սուբսիդիա: Գործարանը դիմում և ժանդարմերիային: Ժանդարմներն սկզբում նպատակահարմար են գտնում սպասողական տակտիկա բանեցնել: Գործարանատերերը քանիցս աշխատում են բանվորների միջև տարածախնություններ ու ընդհարումներ առաջացնել և, գանազան կատեգորիայի բանվորներին տարբեր սուբսիդիաներ առաջարկելով, գործարանից հեռացնել «ամենից վտանգավոր» անձանց: Բանվորները խաբվում են: Նրանք սկսում են գործել առանձին-առանձին: Գործարանատերերի քանիցս մատնությունները վոստիկանությանն ու ժանդարմերիային և վերջիններին յեռանդապին միջամտությունը վատթարացնում և գործը: Գործադուրը տանուլ են տալիս: Միքանի բանվորներ, սուբսիդիա ստանալով, հեռանում են, իսկ մեկը բանվորներից, վոր մեղադրվում և գործադուրի գլխավոր դեկավարության ու անլեզալ գրականություն տարածելու և ագիտացիա անելու մեջ, խիստ տուժում և. նրան խուզարկում են ու ձերբակալում և թեպետ շուտով բաց են թողնում, բայց գործարանից հեռացնում են առանց վորևե վարձահատուցի**):

*) Տես «Երձույտի» № 1-ի մեջ տպված թղթակցությունը, ինչպես և բանվորի պատմվածքը՝ «Թիֆլիսի բանվորական շարժումից», միայն վերջինս սխալմամբ ենֆիաջյանի գործարանին վերաբերող միքանի տեղեկությունները վերադրում և «Միր» գործարանին:

Մանթ. 1-ին հրատարակության

Յերբ մեր յերկրում հետագայում կազմակերպվում և կազմողների կուսակցություն, հիշյալ գործարանատեր Ա. ենֆիաջյանը նրա անդամն է դառնում: Նա նույնիսկ 1918 թվին, գաշնակցականների ակտիվ ուրբ, հրավիրվում և Հայաստանի ֆինանս. մինիստրի պաշտոնին. այս պաշտոնի մեջ նա մնում և մինչև 1919 թվի ամսուր:

Լրացուցիչ ծանոթ. 2-րդ հրատարակության

*) Ibid.

Բուստուլովի ծխախոտի գործարանի բանվորները նույնպես գործադուր են անում, վորովհետև սրանց աշխատավարձը պակսեցնում են 1000 հատ պապիրոսին 10 կոպեկով: Նոր մեքենաներ են դուրս գըրվում, և բանվորներն ընդմիշտ փողոց են շարավում:

Սաֆարյանի գործարանում 7 շաբաթ տեղ գործադուրից հետո ավելացնում են աշխատավարձը:

Ոգոստոսին գործադուր են անում յերկաթուղային արհեստանոցների բանվորները՝ մի բանվորի հեռացնելու առիթով (նրան 5 ըուպե ուշանալու պատճառով տուգանում են և ապա բողոքելու համար հեռացնում): Բանվորները պահանջում են՝ 1) յես ընդունել հեռացրած բանվորին, 2) ավելացնել աշխատավարձը, 3) վերացնել տուգանքները, 4) բժշկական ոգնություն և ձրի դեղ: Աշխատավարձն ավելացնելու պահանջը ձևակերպվում և աչպես. ամսական 15 ուրբի ստացողին 1 ուրբուն հավելում անել 25 կոպեկ, 15--30 ուրբի ստացողներին՝ 15 0/0, իսկ 30 ուրբուց ավել ստացողներին՝ 10 0/0: Գործադուրն ամբողջապես տանում են:

Ոգոստոսի 18-ին գործադուր են անում տրամվայի բանվորները: Պահանջում են՝ 1) սահմանել յերկու հերթ, 2) ավելացնել աշխատավարձը, 3) վերացնել դաժան կանոններից միքանիսը, 4) արձակել բանվորին բանվորների համաձայնությամբ ու վորոշումով միայն: Գործադուրավոր կառավարների ու կոնդուկտորների փոխարեն գործի յեն կանգնեցնում գրասենեկային պաշտոնյաներին ու կոնսուլյորներին և վազոնների մի մասը (52-ից 24-ը) յերթեկության մեջ դնում: Գործադուրը տանուլ և արվում. միջամտում են ժանդարմներն ու վոստիկանությունը և կազակների ոգնությամբ բունի հարկադրում են աշխատել: Ամեն մի վազոնում յերկու քաղաքական (городовой) են կանգնեցնում: Համենայն դեպս բանվորական որը կարճում են 14 ժամից 9 ժամի (պահանջը 8 ժամ էր), բայց աշխատավարձն իջեցնում են 10 0/0-ով: Բացի 46 բանվորից, մյուսները գործի յեն կանգնում: Չորս բանվորի ձերբակալում են և բանտ ուղարկում:

Ոգոստոսի 20-ին Ադելխանյանի գործարանի կաշվի բաժանմունքում 200 բանվոր («Искра»-ի № 12-ում 300 հոգի յե հաղորդվում) գործադուր են հայտարարում, ներկայացնելով հետևյալ պահանջները. 1) հաստատել կարգ ու նորձալ կանոններ, 2) ավելացնել աշխատավարձը ամսական 6—15 ուրբի ստացողներին 1 ուրբուն 25 կոպեկ, 16—30 ուրբի ստացողներին՝ 15 կոպեկ, 30—60 ուրբի ստացողներին՝ 10 կոպեկ, 3) 10 ըուպե ուշանալու համար չտուգանել, իսկ 10 ըուպեից ավել ուշանալու համար տուգանել միայն բաց թողած ժամանակի չափով, 4) վերացնել տուգանքները հիվանդության դեպքերում. վճարել հիվանդին լրիվ աշխատավարձը, ցույց տալ նրան բժշկական ոգնություն

և բաց թողնել դեղեր, 5) իրավունք տալ բանվորին բացակայելու թաղումներին, հաղորդվելու, կնունքների (մկրտությունների), հարսանիքների և նման դեպքերի ժամանակ, 6) վերացնել բանվորների նկատմամբ հայհոյանքն ու կոպիտ վերաբերմունքը, ինչպես և աշկերտներին ձեռնելը, 7) առանց պատճառի չարձակել վոչվոքի, 8) վորպետի վոչվոք չտուժի գործազուլի համար՝ ծառայությունից հեռացնելու կամ ձերբակալելու ձևով, 9) արհեստանոցներում կախել հայտարարություն գործարանատիրոջ ստորագրությամբ այն մասին, վոր նստընդունում է այս նոր պայմանները*): Գործազուլավորների վերաբերմամբ ռեպրեսիվ միջոցներ են գործադրում: Գործազուլը տևում է մի շաբաթ: Պահանջներից բավարարվում են միայն աշխատավորների 25% հավելումն ու աշխատանքի պայմանների բարելավումը:

Այս շրջանի գործազուլների մեջ ուշադրության արժանի լին Իրակլիի, Բեբությանի և Միրզոյանների արևելյան բաղնիսների քիսաչիներն ու ծառայողներն և «դաբաղխանայի» (ասիական կաշվի գործարան) բանվորների գործազուլները: Այդ բաղնիսների քիսաչիներն ու ծառայողները գլխավորապես կազմում են լքյալ անգրագետ հայերն ու պարսիկները: Նրանց գրությունը սարսափելի չի վոչ միայն այն մըտքով, վոր նրանք յենթարկվում են վոչնչով չսահմանափակված շահագործման, այլ և նրանով, վոր նրանց աշխատանքն ինքնին կեղտոտ, զզվելի մի գործ է կատարվում և շատ վատ մթնոլորտում: Այս քիսաչիներն իրենց ամբողջ կյանքը համարյա անց են կացնում ընդհանուր բաղնիսներում, այդ կեղտոտ ու խոնավ կոյուղիներում, չգիտենալով վոչ քուռ, վոչ հանգիստ, վոչ ել տուն ասած բաները**): Կգան արդյոք հաճախորդները ցերեկը, թե գիշերը ժամը 1-ին, կամ առավոտյան ժամը 3-ին, 4 ին, վոր հաճախ է պատահում, այդ միևնույն է, քիսաչիները պարտավոր են լողացնել նրանց: Կիրակի և այլ տոն օրերին բաղնիսները բաց են: Ահա հենց այս քրտնաջան մշակներին ու մյուս ծառայողներին բառիս բուն իմաստով շահագործում, թալանում էլին բաղնիսների կապալառուները: Կապալառուն նրանց հատուկ պայման-

*) Ibid.

***) Թիֆլիսի չքավոր ամբողջ ազգաբնակչությունն ոգտվում է այդ այսպես կոչված արևելյան բաղնիսներից: Յեղրուպացին դժվարությամբ կպատկերացնի իրեն, թե ինչ բան են գրանք: Ավաղանի շուրը, վորի մեջ մտնում են լողանալու խմբերով թե մեծերը և թե յերեխաները, կեղտից զեղնում ու թանձրանում է: Այդ ընդհանուր բաղնիսների ամբողջ շրջապատը գարշելի չէ. կեղտ, գարշահոտություն, միազմա (ժահահոտություն—миазма), ահա թե ինչպիսի մթնոլորտում են անց կացնում իրենց կյանքը գժբախտ քիսաչիները: Թիֆլիսը «լիբերալ» ինքնավարություն, ինչպես և բժշկական խորհուրդ ունի, բայց սրանցից և վոչ մեկն ամենևին ուշադրություն չէլին գարձնում գանազան վարակումների ու հիվանդությունների այդ ակնհայտ աղբյուրների վրա:

ներով եր ընդունում: Նրանց համար վոչ մի վարձագին գոյություն չուներ: Նրանց յեկամուտն այն կոպեկներն էլին կազմում (5—25 կոպեկ), վոր ստանում էլին նրանք հաճախորդներից: Կապալառուն վարձելու ժամանակ նրանց հետ ծանր պայմաններ է կնքում, վորով իրավունք է ստանում իր ոգտին պահելու հաճախորդներից ստացած նրանց յեկամուտի մի մասը (1/3 կամ 1/2 մասը): Այս բանվորների ամբողջ կյանքը կախված է կապալառուների կամայականություններից ու կապրիզներից: Ահա հենց այս լքված ու հարստահարված պարսիկներն ու հայերն արթնանում են և բարձրացնում են նույնպես իրենց ձայնը: Նրանք բաղնիսատերերին մի շարք պահանջներ են ներկայացնում, բայց վերջինները կտրականապես մերժում են. նրանք բոլորն էլ գործազուլ են անում: Այդ գործազուլի մասին Թիֆլիսից «Искра»-ին (№12) գրում են.

«Արևելյան բաղնիսների գործազուլները, վորոնց մասնակցում էլին անգրագետ, խեղճ ու կրակ պարսիկ ու հայ բաղնիսավորները կամ քիսաչիները, դարթեցնում են այս ազգությունների բանվորներին մեջ դասակարգային ինքնագիտակցությունը: Բացի այդ՝ հենց նույն գործազուլները գործազուլավորներին ցույց են տալիս, թե ում կողմն է բռնում կառավարությունը: Յերբ բաղնիսների կապալառուները հարկադրված են լինում կատարելու գործազուլավորների պահանջները, այդ ժամանակ գալիս է վոստիկանապետը, հավաքում է բոլոր կապալառուներին ու բաղնիսատերերին ու հայտարարում, վոր չիթե նրանք վորևէ բանում զիջեն բանվորներին, ապա նրանք կհամարվեն խոռվարաններին զրզոդներ և նրանց հետ կվարվեն «ըստ որենքի»: Վոստիկաններին զրզոդներ և նրանց հետ կվարվում բանվորները գնահատում են, իհարկե, պատշաճ կերպով և նրանք խիստ կերպով պնդում են իրենց պահանջները և հաղթում են»:

«Դաբաղխանայի» (ասիական կաշվի գործարանի) բանվորները նույնպես շարժվում են այդ ժամանակ: Նրանց աշխատանքի պայմանները բաղնիսներից ավելի լավ չէլին: Այդ գործարանը Բուլ ափին է գտնվում: Մորթիները լվանալու և մաքրելու նախնական ձևերը հարկադրում են նրանց նույնիսկ ձմեռը 4-5՝ տաքություն ունեցող ջրի մեջ մտնել ու ժամերով այնտեղ մնալ այդ աշխատանքը կատարելու համար: Վաղ հասակից նրանք վոսկրացավի հիվանդություններ են ստանում, կորցրնում են աշխատունակությունը և թառամում անժամանակ...

Նրանք պահանջներ են ներկայացնում՝ բարելավել աշխատանքի պայմանները, կարձել բանվորական որը և այլն: Պահանջներից մի քանիսը մասնակի չափով բավարարվում են:

Ինչպես արդեն ասել եմ, տպարանական բանվորները մի առանձին գործունեյություն են յերևան բերում: Այդ ժամանակ Թիֆլիսում

չկար մի տպարան, վորտեղ գոյութուն չունենար գիտակից բանվոր-
 ների փոքր կամ խոշոր մի խմբակ: Նրանք արդեն ի մի համախմբված
 ելին և պայքար ելին մղում վոչ միայն առանձին տպարաններում,
 այլ և իրար հետ միասին բոլոր տպարաններում: Ժանդարմերիան
 հատուկ ուշադրութուն եր դարձնում տպարաններին, ձերբակալում
 եր շատ գրաշարներ, յենթօդրելով, թե կոմիտեյի այնպես հաճախա-
 կի բաց թողած թուղթիկներն ու թերթիկները լեզալ տպարաններում
 այդ գրաշարներն ելին տպագրում: Արդարև, այս դեպքում պիտի
 մասնանշել ժանդարմերի աշարջութունը. այժմ արդեն թագցնելու
 կարիք չկա: Սկզբում գրաշարներն ահապին ծառայութուն են մատու-
 ցում սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությանը, այն ժամանակ,
 յերբ նա դեռ սեփական տպարան չուներ: Նրանք լեզալ տպարաննե-
 րում տպում են անլեզալ բրոշուրներ, թուղթիկներ և մայիսյան թի-
 թիկներ...

Տպարանատերերի, ինչպես և գաղտնի վոստիկանության կողմից
 տպարանների վրա խիստ հսկողութուն է սահմանվում:

Փետրվարին ու մարտին խուզարկութուններ ու մասսայական
 ձերբակալութուններ են լինում: Ձերբակալվում են իմիջի այլոց ին-
 տելիգենտները՝ Վ. Կուրնատովսկին (քիմիկոս), Սկորնյակովը,
 Ֆրանչեսկին («Новое обозрение» թերթի աշխատակից), Մախարաձեն
 (վրացերեն «Կվալի» թերթի աշխատակից), Պուշկարյովը (ուսանող),
 Ստեփանյանը (ուսանող), Կալանդաձեները (յերկու լեզբայր միասին),
 Պերեցը, Պրոստոսերդովը, Մեչչերինը, Ջիբլաձեն, Ժորդանիան (վրա-
 ցերեն «Կվալի» թերթի աշխատ.), Կալանդարաշվիլին, Ցուլուկիձեն,
 Կոմաձեները (յերկու լեզբայր միասին) և ուրիշները. բանվորներից՝
 Ֆերցվաձեն, Բիլանովը, Վադաշկորիա, Խուցիկը, Ալլևսկին, Պետրովը,
 Խատիսյանը, Ֆեգորովը, Սուխանովը, Շարաձեն, Ֆլիգենտովը, Յա-
 շվիլին, Չանտլաձեն, Մայսուրաձեն, Աբրամիշվիլին (15 տարեկան),
 Նիկոնորովը, Կրիլովը, Բերեցնյակը (մատնում է), Գոգուան, Ստու-
 րուան, Մգելաձեն, Կոզիկյանը, Պոզուր և ուրիշները: Խուզարկութուն-
 ներ կատարվում են միքանի հիմնարկներում և շատ մարդկանց մոտ
 ինչպես՝ Շարաձեյի տպարանում, «Новое Обозрение» «Կվալի» թեր-
 թերի խմբագրութունների մեջ, Հայ Բարեգործական Ընկերության
 գրասենյակում, Հայ Կանանց եժանապին գրադարանում, Ֆելչերուհի
 Կրասնովայի, Ղարաջյանի*), վաճառական Ղարաջյանի, Հակոբյանի,
 Տեր-Աստվածատրյանի, Լալայանի տներում, Վրաց Ազնվականության
 շենքում գտնված կոշկակարի արհեստանոցում, ուր գտնում են մեծ
 քանակի անլեզալ գրականութուն (ձերբակալվում է կոշկակարը), քա-

*) Սույն աշխատության հեղինակը.

ղաքի ծայրամասում գտնված և «Բանվոր դասակարգ» անունը կրող
 պանդոկում, «սոցիալ-դեմոկրատական կոշկակարանոց» ցուցանակ ու-
 նեցող կոշկակարանոցում և այլն և այլն*):

Բացի այդ՝ խուզարկում են նույնպես կլասիկական գիմնազիայի
 աշակերտներին և մի քանիսին ձերբակալում: Մի գիմնազիստ Ստանիս-
 լավ Սարպովսկի անունով, ժանդարմներից վախեցած լինելով, ասում
 է այն մարդու անունը, վորը աշակերտներին անլեզալ գրականու-
 թյուն եր տվել**):

Չնայած կառավարության այս բոլոր ռեպրեսիաներին, հեղա-
 փոխական շարժումը խորանում է ու ընդլայնվում: Ուսանողական
 հուզումները մայրաքաղաքներում և համալսարանական քաղաքներում
 ազդեցութուն են ունենում նաև մեր յերկրի հեղափոխական տրամա-
 գրութունների վրա: Կառավարիչներն ու ժանդարմները քուն և հան-
 պիստ չեն ունենում, նրանք իրենց ամբողջ լեռանդը գործ են դնում
 ճնշելու բանվորական հեղափոխական շարժումը: Նրանք խուզարկում
 և ձերբակալում են անխտիր բոլորին, նույնիսկ յերեխաներին, զանա-
 վան դպրոցների աշակերտներին: Ամենուրեք նրանք գտնում են ան-
 լեզալ գրականութուն, թիթիկներ, կոչեր, թուղթիկներ. նրանք կոր-
 ցրում են իրենց գլուխը:

Մայիս-մեկյան որերը մոտենում են: Ինչպես վերը մենք հիշա-
 տակցինք, նախորդ մայիսյան տոնակատարության ժամանակ բան-
 վորները միաձայն ցանկութուն են հայտնած լինում հաջորդ 1901
 թվին քաղաքում մայիսյան բացահայտ ցույց սարքել: Այժմ անցյալ
 ասարվա վորոշման համաձայն բանվորները պարզապես փողոց են նետ-
 վում: Կոմիտեն հաշվի պիտի առնե բանվորների ընդհանուր տրամա-
 գրութունը և զրո հետ միասին գործադրե բոլոր ջանքերն ու միջոց-
 գրութունը և զրո հետ միասին ցույցը, վորպես առաջին բացահայտ
 ները, վորպեսզի այդ քաղաքական ցույցը, վորպես առաջին բացահայտ
 հեղափոխական եքսպերիմենտ, հաջողութուն ունենար, մի եքսպերի-
 մենա, վորը բանվորների համար անպայման քաջալերական ու դաս-
 տիարակազմական նշանակութուն կարող եր ունենալ:

Ապրիլի 22-ից (ցույցի որը) մի շաբաթ առաջ, մեկը մյուսի յե-
 տեից թուղթիկներ են լույս տեսնում, վորոնք բացատրում են մայիսի
 ի-ի նշանակութունը և կոչ անում ցույցի յեղնելու: Այդ իսկ ժամա-
 նակին հենց նույն փոգով տարվում է նաև ագիտացիա: Բնակչու-թյան
 մեջ զանազան լուրեր են պտտում, թե բանվորները մտադրվում են

*) «Искра» № 12 և «Թիֆլիսի բանվորական շարժումից» բրոշուրը:
 **) «Բրձուր» № 1:

ապստամբել, թե վրացիներն ու հայերն ուզում են սրի քաշել ուսու-
ներին (վոստիկանության պրովոկացիոն փորձերը) և այլն*):

Բանվորները պատրաստվում են տոնակատարությանը, վարչա-
կան իշխանութունն, իհարկե, չի քնուժ, նա ևս պատրաստվում է:
Միքանի գնդերի մարտակոսն փամփուշտներ են բաժանում: Ապրիլի
15-ից քաղաքի փողոցներով շարունակ անցնում են դրագունները,
կազակները, հրետանին և հետևաբար: Փոքրիկ, նույնիսկ յերեք հոգուց
բաղկացած հավաքույթները վոստիկանութունը յեռանդագին կերպով
ցրում է: Թիֆլիսի բոլոր հրապարակներում չերկուական, չերեքական
վաշտ զինվորներ բիվուակ են դնում ու տեղավորվում**): Կառավարչա-
պետ Գալիցիին այդ պահին փախչում է Գանձակի նահանգը:

Ահա թե այդ ցույցի մասին ինչ են գրում Թիֆլիսից ի միջի
այլոց «Искра»-ին***):

«Կիրակի, ապրիլի 22-ին (հին տոմարով) Թիֆլիսում տեղի ու-
նեցած դեպքը ամբողջ Կովկասի համար պատմական-նշանակալից մի
չերևույթ է: Այդ որից Կովկասում սկսվում է բացահայտ հեղափոխա-
կան շարժում: Տեղական կոմիտեն վճռում է տոնել մայիսի 1-ը քա-
ղաքում հանդիսավոր ցույց սարքելով: Այդ բանն ուզում էին նաև
իրենք բանվորները: Սկսվում են ամենորշա ձերբակալություններ ու
խուզարկություններ: Կառավարութունն ապրիլի 22-ից դեռ մի շաբաթ
առաջ դրագուններին ու կազակներին կանգնեցնում է յերկաթուղային
ու քաղաքային արհեստանոցների և զավոդների շուրջը, վորպեսզի
վախ ազդի բանվորներին վրա և այդպիսով հարկադրի նրանց հրաժար-
վելու մայիսի 1-ի տոնակատարությունից: Բայց բանվորները չեն
վախենում. նրանք վճռում են կատարել իրենց տոնը ապրիլի 22-ին
(մայիսի 1-ից հետո առաջին կիրակի օրը), իսկ հավաքույթի տեղը
ընտրում են Սալդատսկից բազարը՝ քաղաքի կենտրոնում: Այստեղից
շքերթը պիտի ուղղվեր Պուշկինյան փողոցով դեպի Յերևանյան հրա-
պարակ և հետո Դվորցովայա փողոցն ու Գալավինսկի պրոսպեկտը:

*) «Из Тифлисск. Рабоч. движения»

**) ibid

***) «Искра» № 6, «Մայիսի 1-ը Թիֆլիսում» վերնադրով թղթակցութունը
Թիֆլիսից: Այդ թղթակցութունը հայերեն լեզվով և շտապ կերպով գրել է ներկա աշ-
խատության հեղինակը «Նուբար» ստորագրությամբ, և վերոմիտե ընկերներից շա-
տերն այդ ժամանակ ձերբակալված էին և մեկ էլ այն պատճառով, վոր «Искра»-ի
արտասահմանյան հասցեն հեղինակի ձեռքի տակ չունեի, հովվածն ուղարկում է Փը-
նեի հայ ուսանողներին և հատուկ նամակով խնդրում, վոր թարգմանեն այն թե ուս-
սերեն լեզվով՝ «Искра»-ում հրատարակելու համար և թե ֆրանսերեն լեզվով՝ սոցիալիս-
տական թերթերի համար: Բայց ի գարմանս մեր, հողվածը կրճատ ձևով լույս է տես-
նում հայ ազգայնական բուրժուական կուսակցության՝ «Դաշնակցության» որդան
«Իրոշակ»-ի մեջ, իսկ այնուհետև արդեն, ըստ յերևութին, արտատպվել է «Искра»-ի մեջ:

Նշանակված ժամին հավաքված բանվորների թիվը հասնում է 3000-ի:
Ազդանշանը տրվում է, և բանվորական կարմիր դրոշակը բարձրանում
ու ծածանվում է ողի մեջ: Իրոշակի վրա կային Մարքսի, Ենգելսի
ու Լասսալի նկարները և վրացերեն, հայերեն ու ուսուսերեն լեզուներով,
հետեյայ մակագրությունները. «Բանվորներ բոլոր չերկրների», միա-
ցեք», «Կեցցե ութժամյա աշխատանքը» (սրանք անցյալ տարվա դրո-
շակներն էին):

Իրոշակները չերևալուն պես հնչում են թնդալից ձայներ. «Կեցցե
հանրապետությունը, կեցցե ազատությունը, կեցցե ութժամյա աշ-
խատանքը»:

Վարչական իշխանութունը նախորոք ձեռք եր առել իր միջոց-
ները. հենց վոր յերթը շարժվում է, չերթին մասնակցողների վրա
ամեն կողմից թափվում են ժանդարմներն ու խուզարկուները, վոս-
տիկաններն ու զինվորները: Նրանք ձեռնում են ցուցարարներին նա-
գայկաներով ու մերկացրած սրերով, իսկ բանվորները պաշտպանու-
թյան համար ջլուտ ձեռքերից զատ գրեթե վոչինչ չունեին: Անհնա-
բին է նկարագրել այն վրդովեցուցիչ պատկերը, վոր ստացվեց ցու-
ցարարներին գլխովին ձեռնելու ժամանակ: Սարսափելի խուճապը պա-
տեց վողջ քաղաքը: Միքանի տեղ կանգ առավ ձիաքարշը. կառավար-
ները վայր էին թռչում ձիաքարշից ու վազում դեպի ջարդի վայրը՝
ոգնության հասնելու իրենց յեղբայր-բանվորներին: Հուսահատական
կռիվը տևում է յերեք քառորդ ժամ. այդ ժամանակաընթացքում
շատ արյուն հոսեց, շատ վիրավորներ ընկան: Ահա ընկնում է վիրա-
վոր բանվորը, նա ամբողջապես արյան մեջ է: Վոստիկաններն սկսում
են տրորել նրան վոտքերով, իսկ նա անդադար շարունակում է գո-
չել. «Կեցցե սոցիալիզմը՝ կեցցե ութժամյա աշխատանքը»: Մի ուրիշ
տեղում մի կին (այնտեղ կային միքանի կին ցուցարարներ) տեմնե-
լով պրիստամիսերից մեկի գազանային հարվածները, կատաղությամբ
հարձակվում է նրա վրա, պատառոտում է նրա վրայի մուշկիբը և
սկսում փունջ-փունջ փետել նրա մազերը: Իրոշակակիր Առաքելը մի
ձեռքով խլում է իր գլխավերը շողողացող մերկ սուրը և կտորում
այն չերկու մասի*): Բանվոր Մամալաձեն (թղթակցության մեջ սխալ-
մամբ ասված է Մախարաձե) թրի յերեք վերք է ստանում, իսկ ինքը
միքանի անգամ կրակում է ատրճանակը և վիրավորում չերկու քա-
ղաքապանի (городовой): Պրիստավ Գեդեանովը ծանր վիրավոր է:
Վոստիկանապետ Կովալովը, ուժեղ հարված ստանալով վոտքին, ստիպ-
ված իջնում է ձիուց և կառք նստում: Շուտով վրա չեն հասնում կա-

*) Առաքելի մասին ասած այս վերջին տեղեկութունը պիտի ընդունել զգու-
շությամբ:
Հեղինակի ծանոթ. Մ հրատարակ.

Ճարանում չեղած գործադրւլը՝ ժանդարմների բռնութեան պատճառով՝ տանու է տրվում: Բանվորներին բռնի ուժով ստիպում են գործի կանգնել: Գործադուլները տևում են 17 օր: Այդ գործադուլների նշանակութեան ու հետևանքների մասին կոմիտեն վրացներեն ու ռուսերեն լեզուներով թողւցիկներ է բաց թողնում ու բաժանում բանվորներին մեջ:

Այդ տարվա ոգոստոս ամսի գործադուլներին պիտի ավելացնել նաև Բողարջյանի ծխախոտի գործարանի գլանակ պատրաստող (МУНД-ШУЧИК) և լցնող (НАБВИЩИК) բանվորների գործադուլը — թվով 100 հոգի (բոլոր բանվորները 500 հոգի էին), Առաջադրված պահանջները՝ ավելացնել աշխատավարձը և լավացնել պապիրոսների համար բաց թողնվող ծխախոտը (բաց թողնել վոչ խսիտ մանրած ծխախոտը)՝ չին բավարարվում: Ձերբակալում են «խստվարար» բանվորներին *):

Բանվորական շարժման անընդհատ աճման պայմաններում, շարժման, վոր ավելի ու ավելի քաղաքական բնույթ էր ընդունում, մասնավորապես առաջին բացահայտ քաղաքական յուզցից հետո, կառավարութունն արդեն վոչ մի բանի առաջ կանգ չի առնում խռովութունը ճնշելու և արմատախիլ անելու համար: Այժմ նա վոչ մի վտանգ չի տեսնում «սեպարատիզմի» ձգտումների կամ կովկասյան ազգութունների առանձին-առանձին «թագավորութուններ» ստեղծելու, իր սեփական չերակայութեան այդ մի բարձի մեջ: Նա դադարում է հետապնդել մինչև անգամ այն կովկասահայերին, վորոնք ձգտում էին այս կամ այն կերպ թեթևացնել ու բարելավել տաճկահայերի դրութունը: Այժմ նա իր ուշադրութունը բացարձակապես դարձնում է ամենավտանգավոր «ներքին թշնամու», հեղափոխական բանվորական շարժման վրա: Այդ տարվանից եթ սկսվում է կառավարութեան բացորոշ պրովոկատորական քաղաքականութունը՝ խուզարկութեան և գաղտնի վտտիկանական գործունեյութեան լավ կազմակերպված սիստեմի հաստատումը:

Ցուցցից յերեք ամիս դեռ չանցած, կառավարութունը (հունիս 29) ուժեղացած պաշտպանողական դրութեան մեջ է հայտարարում Թիֆլիսի ու Բագվի նահանգները, վորը գործադրութեան մեջ է մտնում սեպտեմբերի 4-ից: Սեպտեմբերի 4-ի սրը նշանավոր է դառնում նրանով, վոր ամբողջ քաղաքային ու գաղտնի վտտիկանութունը կրկնապատիկ քանակով փողոցներն են դուրս գալիս, վորպեսզի վախ ազդեն ազգաբնակչութեան վրա: Գիշերը քաղաքի զանազան մասերում խուզարկութուններ ու ձերբակալութուններ են տեղի ունենում: Այդ գիշեր ի միջի այլոց ձերբակալվում են Բոչորիձեն ու Ցուլուկիձեն

*) «Искра» № 12.

(այժմ մեռած) և ուրիշները: Կառավարութունը Թիֆլիսը հեղեղում է լրտեսներով ու ազենա-պրովոկատորներով *): Հենց այդ տարվանից սկսում են հաճախակի դառնալ նրանց գանակոծելու և սպանելու դեպքերը, վոր նրանց ահաբեկելու նպատակով կատարում էին մասնավոր նախաձեռնութեամբ: Գանի կառավարութեան քաղաքականութունն ավելի դաժան էր դառնում, այնքան ավելի էին գրգռվում բանվորները և այնքան հաճախ էին դիմում նրանք տերորիստական գործողութունների: Ինչքան էլ կոմիտեն աշխատում էր զսպել այդ «եքսցեսսները» և բանվորների վողջ ուշադրութունը կենտրոնացնել անհետաձգելի անհրաժեշտութեան կազմող մասսայական կազմակերպութեան, մասսայական շարժման ու չելուսթների վրա, այնուամենայնիվ այս կամ այն գաղտնի ազենտի կամ կառավարական պաշտոնյայի դեմ կատարվում էին տերորիստական գործողութուններ:

Սոցիալ-դեմոկրատիան տերորիստական կուսակցութունը չի աչնինչ Թիֆլիսի կազմակերպութեան մեջ կաշին սոցիալ-դեմոկրատներ, վորոնք կառավարութեան ծրագրերն ու ուժերը ջլատելու և քայքայելու նպատակով տերորն ամենուրեք ահտիվ պայքարի համար վորպես անհրաժեշտ մի հնար, միջոց էին ընդունում: Սակայն նրանք ավելի շուտ Բլանկիստներ էին, քան սոցիալ-դեմոկրատներ: Այդ տերորիստական գործողութունները կատարվում էին ահա հենց այս սոցիալ-դեմոկրատ-բլանկիստների ազդեցութեան տակ, ինչպես և վարչական իշխանութեան դաժան արարքների շնորհիվ, վորոնք կատարելի չական իշխանութեան դաժան արարքների շնորհիվ, վորոնք կատարելի չակամ այն խմբի կամ կազմակերպութեան վորեք անդամի մեջ: Շատ կամ այն խմբի կամ կազմակերպութեան կիրառման հարցի վճիռը կախահաճախ տերորիստական գործողութեան կիրառման բնավորութունից ված էր լինում այս կամ այն անձի տաքարչուն բնավորութունից (մի բան, վորով աչքի յեն ընկնում կովկասցիները) և նման դեպքերի հետ վոչ տակտիկաչի տեսական սկզբունքները և վոչ էլ համոզմունքները վոչ մի առնչութուն չեին ունենում:

1901 թ. հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներին կազմակերպութեան մեջ լուրջ ընդհարում է տեղի ունենում վրտակից բանվորների ու «մի խումբ» սոցիալ-դեմոկրատ ինտելիգենտների միջև: Այս փաստնարժանի յե, վոր դիտողութեան առնենք:

Վեճը վերաբրում էր այն հարցին, թե հարկավոր չէ՞ արդոք, վերջապես ժամանակ չէ՞ արդոք, վորպեսզի կոմիտեն ընտրեն հենց իրենք բանվորները, կազմակերպութեան անդամները, և վորպեսզի բանվորները նույնպես, ինչպես և ինտելիգենտները, մասնակցեն կո-

*) Թիֆլիս գործողված ժանդարմական պաշտոնյաներից մեկի վկայութեամբ 1901 թվի վերջին նրանց թիվը հասնում էր մոտ 500-ի:

միտեցի աշխատանքներին վորպես անդամներ: Բանվորները պահանջում էին այդ բանը և խիստ կերպով պաշտպանում նրանց իրավունքները: Այդ հարցի բացասական վճիռը պառակտում էր սպառնում: Մինչ այս՝ գործը հետևյալ հանգամանքների մեջ էր գտնվում:

Ինտելիգենտ սոցիալ-դեմոկրատների իմբազը կոմիտեյի անդամներ էր ընտրում կամ, ավելի շուտ, նշանակում էր իր միջից ավելի հարմար անձանց: Կոմիտեյի կազմը բացարձակապես «ինտելիգենտական» բնույթ ուներ: Բանվորներին հաղորդվում էր այն ամենը, ինչ վոր կոմիտեն վճռում էր կամ ձեռնամուխ էր լինում անելու: Կոմիտեն հաշվի էր առնում ավելի առաջավոր բանվորների տրամադրությունն ու կարծիքը, բայց մեծ մասամբ բանվորներին ինքնուրույն անմիջական գործունեություն մեջ չէր քաշում և կարևոր հարցերի քննությունն ու վճռին մասնակցելու չէր կանչում, ինչպես և զեկավար կենտրոնի կազմի մեջ նրանց չէր մտցնում: Բանվորները, գլխավորապես գործնական աշխատանքներ էլին կատարում, նրանց հանձնարարվում էր կատարել գործի տեխնիկական կողմը միայն: Այս տեսակետից կազմակերպության ու կոմիտեյին մոտիկ կանգնած քիչ թե շատ գիտակից բանվորները հանդիսանում էին կոմիտեյի «կցորդը», «պոչը» միայն: Անբացատրելի չէր միքանի ինտելիգենտ ընկերների համառ անդեհնցը՝ զրկելու բանվորներին կոմիտեյի կազմի մասնակցելու հնարավորությունից: Դուք կարծում եք, թե նրանք գիտակից ու այդ աշխատանքին հարմար բանվորներ չէին գտնում և կոնսպիրատիվ նկատառումներով էլին առժամապես հեռու պահում նրանց տեղական կենտրոնական մարմնի մեջ մասնակցելուց: Ամենևին վոչ: Ընդհակառակն, 1899 և 1900 թվականներին կազմակերպությանը մոտիկ կանգնած բանվորների մեջ կարելի էր գտնել այնքան գիտակից ու պատրաստի անձեր, վոր նրանցից շատերն իրենց գործնականությունը, ներամտությունը ու խոհեմությունը շատ ավելի բարձր էլին կանգնած, քան այն ինտելիգենտներից կամ, ավելի ճիշտը, կիսաինտելիգենտներից վոմանք, վորոնք «խցկվում էլին» Կոմիտեյի կազմի մեջ: 1900 թվի աշնանը, յերբ նոր ընկերներ են մտնում կոմիտեյի կազմի մեջ (ոուսներ), վճիռ է կայացվում, անհետաձգելի անհրաժեշտություն պատճառով, կոմիտեյի մեջ հրավիրել չերեք գիտակից բանվորներ, մեկական հոգի չուրաքանչյուր ազգությունից՝ հայ, վրացի և ուսու: Հրավիրվում են չերկուսը՝ հայ և ուսու բանվորները, մինչդեռ վրացի վոչ մի բանվորի չեն ուղարկում, թեև գիտակից վրացի պրոլետարներ շատ կային, և նրանց մեջ հարմար անձեր ավելի հեշտ կարելի էր ճարել, քան թե հայերի կամ ոուսների մեջ: Հազիվ թե հասարակ պատահականությունը կարելի լինի բացատրել այս բանը: Այդպես էր այն շրջանում միքանի ազգեցիկ վրացի

ընկերների տեղեկնցը, վորը և արտահայտվում էր նրանց հետագա գործունեության ու տակտիկայի մեջ: Այդպիսի վերաբերմունքը հող էր պատրաստում բանվորների մեջ «ինտելիգենտականություն» դեմ անող այն բնական դժգոհություն համար, վորի մասին հիշատակեցի վերև:

Ինտելիգենտները պիտի հաշվի առնեին բանվորների այդ դժգոհությունը, ալլապես այդ դժգոհությունը, ալլապես այդ միջադեպը լուրջ բնույթ էր ընդունում և յերիտասարդ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության համար անցանկալի հետևանքներ կարող էր ունենալ: Նոյեմբերին գումարվում է գործարանների, գավոդների ու արհեստանոցների բանվորների ընտրյալ ներկայացուցիչների ժողովը, թվով մոտ 40 հոգի: Ժողովին ներկա չեն գտնվում նաև «ինտելիգենտներից» միքանիսը, վորոնք այն ժամանակ ձերբակալությունից ազատ էլին մնացել:

Բանվորական շարժման ու սոցիալ-դեմոկրատիայի անցյալ տարվա գործունեությունից մասին ընկերներից *) մեկի արած զեկուցումից հետո ժողովը ձեռնամուխ է լինում քննություն անելու բանվորների ներկայացրած պահանջները, այն է՝ 1) վերացնել կոմիտեն կազմելու հին կարգը և սահմանել կազմակերպության մեջ գոնե 2,3 աստիճանային ընտրություններ, 2) մեկընդմիջ ընդունել կոմիտեյի մեջ բանվոր տարրի մասնակցության սկզբունքը և այսուհետև կիրառել այն գործնականում: Առաջին կետը տարածաչափություններ ու վիճաբանություններ չի առաջացնում, բայց չերկրորդ կետի վերաբերմամբ յերեք աներ չի առաջացնում, բայց չերկրորդ կետի վերաբերմամբ յերեք աներ չի առաջարկություններ են անում. ա) ընտրել զուտ ինտելիգենտական կոմիտե, առանց բանվորների, բ) ընտրել կոմիտեյի մեջ հավասար թվով ինտելիգենտներ և բանվորներ, գ) ընտրել կոմիտեյի խառն տիպ՝ բանվորներից ու ինտելիգենտներից բաղկացած, ընդամին սրանցից մեկի և մյուսի քանակը վերջնական հաշվով պիտի վորոշվի գաղտնի քվեարկությունը:

Ընկերներից մեկն **) իր չերկար ճառի մեջ խիստ քննադատելով միքանի ինտելիգենտ ընկերների տեղեկնցը և ընդգծելով բանվորների ինքնագործունեությունը զարգացնելու և կուսակցությունից կյանքում նրանց նախաձեռնությունը յերևան բերելու անհետաձգելի անհրաժեշտությունը, առաջարկություն է անում՝ բանվորներին ու նրանց գիտակից առաջավոր ներկայացուցիչներին թողնել կարգավորելու իրենց գործերը և ընտրելու կոմիտեյի կամ կազմակերպության մի այլ հիմնարկի մեջ ում կցանկանան: Սրան դեմ է չելնում յերիտասարդ, բոլոր գործերի մեջ անխտիր «չեռանդուն» ինտելիգենտ մի

*) Սեբերյան Ջուզելի, այժմ մեռած:
**) Սույն աշխատության հեղինակը: Հեղինակի ծանոթ. Ու հրատարակությունը: Սոց.-դեմ. կովկասում—6

ընկեր և, առաջ բերելով կոնսպիրատիվ նկատառումները, բանվորներին անպատրաստութունը և անգիտակցութունը, դեմ է արտահայտվում բանվորներին կոմիտեյի կազմի մեջ մասնակցել թուլատրելու առաջարկութանը*): Դիմելով բանվորներին, նա իր ճառը վերջացնում է այս խոսքերով. «Այստեղ շողքորթում են բանվորներին. ձեզ եմ հարցնում, ձեր մեջ կա՞ արդյոք թեկուզ մի-չեքուզ բանվոր, վոր հարմար լինի կոմիտեյի մեջ ընտրվելու, ասացեք ձեզ տը, ձեռքերդ ձեր սրտին դրած»):

Բանվորական ներկայացուցիչներն արժանի պատասխան են տալիս նրան այն բանով, վոր ձայն են տալիս կոմիտեյի կազմի խառն տիպի առաջարկութանը և կոմիտեյի անդամ ընտրում բացի ինտելլիգենտներից դարձյալ 3 բանվորի:

Մրանով էլ վերջանում է այն ժամանակ մեզ խիստ անհանգըստացնող պատմութունը:

Հիշյալ չեքիտասարդ ընկերը սրանից հետո շուտով իր գործունեյութունը Թիֆլիսից փոխադրում է Բաթում, ուրկից Թիֆլիսում աշխատողները տեղեկութուններ են ստանում, վոր նա Թիֆլիսի կազմակերպութան ու նրա գործիչների դեմ անկորրեկտ վերաբերմունք է յերևան բերում և թշնամական ու կազմալուծական (дезорганизацoрская) ազիտացիա մղում: Հեղափոխական պրոլետարական գործին շատ ֆուսող միքանի ընկերների նման արարքները բացատրվում են մեծ մասամբ, իհարկե, վոչ թե ընդհանուր գործի նկատմամբ նրանց ունեցած սկզբունքալին վերաբերմունքով, այլ միայն ահատական հատկութուններով, անձնական կապրիզներով և ինքնիշխանության ձգտումներով: Հարկադրված ելինք լինում հաճախ կովել մեր իսկ ընկերների անկորրեկտ ու ֆուսակար գործողութունների դեմ, իսկ կազմակերպութան ներսում տեղի ունեցող այդ ընդհարումները պակաս չափով չելին թուլացնում առանց այն էլ փոքրաքանակ սոցիալ-դեմոկրատական խմբակի ուժերն ու յեռանդը:

Միասնական ամբակուռ կազմակերպութուն ստեղծելու համար հարկավոր յեղավ շատ աշխատանք ու յեռանդ գործադրել: Կազմակերպութունը դեռ համեմատաբար շատ թույլ էր, նա շատ թերութուններ ու բացեր ուներ: Տպագրական գործը հարկ յեղածին պես զրված չեր: Տասն ամսվա ընթացքում, 1901 թվի հունվարից մինչ հոկտեմբեր, կոմիտեն կարողանում է հրատարակել միայն 16 թու-

*) Իմիջի այլոց բերվում էր այս արդումենտը. «Այդ ինչպես կարող է լինել, ինտելլիգենտները սյուրտուղ ու սյուրյաժ շապիկ հագած կլինեն, իսկ բանվորները բաճկոն. ախր դա անհարմար բան է, կոնսպիրատիվ չէ»: Կոմմենտարիաներն ավելորդ են, այդպիսի արդումենտի անհեթեթութունը ինքնին հասկանալի չէ:

ցիկ 19.800 որինակից բաղկացած, վորոնցից 7-ը ուսերեն լեզվով, 8-ը վրացերեն և 1-ը հայերեն: Սեփական անլեզալ որդանի կարիքն էր, վոր գլխավորապես զգում էր կազմակերպութունը 1901 թվի վերջին: Ունենալ չերեք լեզուներով՝ ուսերեն, վրացերեն և հայերեն թեկուզ վոչ պարբերական մի անլեզալ հրատարակութուն, ահա կենսական այն խնդիրը, վորի իրագործմանը ձգտում էր այդ ժամանակ կոմիտեն իր սրամաղրության տակ ունեցած բոլոր միջոցներով: Այդ խնդիրն իրագործելու համար հարկավոր էր հիմնարկել անլեզալ տպարան և հաղթահարել դրա հետ կապված տեխնիկական դժվարութունները: Յեւ կոմիտեն ձեռնամուխ է լինում իրագործելու այդ դժվարին գործը: Նյութերն արդեն պատրաստ էլին, տեխնիկական կահավորումը վերջանում էր: Բայց կոմիտեյի համարյա ամբողջ կազմի անսպասելի տապալումը 1902 թվի փետրվար ամսին դարձյալ մի վորոշ ժամանակով հետաձգում է այդ կարևորագույն ձեռնարկության իրագործումը:

Կոմիտեյի փետրվարյան այդ ձերբակալությամբ և սրա հետ միաժամանակ նաև 30-ից ավել բանվորների ու ինտելլիգենտների ձերբակալությամբ կառավարութունը խիստ հարված է հասցնում կազմակերպութանը:

Փետրվարի լույս 16-ի գիշերն ի թիվս ուրիշների խուզարկվում և ձերբակալվում են հետևյալ անձինք (բանվորներ ու ինտելլիգենտներ). Առաքել Ոկուաշվիլին, Չոգրիշվիլին, Գյորգի Զխեիձեն, Կալիստորատ Գոգուան, Գևորգ Դարաշյանը*), Սևերյան և Սիմոն Ջուղելիները, Վաստ Յերաձեն, Լեժավան, Մեգրելիձեն, Բիլանովը, Կորկաշվիլին, Քափանաձեն և Կլիմիլը, իսկ միքանի որ առաջ, փետրվարի 4-ին ուսուցչական ինստիտուտի աշակերտ Գևորգ Վարդոյանը, զրաշարներ՝ Յուսախեն, Ջամուլետը, Յերցվաձեն, Վաստ Ուրուշաձեն, գործակատար Միք. Ուրուշաձեն և ուրիշները: Այս ձերբակալութունները կատարվում են յերկաթուղային արհեստանոցների մի բանվորի (փականագործ) պրովոկացիայի շնորհիվ, վորը յերկար ժամանակ իրեն ներկայացնում էր վորպես հեղափոխական ու սոցիալ-դեմոկրատ, բայց վորն իրոք հանդիսանում էր պահնորդական բաժանմունքի գործակալ-պրովոկատորը: Պահնորդական բաժանմունքի պետ Լավրովը հրձվում էր, նա լիակատար հիացմունքի մեջ էր: Նա շարունակ ասում է, թե կազմակերպութան կոմիտեյի, ղեկավարների ու անդամներից շատերի ձերբակալումից հետո Թիֆլիսում ամեն ինչ ճնշված է, սոցիալ-դեմոկրատիան արմատախիլ արված: Սակայն ինչպես հուսախարվում ու կատաղում է Լավրովը, չերբ այդ ձերբակալութուն-

*) Սույն աշխատության հեղինակը: Ծանոթ. թարգմանչի:

ներից միքանի որ հետո բաց ե թողնվում կուսակցական կնիքը կրող տղազրված մի թուուցիկ, վորը, չնայած տապալումին ու ձերբակալութուններին, կոչ ե անում շարունակել համառ կռիվը բռնակալ կառավարութւան դեմ: «Սա հիղրա չե», գոչում ե այդ թուուցիկը տեսնելուն պես նույն ինքը Լավրովը: Այո, կազմակերպութւունը իսկապես վոր «հիղրա» յեր, վորովհետև նրա առաջացման որից եթ հիմնադիր գործիչները բոլոր ջանքերն ու ձգտումները չեղել են ստեղծել հենց բանվորական մասսայական մի կազմակերպութւուն: Ահա թե ինչու նա, չնայած տապալումներին ու ձերբակալութւուններին, անընդհատ քիչ թե շատ հեղափոխական գործունեյութւուն եր յերկան հանում:

Գործադուլային շարժումը համաձայնակի պես տարածվում ե նույնիսկ մանր արհեստանոցների մեջ: Կոմիտեյի ղեկավարութւամբ գործադուլ ե բռնկվում կանացի հագուստեղենի հինգ գլխավոր արհեստանոցներում (սեպտեմբեր ամսին): Բանվորները պահանջներ են գնում՝ 1) սահմանել մշտական գնահատականներ, 2) աշխատանքը բաշխել բոլոր բանվորների միջև այնպես, վորպեսզի շարաթական ապահովի ամուրիների համար մինիմում 4 ոտրի, իսկ ամուսնացածների համար՝ 6 ոտրի, 3) ավելի կանոնավոր բաշխում կատարել «սեզոնային» և «մեռած» ժամանակների միջև, վորպեսզի վերջին ժամանակի ընթացքում կատարվի պատրաստի հագուստեղենի արտադրութւունը և, վերջպես, 4) պարտավորութւուն հանձն առնել շարձակելու բանվորին առանց այդ մասին յերկու շաբթ առաջ նախազգուշացնելու: 3 շաբթ տեղ տոկուն գործադուլից հետո գործատերերը բավարարում են բոլոր այդ պահանջները: Բանվորները նույնպես իրենց հերթին պարտավորվում են աշխատանքից կամավոր հեռանալու դեպքում նախազգուշացնել գործատերերին յերկու շաբթ առաջ:

Ոգոստոսին գործադուլ են անում Ադելխանյանի կոշկեղեն գործարանի բանվորները, սեպտեմբերին՝ Բողարձյանի ծխախոտի գործարանի բանվորները և այլն:

Ինչպես արդեն հիշատակված ե, Թիֆլիսի պրոլետարիատի ավանգարդը հանդիսանում ե ին յերկաթուղային արհեստանոցների ու դեպոյի բանվորները, վորպես մշուաներից ավելի շուտ կազմակերպված և ավելի գիտակից պրոլետարներ: Վարչական իշխանութւունը և պահնորդական բաժանմունքն սկզբից եթ հատուկ ուշադրութւուն են դարձնում շարժման այդ հնոցի վրա և «կրամուրան» (խոտվութւունը) կազմալուծելու, արմատախիլ անելու նպատակով նրանք յերկաթուղային արհեստանոցներում դրակոնյան կարգեր են մտցնում և լրտեսների ու պրովկատորների մի ամբողջ լեգեոն գնում: Բրիգադիւրներից

ու ավագ վարպետներից շատերը պահնորդական բաժանմունքի ծառայութւան մեջ են գտնվում: Բանվորների տնտեսական դրութւունը դառնում ե ել ավելի անտանելի: Նրանք համառ կռիվ ձեռք են բերում բանվորական որի 13-ժամյա նորմա, բայց շուտով ստիպված են լինում արտաժամյա աշխատանքի դիմել, և աշխատանքը յերեկոյան ժամը 6-ի փոխարեն վերջանում ե ժամը 9-ին: Վերջին ժամանակ վարչութւունն ավելի ևս յերկարացնում ե բանվորական որը: «Ամսի 20-ի յերեկոյան ժամը 9-ին, յերբ բանվորներն սկսում են մաքրել գործիքներն ու պատրաստվում են տուն գնալու, բրիգադիր Տրիֆոնովը մտնում ե ճախարակադորձական ցեխը և պահանջում աշխատանքը շարունակել մինչև գիշերվա ժամը 12-ը: Բանվորները հրաժարվում են, Տրիֆոնովը փողոցային հայհոյանքներ ե թափում նրանց գլխին, կազմում ե բողոքների ցուցակը և վազում դեպի գրասենյակ: Այնտեղից նա վերադառնում ե վարպետ Բլուսմբերգի հետ միասին, վորը կրկնում ե բրիգադիրի պահանջը, սպառնալով բողոքողներին ժանդարմների ձեռքը հանձնել բանտ ուղարկելու համար: Մեծամասնութւունը գործի յե անցնում*):

Իրերի աչսախի դրութւունը խիստ վայրացնում ե բանվորներին: Պոտլութւունները չեն դադարում: Յերկաթուղագծի պետ Վեդենեյևն սպանվում ե: Նրա փոխանորդը, ինժեներ Իվանովսկին, շարունակում ե իր նախորդի «քաղաքականութւունը»: Նա իր «քաղաքականութւունը» անս թե ինչից ե սկսում. նա սահմանափակում ե յերկաթուղային արհեստանոցներում կովկասցի բանվորների ընդունելութւունը և նրանց չի նշանակում ավագ վարպետների պաշտոնով, իսկ ապա յերկաթուղագծի ծառայութւունից դուրս ե վանում կանացի կազմը: Չայկաթուղագծի ծառայութւունից ու պահնորդական բաժանմունքի նշանակած ավագ վարպետների լրտեսութւունից ու պրովկատորութւունից, բանվորներին մի բան եր մնում՝ դիմել իրենց միջոցներին: Նրանց քանիցս նախազգուշացումները վոչ մի հետևանք չեն տունենում: Իրենց նախաձեռնութւամբ և անձնական վրեժխնդրութւունից դրդված, նրանք սկսում են ձեծել ու սպանել լրտեսներին ու պրովկատորներին: Ամբոխը ձեծում ե ատաղձագործական ցեխի բրիգադիր Յարեին և, մտադրվելով նույն կերպ ձեծել նաև ճախարակադորձական ցեխի ավագ բանվոր Սոշկինին, սխալմամբ ձեծում են դարբնոցի բրիգադիր Դանիլյուկին: Հուլիսի 31-ին սպանվում ե ավագ վարպետ ձուլող Պլոտտոն: Նոյեմբերի 23-ին ատաղձագործական արհեստանոցում գնդակով վրաժարվում ե ավագ վարպետ Բլուսմբերգը՝ Վարչակերպութւան անդամ բանվոր ընկերներին մատնելու համար:

*) «Искра» № 54.

Նույն 28-ին պրովոկատորութեան համար գնդակով կոնտուզիայի յե-
կնթարկվում վարպետ Չեպուրնովը: Դեկտեմբերի 4-ին նույնպէս
գնդակով կոնտուզիայի յե կնթարկվում զեպուրի պետ Շպիգանովիչը:

Այս միջանի որինակները բավական են, վորպեսզի հասկանա-
լի լինի, թե կառավարական օբյեկտներն ու պրովոկացիաները բան-
վորների համար ինչպիսի մթնոլորտ ելին ստեղծում, թե ինչպէս բան-
վորներն անոգուտ և աննպատակահարմար կերպով վատնում ելին ի-
րենց կուտակված հեղափոխական յեռանդը: Հարկավոր եր ուղղել այդ
յեռանդը մի ուրիշ կողմ, աչն ե՝ մասսայական, գիտակցական բանվո-
րական շարժում ստեղծելու ուղղութեամբ, մի բան, վոր ուժերի պա-
կասութեան պատճառով ու աշխատանքի գուտ կոնսպիրատիվ, ընդ-
հատակյա պայմաններում կազմակերպութեանն ու կոմիտեն չեկին
կարողանում կատարել:

Նույն 24-ին կայարանում թիֆլիսի բանվորները ցույց են
կազմակերպում: Դեպի Ռուսաստանի ներքին նահանգներն ետապով
աքսորի ելին ուղարկում անցյալ տարվա ապրիլի 22-ի մայիս-մեկյան
ցույցի գործի մեջ մեղադրվող Առաքել Ոկուաշվիլուն, Լեոնտիյ Մամա-
լաձեյին, Տատանեյշվիլուն, Վիրբիբինին, Գյորգորիանուն և ուրիշնե-
րին: Առավոտյան ժամը 10-ին բացի աքսորյալների ընտանիքներից
և ազգականներից կայարանում հավաքվում ե հազարավոր բանվորնե-
րի մի բազմութեան: Տեղավորվելով կալանավորների համար հատուկ
վազոնի շուրջը, բանվորները յերգում են «Հրաժարվենք հին կարգե-
րից» և պարզում «Կորչի ինքնակալութեանը» մակագրութեան ունե-
ցող մի կարմիր դրոշակ: Գնացքը շարժվում ե: «Յերգը ծորում եր
պարզ լսելի կերպով և բոլորին համակում փոքերութեամբ: «Կորչի
ինքնակալութեանը» բացականչութեանները թնդացնում են ողբ,
բանվորները վազում են կալանավորների վազոնի կողքով, վորի մեջ
նստած ելին նրանք, վորոնք աչնքան շատ տուժել ելին կովի ընդհա-
նուր գործի համար, սոցիալիզմի ու ցարական բռնակալութեանից
Ռուսաստանի քաղաքական ազատագրութեան համար»: Վոստիկանու-
թեանը և ժանդարմերիան պատրաստված չեկին, ուստի գլուխները
կորցնում են ու բազմութեան կողմից դեն շարտվում: Բանվորներից
վոչվոր չի տուժում. մի ժանդարմ լուրջ կերպով վիրավորվում ե զըն-
դակով:

Այս ընկերների և ապրիլի 22-ի մյուս ցուցարարների աքսորի
առթիվ կոմիտեն թուղթիկ ե բաց թողնում:

1902 թվի վերջին սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութեան
համար նշանակալից մի դեպք ե կատարվում. յերկու լեզուներով՝
վրացերեն ու հայերեն՝ սոցիալ-դեմոկրատական որդաններ են լույս
ընծայվում: Թիֆլիսի կոմիտեյին հաջողվում ե վերսկսել վրացերեն

«Բրձուլ» («Պայքար») թերթը, վոր առաջները հրատարակվում եր
Բազմում և տապալումների պատճառով զաղարած եր, և ապա սկսել
հայերեն լեզվով («Պրովետարիատ») թերթի հրատարակութեանը:

Վերջինիս հրատարակութեանը կապված ե հայ սոցիալ-դեմո-
կրատների մի խմբակի յերևան գալու հետ, վորի առթիվ ավելորդ չի
լինի միջանի խոսք ասել:

Կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատիայի առաջացման սկզբին ու նրա
գոյութեան առաջին տարիներին մենք կովկասյան սոց-դեմ. կազմա-
կերպութեան շարքերում հայ սոցիալ-դեմոկրատների (ինտելիգենցիա-
լից) չենք տեսնում: Իր ելութեամբ նարոգնիկական, դեմոկրատական,
հայ հեղափոխական ինտելիգենցիան տարված եր Տաճկական Հա-
յաստանում ազգային ազատագրական շարժման գաղափարով: Այդ
պատճառով սոցիալական հարցը և ընդհանրապես քաղաքական հեղա-
փոխական գործը Ռուսաստանում նրան ամենին չեր հետաքրքրում:
Այդ գործին նա անտարբեր, կողմնակի կերպով եր վերաբերվում և
միշտ խուսափում եր նրա մեջ ակտիվ մասնակցութեան ցույց տա-
լուց: Բայց ահա ամբողջ Ռուսաստանով յեկ ծավալվող քաղաքական-
հեղափոխական բնույթ ունեցող դեպքերը, գլխավորապես բանվորա-
կան հեղափոխական-սոցիալիստական շարժումը կարողանում են ազ-
դել նաև հիշյալ հեղափոխական ինտելիգենցիայի ամենազգայուն մա-
սի վրա: Նա ստիպված իր կապերը պիտի կտրեր հին տրադիցիանե-
րի հետ և մեկ ընդմիշտ կանգնեւ պրովետարական դասակարգային
փրկութեանը վոչ թե պիտի գտնել
մեջված ազգի, հայ պրովետարիատի փրկութեանը վոչ թե պիտի գտնել
լինի, այլ սոցիալիզմի մեջ, հայ պրովետարիատի դասակարգային, գի-
տակցական պայքարի մեջ, պայքարի, վոր նա պիտի մղի Ռուսաստա-
նի պրովետարիատի հետ միասին բանվոր դասակարգի ընդհանուր քա-
ղաքական ու սոցիալական ազատագրութեան համար:

Այսպիսով, 1902 թվի կեսերին թիֆլիսում առաջանում ե «հայ
սոցիալ-դեմոկրատների միութեան» անուն կրող մի խմբակ*): «Միու-

*) Հետո շուտով այդ յերկու թերթերն սկսում են լույս տեսնել «Պրովետարիատի կոմի» ընդհանուր անունով, վորպես կովկասյան միութեան որդան:

**) «Միութեան» մեջ մտնում ելին Արշակ Զոհրաբյանը, վոր անջատվել եր այդ
ժամանակ «Դաշնակցութեան» կուսակցութեանից, վորի կենտրոնական կոմիտեյի ան-
դամս եր և հնչակյաններ՝ Սարգիս Խանոյանը, Աշոտ Խոսրոբյանը և ուրիշները:

Հեղինակի ծանոթութ. I հրատարակութեանը.

Ընկ. ընկ. Սարգիս Խանոյանը և Աշոտ Խոսրոբյանը միջանի անգամ հայտնել
են սույն աշխատութեան հեղինակին, վոր իրենք անցյալում հնչակյաններ չեն յեղել:
Ծանոթ. քաղմանցի:

թյունը» հարում ե սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունը և դեկավարում ե «Պրոլետար» թերթի խմբագրություն գործը, վորի № 1-ի առաջնորդող հոդվածը՝ «Հայ սոցիալ-դեմոկրատիայի մանիֆեստը» վերնագրով միության «credo»-ն եր ներկայացնում: Ընդունելով սոցիալ-դեմոկրատական ծրագիրը, «Միությունն» իր կատարյալ համերաշխությունն ե արտահայտում դեպի Ռուս. Սոց.-Դեմ. կուսակցությունը, ինչպես և իր դիտավորությունը՝ կովելու էրա հետ միասին ընդհանրապես ուսական և մասնավորապես հայ պրոլետարիատի շահերի համար»: «Միությունը հանդիսանում ե Ռ. Ս.-Դ. Բ. Կ. ճյուղերից մեկը» և այլն:

Մեզ հայտնի չե, վոր այս չափազանց փոքրաթիվ խմբակը, անջատվելով «Դաշնակցություն» և «Հնչակյան» ազգայնական կուսակցություններից, իր առաջացման հենց սկզբից եթ հարում ե Թիֆլիսի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությանը և սկսում ե աշխատել նրա շարքերում: Իսկ վերոհիշյալ որդանը հայերեն լեզվով հրատարակում եր վոչ թե առանձին մի խմբակ, վորպես այդպիսին, այլ Թիֆլիսի սոցիալ-դեմոկրատական կոմիտեն, ճիշտ այնպես, ինչպես հրատարակում եր վրացերեն լեզվով («Բրձոլա»): Թիֆլիսի, և ընդհանրապես կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները մշտնում եյին արդեն Ռ. Ս.-Դ. Բ. Կ. մեջ, բայց թե ինչ բանի կարիք կար, վոր Թիֆլիսի սոցիալ-դեմ. կազմակերպության շարքերը նոր մտնող հայ սոցիալ-դեմոկրատների խմբակն առանձին մանիֆեստով աշխարհով մեկ ազդարարում եր իր յերևան գալը, վորպես «Ռ. Ս.-Դ. Բ. Կ. ճյուղը հանդիսացող մի նոր միություն», մինչև որս ել անհասկանալի յե մնում: «Искра»-ի № 72-ում լույս տեսած «Բունդի նոր դաշնակիրները» խորագիրն ունեցող հոդվածի հեղինակն այդ առթիվ տալիս ե այսպիսի վոչ լիովին բավարար բացատրություն. «Հայ ընկերները, վորոշ ազիտացիոն նկատառումներով, վերագրասեցին լույս ընծայել հայ սոցիալ-դեմոկրատական թերթի առաջին համարը «հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» անունից, թեպետ և նման միություն գոյություն ել չուներ»: Թող այդպես լինի: Բայց մյուս կողմից յերևում ե, վոր այդ խմբակը, գտնվելով դեռ հայ հեղափոխական կուսակցությունների ազդեցության տակ, վերջիններիս հետ վերջնականապես չի կտրում իր տրագիցիաները: Նա ազգային հարցի նկատմամբ հնարավոր ե գտնում կուսակցության ծրագրի մեջ մտցնել ազատ Ռուսաստանում ֆեդերատիվ հանրապետություն պահանջը: «Ինկատի ունենալով,—ասված ե այդ առթիվ մանիֆեստի մեջ,—վոր ուս պետություն կազմի մեջ մշտնում են շատ բազմազան ազգություններ, վորոնք կուլտուրական զարգացման տարբեր աստիճանների վրա յեն գտնվում, և յենթադրելով, վոր միայն տեղական ինքնավարություն լայն զարգացումը կարող ե

ապահովել այդ բազմազան տարրերի շահերը, մենք անհրաժեշտ ենք համարում հիմնարկելու ապագա ազատ Ռուսաստանում ֆեդերատիվ հանրապետություն»:

Այստեղ խմբակի վրա անպայման յերևում ե հայ հեղափոխական կուսակցությունների ազդեցությունը: Կոմիտեցի հրատարակած վրացական («Բրձոլա»*) թերթի համապատասխան № 4-ում այդպիսի պահանջ չենք գտնում: Միայն շատ շուտով հիշյալ խմբակի անդամները ֆեդերատիվության սկզբունքը միանգամայն թողնում են և կուսակցության ծրագրի մեջ ազգային հարցի վերաբերյալ կետերն ամբողջապես բավարար համարում:

1903 թվին տնտեսական ու քաղաքական պայքարն ավելի ուժեղ կերպով ե շարունակվում, քան նախորդ տարիներին: Զանազան, յերբեմն միանգամայն պատահական առիթներով**, իսկ զլխավորապես մայիս-մեկյան տոնի առթիվ քաղաքական բողոքը և թիրոզ ռեժիմի դեմ ունեցած դժգոհությունն արտահայտվում են հատկապես բացահայտ փողոցային ցույցերի ու մանիֆեստացիաների մեջ: Ցույցերը սովորական յերևույթ են դառնում, իսկ մայիս-մեկյան ցույցը մի առանձին քաղաքական մարտական բնույթ ե ընդունում, վոր զարթեցնում ե ազգաբնակչության հետամնաց խավերը:

Ցանկանալով հավերժացնել փետրվարի 19-ը, գլուղացիները ճորտությունից ազատագրվելու որը (1861 թ.), Թիֆլիսի բանվորները ձևում են փետրվարի 22-ին փողոց դուրս գալ և, համախմբվելով չեքեք լեզուներով «Կորչի ինքնակալությունը», «Կեցցե սոցիալիզմը» մակագրությունն ունեցող դրոշակի տակ, «մարսելոզ» յերգելով անցնել քաղաքի փողոցներով***):

Բանվորները զինված են լինում հոնի ծանր դագանակներով: Ցույցի տեղը նշանակված եր Գոլովինսկից պողոտան, քաղաքի կենտրոնը: Մոտ 6000 հոգի ցուցարարներ պիտի լինելին՝ բաղկացած յերկավաթուղային արհեստանոցների և Թիֆլիսի բոլոր գործարանների ու

*) Առաջին յերեք համարները լույս են տեսել Բազում Լադո Կեցխովելու խմբագրությունը:

**) Այսպես, որինակ, հիշատակենք սոցիալ-դեմ. մի բանվորի հանդիսավոր հուղարկավորությունը, վոր տեղի ունեցավ 1902 թվի ամառը: Հուղարկավորությունը մասնակցում եյին միքանի հազար բանվոր Զնայած վոստիկանական արգելքներին, հունակցում դարձավորությունը շարժվում ե քաղաքի գլխավոր փողոցներով և կանգ ե առնում վարձավորությունը շարժվում ե քաղաքի գլխավոր փողոցներով և կանգ ե առնում վարձավորությունը խիստ անհանգստանում ե, յենթադրում ե, վոր ցուցարարների բազմությունը հավաքվել ե բանտի վրա հարձակում գործելու: Այնուհետև վերագրմանաբար հեղափոխական-քաղաքական ճառեր են արգասանվում:

***) «Искра» № 39:

զավորները բանվորներին: Մի թյուրիմացութեան հետևանքով, վոր մանիֆեստացիայի ժամանակի վերաբերյալ առաջացել էր բանվորների զանազան խմբակների մեջ, այդ բոլոր բանվորներին չի հաջողվում մի տեղում հավաքվել, միայն ցուցարարների մի փոքրիկ խմբակ ժամը 12¹/₃-ին Հայկական Բազար կոչված փողոցի անկյունում դրոշակ է պարզում և «Կորչի ինքնակալութունը» բացականչութուններով նետվում է դեպի Հայկական Բազարը: Այդ պահին այդտեղից անցնում է թաղման հուշարկավորութուն, վորին զինվորական տարազ հագած մասնակցելիս են լինում չերկու սպա, մեկը պաշտոնաթող գեդապետ Ադաչևը, իսկ մյուսը Թիֆլիսի գնդի պորուչիկ Իսկանդար խանը: Բազմութունը նրանց վորպես վարչական անձինք է համարում, այսինքն վորպես իր թշնամիները և չենթադրելով, վոր վոստիկանական թակարդի մեջ է ընկել, փայտերով ու ատրճանակով վիրավորում են նրանց: Յերբ բազմութունը բացականչում է՝ «Կորչի ինքնակալութունը», վոստիկանական ուժեղացրած խումբը Յերեանյան հրապարակում խուճապի մեջ փախչում և դեռ ու դեռ և սուլոցներով ողնութուն կանչում: Յուլյան արդեն վերջացած էր, յերբ զինվորական շտաբի բակից ողնութուն են գալիս կազակները: Սկսում են առանց խուճապութան ձեռք վորոցում բոլոր պատահողներին: Կազակներն ու վոստիկանութունը խումբ-խումբ, 5—10 հոգուց բաղկացած, հարձակվում են մեկն ու մեկի վրա և, լավ ձեռքերով հետո, քարշ տալիս վոստիկանական թաղամասը, վորտեղ շարունակում են իրենց գազանաչին բռնութունը: Ջարդը ղեկավարում են ժանդարմական ոստիստր Լավրովը և վոստիկանապետ Կովալյովը: Նրանք հրամայում են կոտորել ու ջարդել աջ և աչակ, չնայելով վոչ կանանց և վոչ ել չերխաններին: 10 կազակ Չիչկինի խանութի տակ գտնված ներքնահարկից դուրս են քարշ տալիս սպիտակ գոգնոցը հագին ծառայողին և սկսում են նրան աչնպես դաժանորեն ձեռք, վորնույնիսկ դռնապանները դուրս են գալիս պաշտպանելու դժբախտին: Կովալյովը, ձի հեծած անցնելով այդ պահին, հիանում է ստեղծված պատկերից: Կազակները ներս են խուժում մասնավոր աները և, ձեռքերով բնակիչներին նազալկաներով, մահվան սպառնալիքի տակ պահանջում են իրենց մատենն ցուցարարներին: Յերեք կնոջ դաժանորեն ձեռնում են սկզբում փողոցում, իսկ աչնուհետև վոստիկանական թաղամասում: Մի քաղաքապան (городовой) վոտի հարվածով գլխից վիրավորում է տասնչորս տարեկան մի տղայի, վոստիկանութունը արտաքսում են նրան թաղամասից առանց վիրակապութան, չմատուցելով նույնիսկ նախնական ողնութունը:

Այդ ուրը ձերբակալվում են մոտ հարյուրհիսուն մարդ*):

*) Մեզ հայանի յե այսպիսի մի փաստ: Մի բանվոր կազակների հետ կովելու ժամանակ կազակներից մեկին ձուլուց ցած է գլորում, ինքը թռչում ձիու վրա և ա-

Այդ ցուլյի առթիվ կոմիտեիցի բաց թողած կոչի մեջ ի միջի այլոց ասված է, թե բացի 6000 բանվորից այդ ուրը փողոց են դուրս գալիս նույնպես լիբերալ արմատական ինտելիգենցիան, աշակերտութունը և հասարակութուն մյուս խավերը, վորոնք համարենն հրաժարվելիս են լինում կատարել վոստիկանութուն պահանջը՝ իրենց տները ցրվելու... Այդ հսկայական բազմութունն անձրևի տակ, կուշարքերով չերկուսից ավելի ժամ գլորում է Գոլովինսկից պողոտայով և համբերութամբ սպասում պայմանական աղբահանին, վորպեսզի համախմբվեն և անեծք ու մահ աղբարարեն նողկալի ինքնակալութանը: Նրանք վոչ մի շարժումով, անզուրկ խոսքով կամ հակալութանը: Նրանք վոչ մի շարժումով, անզուրկ խոսքով կամ հակալութանը: Նրանք վոչ մի շարժումով, անզուրկ խոսքով կամ հակալութանը: Նրանք վոչ մի շարժումով, անզուրկ խոսքով կամ հակալութանը: Նրանք վոչ մի շարժումով, անզուրկ խոսքով կամ հակալութանը:

Մանիֆեստացիայից հետո խիստ խուզարկութուններ են լինում: Փետրվարի 23 և 24-ին բացի բանվորներից ձերբակալվում են, ի միջի այլոց, հետևյալ անձինք՝ ինտելիգենտները՝ Ջիրլաձեն, Ջուղբլի յեբք չեղբայրները, Ֆելդշեր Ջիչուան, Դոլիձեն, Ցարաձեն, ուսուցչական ինստիտուտի աշակերտ Լյապինը և ուրիշները:

Յուլյից անմիջապես հետո կոմիտեն բաց է թողնում նույնպես մի թոուցիկ «Բաղաքացիներին» վերնագրով: Մարտի 23-ի չերեկույան, Արտիստական Ընկերութան թատրոնում**) մի դերասանի բենեֆիսի թատմանակ վերևից ցած են թափվում այդ թոուցիկները: Վոստիկանութան համար դա միանգամայն անսպասելի մի բան էր: Թոուցիկները հատակից հավաքում են վոստիկանապետ Կովալյովը և ժանդարմական խուզարկու Լավրովը, վորոնք այդ ժամանակ թատրոնում են գտնվում: Թատրոնի վարչութունը նախազգուշացում է արվում, թե «այսուհետև թատրոնում թոուցիկներ չերևալու դեպքում պատասխանատու կլինի նա»:

1903 թվի սկզբին կուսակցութան չերեք կոմիտեների միացումով (Թիֆլիսի, Բազվի և Բաթումի) կազմվում է համակովկասյան միասնական կազմակերպութուն, վորն ընդունում է «Կովկասյան Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական Միութուն» անունը:

Միութունը վճռում է մայիսյան ցուլյը կազմակերպել միևնույն ուրն և եթ Կովկասի չերեք կենտրոններում՝ Թիֆլիսում, Բազվում և Բաթումում: Յուլյի ուրը նշանակվում է ապրիլի 27-ը: Բանվորների տրամագրութունը խիստ բարձրացած էր: Վարչական իշխանութունը տրամագրութունում է աչդ մասին և աչդ ուրը Գոլովինսկից պողոտայից:

Բազ սլանում է անհայտ մի ուղղութամբ: Վոստիկանութունը չերկար ժամանակ չե կարողանում գանել նրան: Վերջապես նա ձերբակալվում է և բանտարկվում Մետեխեամբցում:

*) Տես «Искра» № 37, 39:
*) Այժմ Ռուսթավելու անվան պետական դրամայի թատրոնը: Մանոթ. թարգմ.

տան, վորտեղ տեղի պիտի ունենար ցույցը, շղթայակապում է դոր-
քերով, կազակներով և դռնապաններով. նույն բանը կատարվում է
նաև Սալդատսկիչ Բաղարում:

Մի վորոշ տատանումից հետո, վերջապես, բանվորներին ազդա-
նշան է տրվում հավաքվել արտիստական թատրոնի դիմաց: Այդտեղ ա-
ռավոտյան ժամը 11 ու կեսին ծածանում են բանվորական դրոշակը
ասեղնազորժ հետևյալ մականգրությունով՝ «Կորչի ինքնակալությունը!
Կեցցե՛ ազատությունը! Կեցցե՛ ութժամյա բանվորական ուրը»: Սկզբ-
բում ցուցարարները մոտ 400 հոգի յե՛ն լինում, իսկ հետո նրանց
թիֆը ավելի ու ավելի բազմանում է: Նրանք շարքերով շարվում են
պետական թատրոնի*) ուղղությամբ ու բացականչում «ուռա», «կոր-
չի ինքնակալությունը»: Բազմությունը շարունակ մեծանում է: Հաս-
նելով կազետսկիչ կորպուսը**) ցուցարարները թեքվում են Սապյոր-
նիյ փողոցը և սկսում են ցրվել: Վոստիկանությունը խաբված էր,
գալիս է ուշ: Նա հարձակվում է մնացած 2—3 տասնյակ բանվորնե-
րի վրա և սկսում դաժանորեն ծեծել նրանց: Դռնապանները ծեծում
են դագանակներով: Սարսափելի պատկեր էր: Բանվորներից շատե-
րին ձերբակալում են***):

Վորքան դաժանությամբ էր վարվում կառավարությունը ազ-
գաբնակիցության հուզվող մասսաների հետ, այնքան ավելի ու ավե-
լի էլին բարձրանում գայրույթի ու վրդովմունքի ալիքները: Բան-
վորները չեն միայն, վոր խոռվվում են: Այդ ժամանակ խոռվվում են
նույնպես արհեստավորները, արհեստանոցների աշակերտները, գործա-
կատարները, տնային ծառայողները, խանութպանները, խոռվվում են
նաև համարյա բոլոր դպրոցների աշակերտները: Արական առաջին
գիմնազիոնում աշակերտներին այնպիսի դրության են հասցնում, վոր
նրանք մի ժամանակ սկսում են ջարդել ամեն ինչ, կտրատում են
նստաբանները, ապակիները: 6 հոգու հեռացնում են: Լույս են տես-
նում աշակերտական խմբակի թերթիկները, վորոնց մեջ պահանջում
են չեա ընդունել հեռացվածներին: Ժանդարմական վարչությունը
հրեջ «գաստիարակների» աջակցությամբ սկսում է վորսալ աշակերտ-
ներին: Սկսվում է ընդհանուր խուզարկություն գիմնազիստների մոտ,
իմիջի այլոց գտնում են կոմիտեչի «Քաղաքացիներին» վերնագիր
կրող թուղթիկը:

*) Այժմ Պետական Ոստիկանի թատրոնը:

Մանոթ. թարգմ.

**) Այս շենքում այժմ տեղավորված են Վ.Ս.Ս.Ն. միքանի ժող. կոմիտեայինա-
ները, ինչպես՝ Լուսժողկոմատը, Հողժողկոմատը, Պետպլանը և այլն:

Մանոթ. թարգմ.

***) «Искра» № 40.

Մետոլսի ամբողջ բանտարկյալների նոր տարրեր է ընդունում,
այն է՝ 4—5-րդ դասարանի գիմնազիստներին, վորոնց ժանդարմները
վախեցնում են ժանդարմական բոլոր միջոցներով, հետո բաց թող-
նում վոմանց և ձերբակալում ուրիշներին: Ժանդարմական վարչու-
թյանն առանձնապես չեռանդուն ծառայություն են մատուցում «գաս-
տիարակ» պրովոկատորներից՝ 1) ուսուցիչ Վ. Ագապչևը, 2) առաջին
գիմնազիոնի հին լեզուների դասատու Սոլովյովը, վորը դասի ժամանակ
աշակերտների դիմաց գովաբանում է վարչության գործողություննե-
րը և իր պատմվածքի մեջ, իմիջի այլոց, գովում ցուցին մասնակցող
մի ջահիլ աղջկան ծեծող քաղաքապանին (гороповой), 3) հոդաշա-
փական դպրոցի ուսուցիչ Ջաբեժկինը, վոր գարշելի մի պրովոկատոր
էր և բորբոքում էր բազմացեղ աշակերտության միջև ազգային ստոր-
կոքերը, 4) նույն դպրոցի մաթեմատիկալի ուսուցիչ Խեվսուրիանին,
վորը, աշակերտների հուզումների ժամանակ, դիմում է վոստիկանու-
թյանը և չեա գալիս գիտության ու դաստիարակության տաճարը չեր-
կու քաղաքապանների հետ միասին, 5) Ալեքսանդրյան ուսուցչական
ինստիտուտի վերատեսուչ Սարեկեցկին, վորը ժանդարմական գնդա-
պետի հետ միասին ուղղակի խուզարկություններ է կատարում աշա-
կերտների բնակարաններում*):

Պայքարը մղվում է վոչ միայն դուրսը, «ազատության մեջ», այլ
և բանտերում: Մետոլսի ամբողջում տեղի էլին ունենում անընդհատ
աղմուկ, աղաղակ, բողոք և ցույցեր, վորոնց չերբեմն մասնակցում
էլին նաև քրեական հանցավորները: Հուլիսի վերջին կոմիտեն թուռ-
ցիկ է բաց թողնում քաղաքական բանտարկյալ 4 ընկերոջ աքսորի-
վերաբերմամբ: Նրանց ուղարկում են Արևելյան Սիբիր հուլիսի 1-ին,
վորի առիթով բանտում սրտաշարժ մի մանիֆեստացիա չե կազմա-
կերպվում: Այն մոմենտին, չերբ ծածկված կառքերով նրանց ուղար-
կում են, փակ կամերաներում միահամուռ բարձրացնում են անդա-
գար թխկոց ու աղմուկ: «Կորչի ինքնակալությունը, կեցցե՛ ազատու-
թյունը, կեցցե՛ն ազատության մարտիկները» բացականչությունները
խլացնում են բանտը: Լուսամուտներում յերևում են կարմիր թաշկի-
նակներ: Փողոցները շղթայակապվում են դորքերով, հսկայական բազ-
մությունը պատրաստվում է հանդիսավոր կերպով ուղեկցել աքսո-
ւյալներին, բայց նրան ցրում են: Քաղաքում, կայարանում անսովոր
մի շարժում է տիրում: Այնտեղ նույնպես հրաքանչ ցույց է կազմա-
կերպվում, վորին մասնակցում են վոչ միայն բանվորները, այլ և
շատ քաղաքացիներ ու մոտ 60 զինվոր**):

*) Ibid.

**) «Искра» № 54.

Այդ ցուցը «Искра»-ի № 45-ում բանվորն իր թղթակցութեան մեջ հետևյալ կերպ է նկարագրում.

«Դեռ միքանի որ առաջ քաղաքում լուրեր ելին պտտում, վոր հուլիսի 1-ին Արևելյան Միբրը են աքսորում քաղաքական 4 բանտարկյալներին՝ 1) Գևորգ Ղարաշյանին (ինտելիգենտ, բանտարկված 1902 թ. փետրվարի 16-ին, 40 տարեկան), 2) Գևորգ Վարդուհանին (ինստիտուտի աշակերտ, բանտարկված 1902 թ. փետրվարի 4-ին, 23 տարեկան), 3) Վլաս Մզելաձեյին (զրաշար, բանտարկված 1901 թ. նոյեմբերին, 28 տարեկան), 4) Երաստ Զանտլաձեյին (զրաշար, բանտարկված 1901 թ. ապրիլին, 30 տարեկան): Այս առթիվ հուլիսի 1-ին մեծ բազմութունը շրջապատում է բանտը: Բացի բանվորներից, հավաքված ելին նաև շատ կանաչք, լեռեխաներ ու կողմնակի անձինք: Բայց շուտով նրանց ցրում են: Այն ժամանակ բազմութունը ուղևորվում է դեպի Պետրոպոլիսի գերեզմանատունը (գերեզմանատանը հավաքվում է մոտ 5000 մարդ), իսկ չես ուղևորվում եմ կայարան: Արդեն ժամը մեկի կեսն եր, լեռկորդը դանդը վաղուց եր հնչել, բայց աքսորականներին դեռ չեյին բերել: Վերջապես բերին քրեականներին (քրեական ետապ), բայց նրանց մեջ չկային մեր 4 ընկերները: Գնացքը շարժվեց, իսկ այդ իսկ միջոցին պլատֆորմայում բազմաքանակ բանվորների մեջ (մոտ 10000 մարդ) հպարտությամբ փողփողաց կարծր դրոշակը, վորի վրա վրսիկ տառերով լեռեք լեզվով գրված եր. «Բանվորներ բոլոր լեռկրների, միացեք», «Կեցցե ազատութունը», «Կորչի ինքնակալութունը»: Ցուցարարները, կարծելով, թե այդ գնացքում գտնվում են մեր ընկերները, մի լեռեք բուպելով կանգնեցնում են գնացքը: Այդ ժամանակ իշխանութեան կողմից սկսվում է գազանային մի դատաստան (расправа), սկսում են բանվորների վրա ատրճանակներ կրակել: Մերոնցից վիրավորվում են 5 հոգի, մեկը նրանցից վիրավորվում է շատ ծանր, իսկ մյուսներն անվտանգ կերպով:

Պարզվեց, վոր կառավարութունը խաբել եր մեզ: Բանտից մեր ընկերներին տանում են ուղիղ Նավթլուղ (առաջին կայարանը Թիֆլիսից Բազու) այնտեղից ճամպելու համար: Յերբ Պետրոպոլիսի գերեզմանատանը գտնված բազմութունն իմանում է, վոր իրենք խաբված են, իսկուչն եեթ Հավլարարով (քաղաքի մասը) քաղաք են վերադառնում. նրանք տեսնում են կազակներով*) շրջապատված 4 կարետ վոստիկանապետի ու նահանգապետի հետ միասին: Այդ կարետներով

*) Ինչպես է ժանդարմերով ու վոստիկաններով և բազմապիսի խոշոր ու մանր պաշտոնյաների՝ անպիսի վտանակով: Քաղաքական բանտարկյալներից յուրաքանչյուրին տանում էյին մի կառքի մեջ դրած սուսերամերկ յերեք զինվորի պահպանութեան ներքո:

աանում էյին քաղաքական 4 բանտարկյալներին: Այդտեղ բազմութունն, իհարկե, իր համակրութունն է արտահայտում դեպի ազնիվ մարտիկները:

Ծանր վիրավորված ընկերոջը*) Միքայելյան հիվանդանոց են տանում, վորտեղ հենց նուչն յերեկոյան մեռնում է: Այդ բանը բանվորներին սաստիկ տրտմեցնում ու վշտացնում է: Ուզում էյին մոտակա կիրակի որը հրաքանչ ցուց սարքել և հանդիսավոր կերպով թաղել ազատութեան մարտիկին: Սակայն ինչպես զայրացանք ու վրդովվեցինք, չեքը հաջորդ որն իմացանք, վոր իշխանութունը գիշերվա ժամը 3-ին գողացել է դին և ծածուկ թաղել նրան: Այժմ մեզ մոտ նուչնիսկ փոքրահասակ յերեխաներն են կառավարութունը գող աւավազակ անվանում, վորովհետե նա բանտից գողացավ մեր 4 ընկերոջը, իսկ հիվանդանոցից՝ մեռածին:

Այսպիսով, կառավարութունը իվիճակի չլինելով բռնի ուժով մեզ հաղթել, դիմում է այժմ խորամանկութունների ու ավազակութեան:

IV

ԲԱԳՈՒ, ԲԱԹՈՒՄ, ՔՈՒՅԱՅԻՍ ՅԵՎ ՈՒՐԻՇ ՔԱՂԱՔՆԵՐ

Բանվորական շարժումը Կովկասի մյուս քաղաքներում, քիչ բացառութեամբ, ճիշտ նուչն կերպ է զարգանում, ինչպես և Թիֆլիսում: Շարժման սկզբում այս ու այն վայրում տեղի յեն ունենում յեղակի, ճարժման սկզբում այս ու այն վայրում տեղի յեն ունենում յեղակի, մեկուսացած բողոքներ, կառավարիչներին կամ ավագ վարպետներին ձեծելու դեպքեր, տարբեր ազգութունների մրցակցող պրոլետարների ձեծելու դեպքեր, տարբեր ազգութունների և մյուս ազգութունների ավելի շե (ինչպես հետաձայն պարսիկների և մյուս ազգութունների ավելի կուլտուրական բանվորների միջև Բազվում) փոխադարձ թշնամալի կուլտուրական բանվորների միջև Բազվում) փոխադարձ թշնամալի կան վերաբերմունք ու ընդհարումներ, անկազմակերպ գործադուլներ և այլն: Սակայն անտեսական այս կույր շարժման առաջին ֆազիսը և մյուս քաղաքներում ավելի լեռկար է տեսում, քան Թիֆլիսում, ուր աոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութունն ամենից առաջ իր կազմված, քան Կովկասի մի այլ վայրում:

Թվում եր, թե Բագուն, վորպես պրոլետարիատի ամենախոշոր կենտրոններից մեկը ու կովկասյան կապիտալիզմի սիրտը հանդիսացող քաղաքը, իր հարչուր հազարանոց աշխատանքի բանակով, այդ իսկական արդյունաբերական պրոլետարական բնակչութեամբ, վա-

*) Ազգանունով Գալստյան: Ս. Տ. Ա.

դուց ի վեր պիտի կովկասյան բանվորական շարժման ավանգարդի դե-
րը խաղար: Թիֆլիսում, բացառությամբ չեղած թուղային արհեստա-
նոցների, դեպոյի և միջանի մեքենայական զավոդների, կաշվե-կոշ-
կակարական և ծխախոտի գործարանների, ընդհանուր առմամբ զեռ-
մանը արտադրությունն է տիրում, չկա խոշոր կապիտալիստական ար-
տադրություն, ինչպես Բագվի նավթի արդյունաբերությունն է, վորը
չեղած թուղային մինչ Բագու անցկացնելու ժամանակից սկսած (1883 թ.)
մագնիսի պես, չեղած զանազան մասերից զեպլի լրեն է քաշում գյու-
ղական չքավորությունը և մի հզոր բանակի մեջ կենտրոնացնում ու
համախմբում տասնյակ հազար պրոլետարներ:

Վորսնք են պատճառները հապա, վոր Բագվի պրոլետարիատը
ոնտեսական ու քաղաքական ակտիվ պայքարի ասպարիզ համեմատա-
բար ավելի ուշ է լինում, քան Թիֆլիսինը: Այս հարցը հետաքրքրա-
կան է շատ նկատառումներով, այդ պատճառով ել արժե միջիջ ման-
րամասն պարզաբանել այն:

Բագվի ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը՝ բանվորների շա-
րունակական ներհոսման ու արտահոսման (прилив и отлив) պատ-
ճառով դժվար է վորոշել: Բնակչության միջին թիվը հասնում է մոտ
200,000 հոգու*): Ամենից շատը մուսուլման ազգաբնակչությունն է,
հետո հայ ազգաբնակչությունը. քիչ չեն ուսաները, հրեաները, լեզգիներ-
ը, վրացիք, շվեդները, գերմանացիք և այլն: Դա իսկական ինտեր-
նացիոնալ մի քաղաք է: Նավթի հարստությունը մարդանց հրապու-
րել է զեռ այն ժամանակից, յերը նավթը արտաբերվում էր (добы-
валась) նախնական չեղանակով: Այս արտադրությունը հսկայական
չափերով ըստ ամենայնի դարգանալ է սկսում յերկաթուղային հա-
ղորդակցության բացման օրից (1883 թվից): Նավթի արդյունաբե-
րությունն իր զարգացման ամենաբարձր աստիճանին հասնում է
90-ական թվականներին: Մարդիկ հարստանում են արագ կերպով,
հեշտություն միլիոնատեր են դառնում, գործի մեջ դնելով թեկուզ
ամենաչնչին կապիտալ: Յեթե բախտը բերի, «շատրվանը» խփի-
մանը բաժնետերերը կարճ ժամանակում նորապուշն ասպետներ են
դառնում: Գյուղական վաշխառուն, մանր խանութպանը, մի 4—5
տարվա ընթացքում դառնում են խոշոր կապիտալիստներ:

Շահելու, խոշոր հարստություն ձեռք բերելու այս ձգտումը հը-

*) Ներկայումս Բագու քաղաքի և գործարանական-հանքային ուսյունների բը-
նակչության ընդհանուր թիվը, ըստ 1926 թ. դեկտեմբ. վիճակագրության, հասնում
է 446,832 հոգու:

Նեղիմակի ծանոթությունը հայերեն թարգմանություն:

րապուրում է ամենքին, թացնում բոլորի խելքը: Բագուն 80 ական
թվականների կեսից արդեն դառնում է այն կենտրոնը, զեպլի ուր
հասում են յերկրի ինտելիգենտ ու ժողովրդական ուժերը: Ինտելի-
գենցիան զբաղված էր նավթային գործերով: Հայկական դպրոցները
կառավարություն կողմից փակվելուց հետո հարյուրավոր ուսուցիչներ
իրենց կյանքն անգործությունից ու սովից փրկում են վողջիրենց յե-
ռանդը կապիտալին տալով և նրա տերերի շահերին պաշտպան կանգ-
նելով: Ինտելիգենցիայի այն մասը, վոր առաջներում, վոգևորված
«ժողովրդական գաղափարով», չեղվում էր նրա բարորությունը ու
նրա շահերով (շատերը նրանցից նույնիսկ համարվում էին «նարող-
նիկներ»), «դեմոկրատ-հեղափոխականներ»), ամբողջապես անձնատուր
լինելով բուրժուազիայի ծառայությունը, միանգամայն անբարոյակա-
նանում է ու աղակալվում: Ժողովրդական բարորությունը գաղափարը
նա նույնացնում է բուրժուազիայի բարեկեցությունը ու հաջողության
գաղափարի հետ: Այն ամենը, վոր իդեալական էր, ինչվոր կազմում
էր մարդկային հարաբերությունների բարձր ըմբռնությունը, նա փո-
խարիւրում է առևտրական հաշվով: Գաղափարակից, համալսարա-
նական, վերջապես, կուսակցական նախկին ընկերը խուսափում է իր
իսկ նախկին ընկերներից, արհամարհանքով, բարձրից նայում նրանց
վրա, վորպես դժբախտ, մոլորված ու աղքատ մարդկանց վրա: Իսկ
յեթե վորեք մեկը փորձ աներ խոսել ժողովրդի մասին, մարդկության
մասին, աշխատավոր մասսաների դրությունը բարելավման մասին, ա-
պա դրանով նա իրեն խելագար, ցնորամիտ ու ավարա հայտարարե-
լու վտանգին միայն կենթարկեր: Աժիտաժ, բորսայի չարաշահու-
թյուն (спекуляция), գողություն, խաբեբայություն, շատրվան, ակ-
ցիա, դիվիդենտ, խաղաթուղի, կին, «բեֆ» և մարդկային արժանա-
պատվության մոռացում՝ իր և ուրիշի մեջ, — ահա Բագվի բուրժուա-
զիայի ու նրա ինտելիգենցիայի առաքինությունները և խոսակցու-
թյան ու զբաղմունքի ամենորոյա առարկան:

Ինքնին հասկանալի չե, վոր այդ մթնոլորտի ազդեցությունը
մեծ էր նույնպես բանվորների ու ծառայողների վրա: Այդ մթնոլոր-
տը միակնում է նրանց միտքը, չեղար ժամանակ նրանց անընդու-
նակ է դարձնում սրտահայտելու վորեք ձգտում և գաղափարական
հարցերի վերաբերմամբ չեղան բերելու ինքնուրուշն նախաձեռնու-
թյուն, թեկուզ հենց իրենց դրությունը բարելավման հարցի վերաբեր-
մամբ:

Մի կողմից այդ մթնոլորտը, մյուս կողմից արտադրության հա-
կաատույնապահական բնույթը՝ կեղտը, ծուխը, մուրը, աշխատանքի
անտանելի պայմանները և կյանքի ընդհանուր կացությունը, վորոնց
մեջ բանվոր գասակարվը քարշ էր տալիս իր գոյությունը, և որձա-
Սոց.-դեմ. կովկասում—7

դել, ինչպես և մայիսի 1-ի բացահայտ տոնակատարութեան մասին խոսել: Գալիս ե վորոշված որը, ապրիլի 21-ը: Բոլորը սիրով հավաքվում են վորոշված տեղը: Բաց են թողնում ազդանշանի գնդակները: Դրոշակակիրը, չսպասելով չերրորդ գնդակին, ծածանում և զրոշակը և հպարտ ու համարձակ արտասանում. «Ընկերներ, այսօր մեծ տոն է, և այս տոնին մենք չենք մենք անարդարութեան, ագիտութեան ու ազրատութեան դեմ: Կորչի ինքնակալութունը: Կեցցե ազատութունը»: Իսկ ընկերները զրոշակակիր շուրջը շաղ են տալիս փոքրիկ թուղցիկներ, վորոնց մեջ տպված ելին հետևյալ պահանջները՝ «Ազատութուն, ութ-ժամյա բանվորական օր» և այլն: Բոլոր փողոցներովը մեկ հնչում են բացականչութուններ՝ «Ուռն, կորչի ինքնակալութունը, կեցցե ազատութունը»: Բոլոր փողոցներից անագին բազմութեամբ սկսում են վազել դեպի «Պարապետը», վորտեղ հպարտութեամբ ծածանվում եր զրոշակը: Յերբ ցուցարարներն ուղում ելին թեքվել Նիկոլայակից փողոցը, կառքով նրանց մոտից անցնում են վոստիկանապետը, նրա ոգնականը և պրիստավը: «Կորչի վոստիկանութունը» և և այլն բացականչութունների վրա նրանք կանգ են առնում ու մեռելի պես գունատ մոտենում բազմութեանը: «Յրվեցեք», չեզի պես բառաչում է վոստիկանապետը: Բայց ցուրարարները նրանց վրա ուշադրութուն չեն դարձնում, այլ միայն փայտերով սպառնում են: Մանիֆեստացիան ավելի ու ավելի սաստկանում է: Գալիս ե աշակերտութունը, մեծահասակներն ու չերեխաները՝ բացականչելով՝ «Կեցցե ազատութունը»: Տանիքներում ու պատշգամբներում հավաքվածները համակրութեամբ արձագանգում են՝ «Կեցցե ազատութունը»:

Մի փողոց չկար, վոր ժողովուրդը լցված չլիներ: Վոչ մի չերեխատանը չեր մնացել: Բոլորը դուրս ելին չեկել տանից, 5000-ի չափ ժողովուրդ կար, այնպես վոր բացականչութունները մեռածներին անգամ վոտքի կհանեյին: Գիմնազիոնի մոտ կես ժամի չափ կանգնելուց հետո ցուցարարներն սկսում են ցրվել, գոհ մնալով, վոր փոքրիկ կայծը, իրոք վոր, բորբոքվեց, և վողջ քաղաքը չեռաց ու աղմկեց... Մի բանվորի յեն կարողանում ձերբակալել. նա յեկ տեսնելով, վոր արդեն չաքործների ձեռքն է ընկել, ինքն իրեն ազատութուն է տալիս, այսինքն ձեռնում է չերկու քաղաքապաններին, դուրս պրծնում նրանց ձեռքից ու փախչում: Յուլյի վայրում բացի սրանից ձերբակալութուն չի լինում:

Յուլյից հետո Պարապետում մեծ բազմութուն է դեռևս կանգնած մնում: Գալիս են գիմնազիոնները, կազակները, Բագվի վողջ վոստիկանութունը, նավատորմի գիմնազիոնները, հրգեհաշիներ խուճրը և այլն: Վոստիկանապետը, կատաղածի պես, մեկ աչտեղ, մեկ աչտեղ եր վազում և չեր իմանում, թե ինչ անի: Իսկ ժանդարմական խուզարկուն

հոտոտում եր ամենուրեք, թերևս վորս ճարվեր: Բրանդմեստերը ղեկավարում եր հրգեհաշիներին, իսկ կազակները խնդրում ելին հասարակութեանը, վորպեսզի ցրվեն: Բայց շուտ չեն ցրվում:

Այժմ շատ բանվորներ խնդրում են, վորպեսզի իրենց այնպիսի մարդիկ տան, վորոնք բացատրեն իրենց դրութունը: Շատերն անհամբերութեամբ նոր ցույցի յեն սպասում և մեր ուսուցչի խոսքերը՝ «Պրոլետարներ բոլոր չերկրների, միացեք»՝ տպավորվել է բոլոր բանվորներին հոգում»:

Բագվից գրած մի ուրիշ թղթակցութեան*) մեջ ասված է. «Ամենուրեք խոսում են միայն ցույցի մասին, հասարակութեան այն մասը, վոր գես չի կարգացել թերթիկները, յեռանդտ սկսում է վորոնել այդ թերթիկները: Ամենքը զարմանում են, վոր Բագվում նման ցույց հատվեց կատարել: «Կորչի ինքնակալութունը» բացականչութունը տարածվում է վողջ քաղաքովը մեկ, և յուրաքանչյուր չերեխա կրկնում է այն: Բանվորական շրջանում ցույցը շատ լավ տպավորութուն է գործել. նա բարձրացրել է բանվորների վոգին և նրանց վստահութուն ավել իրենց ուժի մեջ:

Մայիսի 1-ին միքանի զավոդներում ու նավթահանքերում բանվորները վարչութեանը պահանջներ են ներկայացնում և բավարարութուն ստանում: Իսկ շատ հիմնարկներում բանվորները հայտնում են վարչութեանը, վոր մայիսի 1-ին չեն աշխատի»:

Յուլյի պատճառով ձերբակալվում են. Յե. Գալիկովա (կանանց բարձրագույն կուրսերի նախկին ուսանող), Բ. Կնուսյանց (Կիևի պոլիտեխնիկումի ուսանող), Բ. Կնուսյանց (Կիևի (ազատակամ գինվոր), Տ. Կնուսյանց (նկարիչ), Ա. Բեկզադյան (Կիևի պոլիտեխնիկումի ուսանող), Ա. Նիկոլաձե (տեխնիկ), Ի. Մելիք-Հովսեփյան (նախկին ուսանող տեխնոլոգ), Ի. Կազարենկո, գիմնազիստներ՝ մարզ, վորոնցից 3-ը կին: Ենգամենը 34

Բագվի այս առաջին բացահայտ չելուց թիֆլիսի նման, խիստ զարկ է տալիս այդ քաղաքի բանվորական շարժմանը: Պրոլետարական մասսաների մեջ գործունեութեան ավելի լայն ասպարեզ է բացվում: Պրոպագանդայի ու ագիտացիայի համար ավելի նպաստավոր պայմաններ ունեյին քաղաքի նավթահանքերի ուսուցչի, թե բանվորների մեծ չաքործների թույլ հսկողութեան պատճառով, ինչպես և գիշերային այն գարմներ թույլ հսկողութեան պատճառով, վորին վերհարձակումներն ու փորձանքները վտանգի պատճառով, վորին վերջիններս կարող ելին իրենց յենթարկել: Յուլյից հետո կառավարու-

*) Ibid. № 24.

Թյունն, այնուամենայնիվ, չեռանդագին գործի յե կաշուս: Թիֆլիսի պահնորդական բաժանմունքը խիստ հետաքրքրվում է նույնպես Բագու քաղաքով: Ժանդարմապետ Լավրովը մոլեգնում է: Այդ ժամանակ ամբողջ յերկիրը լրտեսների ու պրովոկատորների ցանցով է ծածկվում: 1902 թ. աշնանը, ամենաչն խստութեամբ կատարած մի շարք խուզարկություններից հետո, ձերբակալվում է սոցիալ-դեմոկրատների մի խմբակ, վորի թվում գտնվում էր նաև հանգուցյալ Կեցխովիկին: Ձերբակալված Կեցխովիկուն և սրա հետ նաև ուրիշներին Բագվից փոխադրում են Թիֆլիսի Մետեխի ամրոցը: Այդ գործը ղեկավարում էր հենց նույն Լավրովը:

Այդ ժամանակ Բագվում ընդհանուր տրամադրությունն այնպես էր, վոր, չնայած տապալուններին ու ձերբակալություններին, ամենքն էլ ուզում էլին մասնակցել շարժմանը, դուրս թափել և ազդարարել այն ամենը, վոր տարիներով կուտակվել էր նրանց սրտներում, վոր նրանցից չուրաքանչյուրն զգում էր:

Գործադուլներ ու ցույցեր, — ահա պայքարի ո՛չ բողոքի այն յերկու տեսակները, վոր գործադրում են այդ ժամանակ բանվորական մասսաներն ամենուրեք, ինչպես նաև Բագվում: Գործադուլներն ու ցույցերը լայն մասշտաբով արտահայտվում են առանձնապես այս քաղաքում: 1903 թվականը գերազանցում է բոլոր սպասելիքներին:

Սույն թվի մարտի 2-ին կազմակերպվում է բացահայտ ցույց: Ժամը 10^{1/2}-ին բանվորների բազմությունը դադանակները ձեռքներին սկսում են հավաքվել «Պարապետ» հրապարակը: 20-ի չափ կազակներ, մի ամբողջ վաշտ զինվորներ ու ահազին քանակութեամբ վոստիկաններ շրջապատում են Պարապետը: Վողջ Բագու քաղաքն այդտեղ էր: Վոստիկաններն սպասում էլին, վոր այդտեղ ցույց կլինի, բայց խարվում են: Բանվորների մեծամասնությունն սկսում է հավաքվել Մուրկանակից այգու մոտ: Ժամը 11-ին առանց գլխարկի ու կարմիր կոֆաաներ հագած 8 աղջիկ, պարզելով կարմիր դրոշակը և բացականչելով «Ընկերներ, համախմբվեցեք կարմիր դրոշակի տակ», առաջ են շարժվում դեպի հրապարակը. . 2000-ից ավելի բանվոր կար: Այստեղ, բարձր մի տեղից սկսում են ձուներ ստել ժողովրդին: Թուղիկները մի գլուխ հենց թռչում են ողի մեջ: Բոլոր փողոցները լցվում են թրուղիկներով: Կազակները Պարապետից տճապարում են այստեղ: Բաց նրանք իսկույն ևեթ փախչում են, չիր տեսնում են դիմացը բանվորների ահազին մի բազմություն՝ յերգելով ու դադանակները բարձրացրած: Մինչդեռ բանվորների մի ուրիշ խումբ, կարմիր դրոշակը պարզած, շարժվում է դեպի ծովափը: Կազակները գործի յեն դնում իրենց նազայկաները. բանվորներն այդ բանից արդեն կատաղում են և հանելով իրենց ատրճանակները, կացիններն ու դադանակները՝

հարձակվում են կազակների վրա: Ջախջախում են փոխ-նահանգապետի գլուխը: Յիթը առում է մոտ յերեք ժամ: Բանվորներից ձերբակալվում են մոտ 12 հոգի. բացի դրանցից ձերբակալվում են նաև յերկու սեղան (սեղանի վրայից աշակերտ) և մեկ գիմնազիստ. մնացածները կարողանում են թափվել: Մանիֆեստացիան մի սքանչելի տեսարան էր ներկայացնում. միջանի կարմիր դրոշակներ մակազրություններով, դադանակներով զինված բանվորների ահազին մի բազմություն, կարկտի պես թափվող քարեր և այս բոլորի մեջ քացականչություններ. «Ուռա, կեցցե՛ սոցիալիզմը» և այլն*):

Մարտի 2-ին հետևող դեպքերը ցույց են տալիս, թե մարտյան ցույցի նշանակությունն ինչքան մեծ էք տեղական շարժման համար: Մարտնչող պրոլետարիատի շարքերը նկատելի կերպով խտանում են, կոսիտեցի դրամական միջոցներն ավելանում և կազմակերպչական աշխատանքն ընթանում ավելի ուժեղ տեմպով: Դրա հետ միասին, բանվորների տրամադրությունն աչնքան է բարձրանում, վոր խոշոր գործադուլներ ծագում են նույնիսկ պակաս զիտակից բանվորների շրջանում: Այսպես, գատիկց առաջ գործադուլ են անում ձիաքարշի կոնդուկտորներն ու կառավարները և պահանջում կարճել բանվորական ուրը, վոր մինչ այդ նրանց համար տևում էր մոտ 19 ժամ: Բանվորները պահանջները բավարարվում են, և նրանց յերկու հերթի յեն բաժարի պահանջները բավարարվում են, և նրանց յերկու հերթի յեն բաժարում, ամեն հերթին սահմանելով 9-ական ժամ աշխատանք: Այնուհետև գործադուլ է բռնկվում Միրզաբեկյանի ծխախոտի խոշոր գործարանում (800 մարդ): Բանվորներն այնպիսի համերաշխություն են ցուցադրում, վոր յերկու ուրից հետո նրանց բոլոր պահանջները բավարարվում են: Ապրիլի 18-ին տեղական բոլոր թերթերի գրաշարները հրաժարվում են աշխատանքից, այնպես վոր հաջորդ ուրը վոչ մի թերթ լույս չի տեսնում, և մայիսյան տոնի դադափարը, այդպիսով, պրոպագանդա ար: վում լայն հասարակության մեջ: Այդպիսի տրամադրությունը կոմիտեյին հնարավորություն է տալիս կազմակերպելու ապրիլի 27-ին մի նոր ցույց**): Այդ ցույցը նախապատրաստելու համար կոմիտեն կազմակերպում է միջանի մասսայական ժողովներ՝ 100-ից մինչ 700 մարդուց բաղկացած, ինչպես և բաց թողնում թերթիկներ: Ցույցից մի վորոշ ժամանակ առաջ ուսերեն և հայերեն լեզուներով լույս է տեսվորոշ ժամանակ առաջ ուսերեն և հայերեն լեզուներով լույս է տեսնում տպագրված թերթիկ՝ 1500-ական որինակից բաղկացած, վորի նում տպագրված թերթիկ՝ 1500-ական որինակից բաղկացած, վորի մեջ քննության էր առնվում փետրվարի 26-ի կառավարական մանիֆեստը: Այնուհետև բաց է թողնվում ուսերեն լեզվով տպված 400

*) «Искра» № 37:
 **) Ինչպես արդենառաջ հիշատակվեց, Կովկասյան Միութենական Կոմիտեյի վորոշամբ այդ ցույցն ապրիլի 27-ին տեղի պիտի ունենար միաժամանակ Թիֆլիսում, Բագվում և Բաթումում:

որինակից մի կոչ՝ ուղղված զինվորներին ու կազակներին, վորի մեջ նրանց բացատրվում էր քաղաքական ցույցերի և ընդհանրապես բանվորական շարժման իմաստը: Չատկին բաց է թողնվում ուսերեն լեզվով Թերթիկ՝ ուղղված գործազուրկներին՝ աշխատանք ձարելու մասին նահանգապետին արած նրանց անհաջող միջնորդութան առթիվ: Յուլիցից առաջ տարածվում են 1) կազմակերպչական կոմիտեյի նախնական թուղթերը՝ տպված ուսերեն (2900 որինակ), հայերեն (2400 որ.) և վրացերեն (1000 որինակ) լեզուներով, 2) Կովկասյան Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական Միության թուղթերը նույնպես յերեք լեզուներով և 2.100-ական որինակից բաղկացած և 3) վերջապես, ցույցից մի ուր առաջ բաց է թողնվում ուսերեն ու հայերեն լեզուներով կոմիտեյի կոչը՝ առաջիկա ցույցին մասնակցելու համար:

Բացի այդ՝ բաց է թողնվում թուրքերեն լեզվով առաջին անգամ հեկտոգրաֆով տպված 100 հատ թերթիկ, վորոնցով թուրքերը նույնպես հրավիրվում են ցույցին մասնակցելու: Յուլիցի ժամանակ ցրելու համար Կովկասյան Միությունն ուղարկել էր համապատասխան մակադրութուններով պատկերներ: Յուլիցը, վոր կատարվում է կազմակերպչական տեսակետից նախորդ մշակված ծրագրով, իր ծավալով գերազանցում է բոլոր սպասելիքները*):

Ապրիլի 27-ի ցերեկվա ժամը 12-ին մոտ բանվորները՝ բաղկացած 300 մարդուց, կարմիր դրոշակով և «Ուռա», «Կորչի ինքնակալությունը» բացականչութուններով Պարապետ հրապարակում սկսում են չերթ: Բոլոր փողոցներից չերթին միանում են դազանակներով զինված բանվորները մեծ-մեծ խմբերով ու բարձրաձայն խանդավառ կանչերով: Հաղարավոր բազմությունը Նիկոլայևսկից փողոցի սկզբին հանդիպում է դրոշակով առաջ շարժվող ցուցարարների մի ուրիշ խմբի:

Նիկոլայևսկից փողոցում և Պետրովսկից հրապարակում ցուցարարների թիվը խիստ բազմանում է, հասնելով մոտավորապես 10.000 մարդու: Ցուցարարների այդ անգին բազմությունը ղեկավարում էր մի բանվոր: Այստեղ 6 կարմիր դրոշակ կար պարզած, իսկ ապա, ցուցարարների ուրիշ խմբերի միանալուց հետո, ավելանում են դարձյալ 4 հատ: Բազմահազար բազմությունն ենտուզիազմի ու ցնծության բարձր աստիճանին հասնում է Պետրովսկից հրապարակում, յերբ ընդհանուրով բարձրաձայն կանչում են՝ «Կորչի ինքնակալությունը», «Կեցցե՛ք քաղաքական ազատությունը»: Վոստիկանները և քաղաքապանները (ГОРОДОВОЙ) թագնվում են, չեն յերևում վոչ մի տեղ նաև կազակները: Միայն չերբ նահանգական այգու մոտ ցուցարարները պատ-

*) Բազմի կոմիտեյի հաղորդագրությունը «Искра»-ի մեջ № 42:

րաստվում են ցրվելու, հայտնվում է քաղաքապանների մի ջոկատ (ВЗВОД) և մերկացրած սրերով փակում նրանց ճանապարհը, սկսվում են համազարկեր մեկը մյուսի յետեից: Բազմությունը ցրվում է փողոցները, վոչվոք չի վիրավորվում, վորովհետև անգնդակ փամփուռներ ելին կրակում: Սկսվում է սովորական շարդ: Կազակների նազակաները, քաղաքապանների բուռնցքներն ու սրերը գործում են անխնայորեն: Բռնում են մի դրոշակակրի, վորին վոչ մի կերպ չեն կարողանում ստիպել ձեռքից դրոշակը բաց թողնելու: Դրոշակը խլում են միայն այն ժամանակ, չերբ նրա ձեռքին միքանի վերք են հասցրել: Սրերով վիրավորում են 12 մարդու և ձերբակալում միքանի տասնչակ հոգի:

Կովկասի կառավարչապետ Գալիցինից հրաման է ստացվում չլխնայել ցույցին մասնակցողներին և կրակել նրանց վրա: Նախորդ դարան է կազմակերպվում, բայց այդ չի հաջողվում, և բազմահազար բազմությունը կոտորածից փրկվում է:

Յերեկվա ժամը 5-ին ցույցը դրոշակներով ու յերգերով կրկնվում է Տելեֆոննի, Ստանիսլավի, Բալախանի և Կասպիական կոչված փողոցներում: Պրիստավ Գոգորերիձեն ատրճանակը ձեռքին մի քաղապանի հետ նետվում է բազմության վրա, բայց, գլխին քարի մի քարված ստանալով, նահանջում է: Քաղաքապանին սպանում են հենց իր սրով: Ծեծում են նույնպես մյուս քաղապաններին և շպիկներին: Վրա հասած կազակները ձեծում են ցուցարարներին ու հասարակությանը:

Բալախանում (արդյունաբերական ուսյոն, Բագվից 12 վերստի վրա) յերեկոյան ժամը 7-ին բանվորները, մոտ 3000 մարդ, հավաքվում են հեռախոսի կայանի շուրջը, բարձրացնում են կարմիր դրոշակ և յերգելով ղիմում դեպի կայարան: Հանկարծակի դուրս են պրծնում կազակներն ու վոստիկանությունը և հարձակվում են ցուցարարների ձեռքից դրոշակը խլելու: Ցուցարարները նրանց ղիմապորում են քարերի տարափով: Վոստիկանապետը, քարի մի հարված վորում են քարերի տարափով: Իսկ կազակներն առանց նախազուստանալով, ձին քշում հեռանում է, իսկ կազակներն առանց նախազուստանալու անելու կրակում են ցուցարարներին և հինգ հոգի: Բոլոր պանվում է մի բանվոր, ծանր վիրավորվում են հինգ հոգի յեն լինում, վորոնցից վիրավորվածները մոտավորապես 20—25 հոգի յեն լինում, վորոնցից հիվանդանոցում պառկում են 12-ը: Վիրավորվում են նույնպես մի կազակ և մի վոստիկան: Բանվորների կատաղությունը սաստիկ է լինում: Մի առանձին գազանաթյամբ աչքի չե ընկնում պրիստավ Շամշիկը:

Ցույցի որը ձերբակալվում են 47 հոգի, գլխավորապես բանվորներ. ինստիլիգենտներից վերցնում են ընկ. ընկ. Խուսիզադեյին (ոնցի-

Նուէյն կոպիտ ձևերը, արտադրութեան մեջ լիակատար կամայականութեամբ ու խառնաշփոթութեամբ և դաժան վերաբերմունքը դեպի բանվորութիւնը:

Մոսկու գուշներով ե նկարագրում բանվորների դրութիւնը «Искра»-ի (№ 16) Բաթումի թղթակիցը, վորը վերջացնում ե իր նամակը հետևյալ խոսքերով. «Այստեղ աշխատավարձը վերջին տարիներս խիստ նվազել ե: Տասը տարի առաջ Ռոտշիլդի զավոդում 4000 մարդ եր աշխատում*): Բանվորներն որական ստանում ելին 2—3 ռուբլի: Իսկ հիմա, մեխանիզմների բարելավումից հետո, միևնուէյն աշխատանքը, նուէյնիսկ մեծ չափերով, կատարում են 1500 մարդ: Այս տասը տարվա ընթացքում 2.500 մարդ փողոց են նետվել, իսկ աշխատավարձն իջել ե որական մինչ 60 կոպեկի: Հիմա մենք հացի ու ջրի փող ենք միայն վաստակում, վորպեսզի քաղցից չմեռնենք, վորպեսզի ի վիճակի լինենք հարստութեան ստեղծելու վոչ թե մեզ համար, այլ ուրիշների... Ծանր ե այսպես ապրելը, և ակամայից հարց ե առաջ գալիս, թե՛ ինչո՞ւ յենք մենք այսպես տանջվում: Մեր կյանքը զուրկ ե ամեն տեսակի ուրախութիւնից, մեր կյանքը միայն մի անհատնում ուղի յե դեպի գերեզմանը: Ուրեմն ավելի լավ չի՞ լինի շարքոք, վոր մենք մեռնենք վոչ թե դադգյահների յետևում և վոչ ել վորպես սարուկներ, այլ մեռնենք կովելով ազատութեան, լավ ապագայի համար...»:

Այո, կովել ու մեռնել լավ ապագայի ու ազատութեան համար... Այս բանի մեջ Բաթումի բանվորները յետ չեն մնում մյուս բանվորներից:

1901 թվի հուլիսի 23-ին գործադուլ են անում Գուրսկու Կարմիր բանվորները, վորտեղ տպվում եր հետադիմական «Черноморский Вестник» թերթը: Պահանջում են աշխատավարձի հավելում և բանվորական ժամանակի կանոնավոր բաշխում: Միջամտում ե վոստիկանութիւնը, վորն սկզբում հորդորում ե բանվորներին աշխատանքի անցնել, իսկ ապա սկսում ձերբակալել նրանց: Բանվորներից մի քանիսն, իրենց անգիտակից ու հետամնաց լինելու պատճառով, դավաճանում են ընդհանուր գործին: Գործադուլը տանուլ են տալիս, և գործադուլավորներից մի քանիսը հեռացվում են գործից: Այս գործադուլն առաջին փորձն ե լինում, վորից հետո Բաթումի բանվորներն որինակելի համերաշխութեան են չերկան բերում բանվորական շարժման բոլոր արտահայտութիւնների մեջ**):

1902 թվի փետրվարին մի շարք գործադուլներ են սկսվում Մանթաշյանի, Ռոտշիլդի, Հակոբյանի և ուրիշների զավոդներում: Պահանջ-

*) Արտադրութիւնից և բանվորների թվի կողմից ամենամեծ զավոդները Բաթումում այդ ժամանակ Ռոտշիլդի ու Մանթաշյանի զավոդներն ելին:

***) «Բրձուլա» № 1-:

ներ են ներկայացնում՝ բարելավել աշխատանքի պայմանները, վերացնել տուգանքները, կարճել բանվորական ժամանակը, ծառայութեան ընդունել հեռացված ընկերներին և այլն:

Նուէյն թվի մարտի 9-ին Բաթումում կատարվում ե սարսափելի մի բան, վոր կովկասյան բանվորական հեղափոխական շարժման պատմութեան մեջ մինչ այդ տեղի չեր ունեցած: Յարական կատավորութեան տեղական ներկայացուցիչների կատարած կոտորածը բանվոր դասակարգի պատմութեան մեջ ընդմիջտ կմնա վորպես անջնջելի խաչտառակ մի բիծ նրա թշնամիների համար: Ահա թե ինչպիսի հանգամանքներում ե տեղի ունենում այդ կոտորածը:

Բանվորների մեջ հուզումներն ու խմորումներն սկսվում են ամենից առաջ Մանթաշյանի զավոդում:

Հունվարի 31-ի առավոտյան ժամը 8-ին հիշյալ զավոդի բանվորները (մոտ 400 մարդ) բանթոզ են լինում նրա համար, վոր զավոդի կառավարիչ Տեր-Հակոբյանը մի բանվորի հաշիվը տալիս հեռացնում ե, վորովհետեւ վերջինս աշխատանքի ժամանակ խոսելիս ե չեղել ընկերների հետ: Բանվորները համոզված են լինում, վոր դրանից հետո նրանցից յուրաքանչյուրին, ամեն որ կարող են հաշիվը տալ ու հեռացնել: Զուրա (курак) կառավարիչը ողնութեան ե կանչում վոստիկանութիւնը: Վոստիկանութիւնը գործի չե դնում բոունցքն ու նազական և ձերբակալում ե 112 մարդու: Չնայած սրան, բանվորները մնում են հաստատուն իրենց խոսքին: Նրանց վրա չեն ազդում միջոց սպառնալիքները, վոչ քաղցը խոստումները են, վոր աշխատանքի չեն նրանք քաշում ելին: Նրանք հայտարարում են, վոր աշխատանքի չեն գնա, մինչև վոր չազատեն իրենց ընկերներին: Մի շարքից անց վոստիկանութիւնը մի ամբողջ խումբ բանվորների աքսորում ե գնուղերը: Բայց բանվորները չերկորդ որն ևեթ Բաթում են վերադառնում և կրկին պահանջում անմիջապես ազատել իրենց ընկերներին:

Մանթաշյանն ինքը (զավոդի տերը), գործադուլից մեծ վնասներ կրելով, վճռում ե միջնորդել ազատելու ձերբակալվածներին: Բայց վոստիկանութիւնը համառում ե, ասելով, վոր այդպիսի դեպքում չպետք ե խնդրել նրանց ձերբակալել: Գործարանային տեսչի գալուստից հետո, փետրվարի 17-ին ազատում են բոլոր ձերբակալվածներին, բացի չերկուսից: Փետրվարի 18-ին բանվորներն սկսում են աշխատել (ընդունում են բոլորին), վորովհետեւ նրանց պահանջները բավարարում են. ճաշի ընդմիջումը մի ժամից ավելացնում են մեկ բավարարում են. ճաշի ընդմիջումը մի ժամից ավելացնում են մեկ ու կես ժամի, կառավարիչ Տեր-Հակոբյանին ու բանվորների համար ու կես ժամի, կառավարիչ Տեր-Հակոբյանին ու բանվորների պահանջով, հեռացնում քնասակար մյուս վարպետներին, բանվորների պահանջով, հեռացնում

են, բացի այդ՝ խոստանում են ազատել մնացած 2 բանվորին և լրիվ վճարում են այն ամբողջ ժամանակի համար, վոր բանվորները չեղին աշխատել, այն է՝ հունվարի 31-ից մինչև փետրվարի 18-ը:

Այդ ժամանակ Ռոտշիլդի մի ուրիշ զավոդում բանվորներն իմանում են, վոր այդ զավոդի վերատեսուչ (директор) Վանշտեյնը կարգադրել է հաշիվը առ ու հեռացնել հին բանվորներին (մոտ 420 մարդ)*), նրա կարծիքով, վորպես անբարեհույս անձանց:

Այդ ժամանակ փետրվարի 28-ին այդ զավոդի բոլոր բանվորները (մոտ 500), բացի զավոդի փայտի պահեստի բանվորներից, վորոնք տաճիկներ էլին, գործադուլ են անում: Մարտի 2-ին բանվորները հարկադրում են մեքենավարներին, հնոցապաններին (кожегар) ու ելեկտրական բաժնի բանվորներին բանթող անել և դրանով կանգնեցնում են պահեստներից կերոսինն արտասահման փոխադրող նավթատար նավերի մեջ լցնելու գործը: Ամսի 4-5-ին բանվորները հարկադրում են զաղաբեցնել աշխատանքը նյութեղենի պահեստում, ուր աշխատում էին թլուրքերը: Ամսի 6-ին զինվորական նահանգապետը բացատրության համար կանչում է բանվորներին: Նա լսում է բանվորներին և զինվորական յիզանակով կարգադրում. «Յիթե վաղն աշխատանքի չգնաք, ապա ձեռք կառնեմ խիստ միջոցներ»: Բանվորներն, իհարկե, աշխատանքի չեն գնում, այն ժամանակ ամսի 7-8-ին ձեռքազրկում ու բանտ են նստեցնում 32 մարդու: Չով դը պահպանելու համար գալիս է վոստիկանությունը, վորին տեղավորում են պահեստներում ու գրասենյակներում: Ամսի 8-ին բանվորները, թվով մոտ 600 մարդ, հավաքվում են և ցերեկվա ժամը 1-ին հեղափոխական շերտեր յերգելով քաղաքի դիրավոր փողոցներով գնում են դեպի բանտ, ուր նստած էլին բանտարկված ընկերները: Ճանապարհին նրանց միանում են հասարակությունից շատերը: Բանտին հասնելով, նրանք պահանջում են ազատել բոլոր բանտարկյալներին, կամ, հակառակ դեպքում, բանտարկել նաև իրենց: Վոստիկանությունը փորձում է բազմութունը ցրել, բայց անհաջող է անցնում: Ընդհարման ժամանակ մի բանվոր վիրավորվում է: Յերբ վոստիկանությունը համոզվում է, վոր ուժ գործադրելով վոչինչ չի կարելի անել, դիմում է խորա մանկություն. բանտարկյալներին ազատում են և բանվորներին սկսում են խնդրել, վոր նրանք տուն վերադառնան, բայց վոչ թե քաղաքով ալ բանտի աքսորական բաժնի բակով: Բանվորները սխամտաբար հավատում են նրանց և գնում են մատնանշած ուղղությամբ, իսկ այնտեղ դարանակալած նրանց սպասում էին յերկու վաշտ զինվոր,

*) Պատասխանատվության կանչված 21 բանվորի մեղադրական ակտի մեջ ասված է 389 մարդ:

վորոնք հարձակվելով բանվորների վրա, քշում են նրանց կազարմաների մեջ. բանվորները վոչ մի ընդդիմադրություն ցույց չեն տալիս: Մյուս ուրը դեպի բանտի աքսորական բաժինը գնում է բանվորների մի բազմություն՝ մոտ 400 մարդուց բաղկացած: Ճանապարհին նրանց խոռնվում են քաղաքային հասարակությունից շատ մարդիկ:

Յերբ բազմությունը հասնում է աքսորական բաժնի շենքին, տեղի չե ունենում ընդհարում զինվորների հետ: Բազմությունը, վոր մինչ հոգու խորքը վրդովված եր իր ընկերների վերաբերմամբ կատարած արարմունքից, զինվորների վրա քարեր ու ցեխ է նետում: Այն ժամանակ զինվորները, ըստ հրամանի, համազարկ են բացում անգն բազմության վրա: Բազմությունը ցրվում է, բայց գետնին ընկած մնում են մի սպանված բանվոր և 19 վիրավոր: Վերջիններից շատով մեռնում են դարձյալ 9 հոգի*): Ծանր են վիրավորված լինում, ուղղակի փորից: Թիֆլիսից պահանջում են 4 վաշտ հետիոտն, 2 հարյուրչակ կազակներ և յերկու հարյուրչակ պահսորդներ (стражник — чафари): Զավոդը պահպանում են զինվորները: Այս բոլորից հետո բանվորները զաղաբեցնում են աշխատանքը քաղաքի բոլոր զավոդներում, թե Ռուսական և թե Ռուսաստանի ընկերություններում: Նըբանց որինակին հետևում են «դրոգայինները» և մյուս կառապանները**):

Չնայած այն բանին, վոր մարդասպանների տեղական շայկան, ցարական կառավարությունից տեղական ներկայացուցիչներն իրենց սովորական ավազակային տակտիկային դիմելով բարդություններ էլին առաջացրել և այդ սարսափելի կոտորածը սարքել, այնուամենայնիվ մեղավորը կրկին բանվորներն են համարվում, նրանք դեռ մի բան ել մեղավորը կրկին բանվորներն են համարվում, նրանք դեռ մի բան ել պարտք են մնում, այնպես վոր կոտորածից հետո նրանց դատական պատասխանատվությունը կանչում սպանվածի ընկերոջը — այսպես է ցարական նատվություն է կանչում սպանվածի ընկերոջը: Այս գործի մեղադրական ինքնակալությունը արդարադատությունը: Այս գործի մեղադրական ակտը հաստատում է վերը բոլոր ասածները, բայց անհետաքրքրական չեն միքանի ժանրամասնությունները:

«Բաթումում անկարգություններին վորպես առիթ — ասված է ակտի մեջ — ծառայում է փետրվարի 26-ին Ռոտշիլդի զավոդից 389 բանվորների արձակումը: Բանվորների այդչափ նշանակալից մասի արձակումը:

*) Մեղադրական ակտի մեջ հիշվում են 14 սպանված և շատ վիրավորներ: չեռո պարզվում է, վոր վիրավորվածների թիվը 40-ից ավել եր:

***) «Искра» № 20:

****) Կոտորածից հետո դատական պատասխանատվության են կանչվում 21 բանվոր — սպանվածների ընկերները:

կումը բացատրվում է նրանով, վոր «թիթեղե արկղներով կերտսինի պահանջը նվազում է»: Փետրվարի 27-ին գավոզի բոլոր բանվորները բանթող են անում: «Նրանք պահանջում են, վորպեսզի վոչվոքի չարձակեն, իսկ չեթե աշխատանքն ամենքին չի բավականացնի, ապա գավոզը թող կարգի նրանց հերթական փոխարինախումբը (смена), ընդամին նրանք, վորոնք աշխատանք կունենան, ստանան լրիվ բանվորական վարձ, իսկ առանց աշխատանք մնացած հերթից գուրս աշխատողներն ստանան այդ վարձի կեսը»: Բաթում ժամանած Բուխտալի զինվորական նահանգապետը, ժողովելով գործադուլավորներին, սպառնում է բոլորին, վոր չեթե աշխատանքի չգնան, ետագով ծննդավայր կողարկի, և չեբը հորդորանքները հետևանքի չեն հասնում, վոստիկանությունը, «Ռոտշիլդի գավոզի վարչության ցուցմունքով», մարտի լույս 8-ի գիշերը ձերբակալում է 32 բանվորի՝ ետագով ուղարկելու համար: Մարտի 8-ին 400-ի չափ մարդ ներկայանում է վոստիկանական վարչության և պահանջում «ազատել բռնված ընկերներին»: Վոստիկանական վարչությունից բազմությունն ուղևորվում է դեպի բանտի շենքը, ուր նրա հետքից ժամանած զինվորական նահանգապետի ողնական զնդապետ Իրյազինը կանչում է կովկասյան 7-րդ հրացանաձիգ գումարտակի մի վաշտը: Բազմությունը պահանջում էր կամ բաց թողնել ձերբակալվածներին, կամ թե ձերբակալել իրենց բոլորին: Ինդապետը կատարում է այս վերջինը և, ձերբակալելով 348 մարդու, առաջուց բանտարկված 32 հոգու հետ միասին տանում է բոլորին աքսորյալների բանտը: Հաջորդ առավոտյան, մարտի 9-ի «իններորդ ժամին, կանոնավոր շարքեր կազմած մտանում է բանտի աքսորյալների բաժնին բանվորներին ահազին մի բազմություն՝ առաջնորդների գլխավորությամբ՝ լեգեբրով, ազմուկով և սուլոցով: Բազմության գլուխը կանգնած բանվորներ Միք. Խրիմյանը և Թեոֆիլ Գորգերիձեն բազմության անունից ընդառաջ գուրս չելած գնդապետ Իրյազինին, հաշտնում են միևնույն պահանջները՝ կամ ազատել բանտարկյալներին կամ ձերբակալել իրենց բոլորին: Այս անգամ գնդապետը պատասխանում է ցրվելու հրաման տալով: Վորովհետև բազմությունը հրաժարվում է կատարել այս հրամանը, Իրյազինն այնտեղ կանգնած բերդային գումարտակի գորամասին ոգնական ուժ տալու համար կանչում է կովկասյան 7-րդ հրացանաձիգ գումարտակի մի վաշտը: Յեբը զինվորները փորձում են հրապարակը բանվորներից մաքրել, վերջիններս պատասխանում են քարերի տարափով: «Բանվորները փորձում էին զինվորներից խլել զենքերը, և լսելի էին այսպիսի բացականչություններ՝ խփի նրանց, վերցրու զենքը, նրանք չեն կարող կրակել»: Հրապարակում չեղած բանվորներին միանում են աքսորյալների բաժնում բանտարկվածները, վորոնք այնտեղից քարեր

էլին նետում և իվերջո գուրս պրծնում բանտի բակից: Վերջը գորքերն սկսում են կրակել և սպանում են 14 բանվորի և վիրավորում շատերին: Բազմության մեջ բռնված և վոստիկանների ցուցմունքով ավելի ուշ ձերբակալված բանվորները՝ թվով 21 հոգի, մեղադրվում են տեղական վարչական իշխանությանը բացահայտ ընդդիմադրություն ցույց տալու մեջ՝ նպատակ ունենալով հարկադրել նրան ազատելու կալանավոր բանվորներին, ընդամին Գորգերիձեն (26 տարեկան) և Խրիմյանը (31 տարեկան) «ղեկավարում էին բազմության գործողությունները», այսինքն մեղադրվում են պատժական որենսդրքի 13-րդ մասի 294 և 1-ին մասի 266-րդ հոդվածների հիման վրա»:

Բաթումի սոցիալ-դեմոկրատներն ամեն հնարավոր բանը անում են, վորպեսզի չեզոքացնեն բանվոր դասակարգին կառավարության հասցրած ուսուցիչների ու հարվածների հետևանքները և նպաստեն, բանավոր ու գրավոր ազիտացիայով, նրա դասակարգային գիտակցության ու հեղափոխության վոգու բարձրացմանը: Գործադուլային շարժումը և հուզումները կոտորածից հետո դարձյալ չեն դադարում:

Նույն թվի դեկտեմբերին մեծ գործադուլ է տեղի ունենում Ռոտշիլդի արտադրական ձեռնարկությունների մեջ: Գործադուլ են անում 1500 հոգի: Նրանք պահանջում են վերադարձնել տուգանքների փողերը, վոր, ինչպես ասում էլին, կուտակվել ու ահազին գումար են կազմել, և պարզեցաբերել ծննդյան տոնի առթիվ ամսական աշխատավարձի չափով: Տասն որվա գործադուլից հետո բոլոր բանվորներին արձակում են, իսկ այդ ժամանակաընթացքում գրասենյակը պահպանելու համար կանգնեցնում են զինվորներ: Ռոտշիլդի Ֆիրմայի վարչությունը վճռում է բանվորների նոր կազմ վարձել և հին արձակված բանվորներից վոչ մեկին չես չընդունել:

Ձեռնարկուների և կառավարության հալածանքները բանվորներին ավելի ու ավելի հուսահատական կռվի յեն հոնդում: Իշխանությունները նրանց չեն խնայում: Նման դրությունն առաջացնում է զինված ընդդիմադրության անհրաժեշտությունը: Հենց այս փոթորկալից ժամանակ է, վոր Բաթումի ընկերները Պետերբուրգի կոմիտեյին հայտնի հարցումն են անում, թե՛ «Նրանք, բանվորները, բացահայտ կոմիսների ժամանակ պաշտպանողական գործի մեջ արդյոք չպիտի գործածության զինն հրաձիգ զենքեր, դանակներ ու դաշույններ», վորի պատասխանն ընթերցողը կգտնի «Искра»-ի № 23-ի մեջ (1902 թ.) (տես հավելված № 2):

Բանվորների այդ տրամադրությունը վառ կերպով արտահայտվում է 1903 թվի մարտի 9-ին, մարտի դեպքերի տարեդարձի որը, չեբը նրանք սարքում են հիասթափանչ մի ցույց: «Բանվորների ահազին

մասը զինված էր, և նախատեսվում էր նրանց կողմից կատարել ընդ-
դիմադրություն: Չորս պարզած զբոսայգիներով բանվորները պտտում
են ամբողջ քաղաքը յերգելով ու բացականչելով «Կեցցե՛ք քաղաքական-
ազատությունը», ճանապարհին թողնելիս են ցրում և ատրճանակ-
ներ կրակում, փչրում են տեղական մարդապաշտ թերթի՝ «Черно-
морский Вестник»-ի խմբագրության ապակիները:

Հետո 3000 մարդուց ավելի բանվորներն ուղևորվում են դեպի
կաշարան: Յուրեք գուգադիպում է 21 բանվորի դատավարություն
վախճանին: Շնորհիվ փայլուն պաշտպանություն; նրանց վերաբեր-
մամբ դատարանը մարտի 8-ին համարյա արդարացման դատավճիռ և
հանում: Յեվ անա բանվորները կանգնեցնում են շարժվող գնացքը,
վորով գնում ելին շրջանային դատարանի վողջ կազմը և բանվորների
պաշտպաններից չերկուսը: Պաշտպաններին սրտառուչ մեծարանք են
սարքում. գնացքը կանգնում է 7 բողի: Իշխանություններն իրենց
վերջնականապես կորցնում են: Վոստիկանությունը և զորքը վազում
են բազմություն յեռակից, բայց վոչինչ չեն կարողանում անել: Նրանք
չեն համաձայնվում կարուկ միջոցների դիմել, վորովհետև ցուցա-
բարները զինված են լինում: Յեվ տոնելով իրենց հաղթանակը գլուխը
կորցրած իշխանությունների դեմ, բանվորները, իվերջո, փաթաթում
են զբոսայգիները և խաղաղությունը ցրվում*):

Հունիս ամսին Բաթումում Կենիա ազգանունով պրովոկատորն
սպանում է մի գիտակից բանվորի՝ Լոմադտարիային: Թաղմանը՝ շա-
կից հետո՝ մեծ քանակությամբ ժողովուրդ է հավաքվում (3000 մարդ),
ուզում են դին գլխավոր փողոցներով տանեն, բայց Մանթաշյանի
զավոդի մոտ, վոստիկանություն կողմից արգելքի հանդիպելով, ուղե-
վորվում են ուղղակի գերեզմանատուն: Այնտեղ միքանի քաղաքական-
ճառեր են ասում: Հուղարկավորությունը մասնակցողները վերադառ-
նում են յերեք լեզվով մարսելոց յերգելով (վրացերեն, հայերեն և
ռուսերեն):

Վոստիկանությունը չեր աշխատում հետապնդել մարդասպանին,
բայց բանվորներն իրենք չերբեմն դաժանորեն պատժում ելին պրո-
վոկատորներին: Հենց այդ ժամանակ Բաթումի մոտակա կաշարան-
ներից մեկում սպանվում է պրովոկատորը:

* *

Բանվորական շարժումը, վոր ընդգրկում է Անդրկովկասի ար-
դյունաբերական կենտրոնները, իր ազդեցությունն է գործում նույն-
պես այնպիսի մանր նահանգական քաղաքները վրա, ինչպիսին

*) «Искра» № 37.

Քութայիսն է, և գավառական քաղաքները, ինչպիսին են Գորին,
Ալնախը, Թելավը (Թիֆլիսի նահանգ) և այլն: Այս քաղաքների
առանձնահատուկ գիծը մանր տնայնագործական արտադրությունն է:

Քութայիսում խոշոր ձեռնարկությունները հանդիսանում են՝
Փիրալովի ծխախոտի գործարանը (միքանի տասնյակ բանվորներ) և
Ռիգյան Տուրգեյմ ֆիրմայի բարխաղացը (նույն քանակի բանվորներ).
Ֆնացած մանր մեքենայական արհեստանոցներում, միքանի տպարան-
ներում և Լադիձելի արհեստական հանքաջրերի գավոդում աշխատում
են ամեն մեկում միքանի բանվորներ: Իրա փոխարեն կան շատ գա-
նազան արհեստավորներ, ասիական կոշիկարային և դերձակային
արհեստանոցներ, վորոնց մեջ աշխատում են քարգյահները կամ աշ-
կերտները:

Քութայիսում սոցիալ-դեմոկրատական գործունեությունն սկըս-
վում է 1901 թվից: «Մինչև 1900 թիվը բանվորական շարժման նը-
շաններ չկային: Բայց Թիֆլիսի յերկաթուղային բանվորների մեծ
գործադուլից հետո Քութայիս են ընկնում, վորպես աքսորավայր,
ինտելիգենտներից ու գիտակից բանվորներից վոմանք: Քութայիսի
բանվորներն իրենց դասակարգային ինքնագիտակցություն արթնա-
ցումը պարտական են հենց այդ բանվորներին ու ինտելիգենտներին»:

Առաջին գործադուլը Քութայիսում լինում է 1901 թվին Փիրա-
լովի ծխախոտի գործարանում: Բանվորները պահանջներ են ներկա-
յացնում՝ կարճել բանվորական որը, ավելացնել գնահատականները,
վերացնել տուգանքները և լինթարկվել գործարանային հսկողություն:
Գործարանատերն ընդդիմադրում է: Բանթող ֆուում են չերկու շաբաթ:
Միջամտում է վարչական իշխանությունը, և վերջը այդ պահանջները
բավարարում են, բայց դրա հետ միասին միքանի բանվորների (մինչ
20 հոգի) ծառայության յեռ չեն ընդունում: Բանվորները ժողով են
գումարում և այդտեղ հաշիվ ստացած-հեռացված բանվորները պնդում
են, վորպեսզի ծառայության ընդունված բանվորները, վոր հրաժար-
վում ելին աշխատանքից, գործի անցնեն: Գործադուլի ժամանակ
ձերբակալվում են միքանի մարդ: Գործադուլ են անում Նիկոլայ
Խնջիայի մեքենայական արհեստանոցի աշկերտները, ինչպես և Վացա-
ձելի մեքենայական արհեստանոցի աշկերտները սոցիալ-դեմոկրատա-
կան խմբակի ղեկավարությունը: Գործադուլը տևում է մի շաբաթ,
պահանջներից միքանիսը բավարարվում են: Ինտելեմբերին գործադուլ
է լինում նույնպես բարխաղացում, բայց անհաջող չելք է ունենում:
«Այդ գործադուլների հետևանքն այն էր լինում, վոր բանվորների
դասակարգային շահերի գիտակցությունն ավելի ու ավելի հասունա-
նում էր, իսկ ընդհանուր առմամբ, բանվորների զրույթունը վերջին
չերկու տարվա ընթացքում գործադուլների շնորհիվ նշանակալից

կերպով բավարարվել է, գործադուլների, վոր հաջողվում է առաջացնել սոց. դեմ. գաղափարների ուժեղ պրոպագանդայի շնորհիվ*):

1903 թվին, Կովկասում ու Ռուսաստանում կատարվող մասսա- չական գործադուլների, քաղաքական ցույցերի և հողալին հուզումների ազդեցութան տակ ուժեղանում է քաղաքական ու սոցիալիստական գաղափարների տարածման գործը:

«Դու քեզ պատկերացնիլ չես կարող, թե այժմ ինչ է կատարվում Կովկասում,— գրում է «Искра»-ի № 40-ի մեջ տպված մասնավոր նա- մակի հեղինակը... Բոլորը մայիսի 1-ի համար են պատրաստվում, ասում են, վոր «բունտ» է լինելու: Այդ մասին առանձնապես խոսում են չինոֆիլներն ու ամենից շատ նրանց կանայք: Նրանք կարծում են, թե ուզում են ձեռք չինոֆիլներին ու հարուստներին: Այսպիսի չեզրակացութունը նրանք հանում են այն թուուցիկների հիման վրա, վոր քաղաքի ատենական վաչերերում զանազան մարդիկ ցրիվ են տալիս: Չինոֆիլների վախկոտ չեքակայութունը նկարում է այն- պիսի բաներ, վոր ցուցարարները չերազում անգամ յերբեք տեսած չեն: Ասում են, վոր մայիսի 1-ին Կովկասի բոլոր խոշոր կենտրոն- ներում մեծ մանիֆեստացիաներ պիտի լինեն: Ապրիլի 18-ին Կուլաշի գլուղում (Քուլթայիսի նահանգ) տեղի չե ունեցել մանիֆեստացիա ու ընդհարում վոստիկանության հետ: Գուերիայում գյուղացիք ազնվա- կանության հողերից մի թիզ կտորի անգամ դեռևս ձեռք չեն տվել, իրենց հողն են միայն մշակում: Նահանգապետը մեկնեց գլուղացի- ներին համոզելու, բայց բան դուրս չեկավ: Յերեխաներն արդեն փո- դոցում «բունտ» են խաղում: Ընդհանրապես մենք արագորեն հառաջ ենք շարժվում»:

Քուլթայիսում գործող սոցիալ-դեմոկրատական խմբակը, ոգտվե- լով ազգաբնակչության զանազան խավերի տրամադրութունից, ավելի ու ավելի ընդլայնում է ազիտացիան ու պրոպագանդան. նա տարածում է անլեզալ գրականութուն, թերթիկներ ու թուուցիկներ: Քուլթայիս- ցիների վրա էլ ավելի ուժեղ ազդեցութուն է գործում ապրիլի 13-ին Կուլաշի գլուղում տեղի ունեցած գյուղացիական ցույցը, վորին մաս- նակցում են մոտ 300 մարդ հեղափոխական յերգեր յերգելով ու կար- միր դրոշակով:

Իշխանութունը շփոթվում է, վտաքի չե հանում իր բոլոր լրտես- ներին ու վոստիկաններին:

Քուլթայիսի բանվորները, ցանկանալով չես չմնալ իրենց ուսա- կան ու կովկասյան ընկերներից, վճռում են ապրիլի 20-ին կատարել մայիսյան տոնը: Սոցիալ-դեմոկրատական խմբակը տարածում է Կով-

*) «Искра» № 62.

կասյան Միության, Թիֆլիսի ու Բաթումի կոմիտեների թուուցիկները: «Կարմիր դրոշակներով ու վրացերին լեզվով հեղափոխական յերգեր յերգելով՝ Քուլթայիսի բանվորներն առաջին անգամ տոնեցին պրոլե- տարիատի մեծ տոնը»: Բնակիչները վախից թագնվում են. քաղաքում լիակատար լուութուն է տիրում: Տոնի առթիվ այդ որը դպրոցական աշակերտութունը գործադուլ է անում: Պարագմունքներ չեն լինում արական ու իգական գիմնազիտներում չինոֆիլների ու պրոպագանդա- ների չեքակայության ստեղծած սպասելիք «սարսափելի բունտն» անցնում է շատ խաղաղ կերպով:

Մայիսի 2-ին գործադուլ են անում գյուղատնտեսական դպրոցի աշակերտները, և նրանց պահանջներն անմիջապես բավարարվում են:

Հարկավոր է նշել, վոր այն քաղաքներում, ուր զերակշռում է մանր արտադրութունը և թուլ է բանվորական շարժումը, դպրոցա- կան աշակերտութունը (սեմինարիստները, կյասսիկ ու ուսուցիչական գիմնազիտների, գյուղատնտեսական, տեխնիկական և այլ դպրոցների բարձր դասարանների աշակերտներն ու աշակերտահիները), լինելով իր եյությամբ նրբազգաց ու արձագանգող, հեղափոխական գաղափար- յեր եյությամբ նրբազգաց ու արձագանգող, հեղափոխական գաղափար- ներ, նշանակալից չափով նպաստում է վերջինիս զարգացման գործին: Ինչպես ուրիշ քաղաքներում, այնպես էլ Քուլթայիսում, սոցիալ-դեմո- կրատիայի ազդեցության տակ դպրոցական աշակերտութունն ամեն անգամ արձագանգ է տալիս բանվորների ցույցերին ու մանիֆես- տացիաներին:

Բանվորական շարժումն արթնացնում է նույնպես գործակատար- ներին: Նրանք հարում են շարժմանը և, 1903 թվից սկսած, ակտիվու- թյուն յերևան բերում:

Թե ինչպիսի կարևոր նշանակութուն կարող է ունենալ ընդհան- րապես բազմակողմանի սոցիալ-դեմոկրատական պրոպագանդան ու ազիտացիան աշխատավոր մասսաների զանազան խավերի հեղափոխա- կանացման գործի մեջ նույնիսկ այնպիսի խուլ, մանր-բուրժուական քաղաքում, ինչպիսին Քուլթայիսն է, ցույց է տալիս զարձյալ այն փաստը, վոր հուլիսյան որերի ընդհանուր գործադուլն ու զեպքերն այնտեղ խիստ շարժում են առաջացնում:

«Հուլիսյան որերին», — հաղորդում է «Искра»-ի բանվոր թղթա- կիցը № 62-ի մեջ, — Քուլթայիսի բանվորները մեջ ուշադրավ խիստ հուզմունք եր տիրում: Նրանք նեավում եյին կուլի և ուզում եյին, իրենց հերթին, բողոք արտահայտել ինքնակալության դեմ: Կուսակ- ված եներգիան դուրս է թափվում բանվոր ժորժուածելի հուղարկա- յորության ցույցի (մասնակցում են 300 մարդ) ժամանակ»:

1903 ԹՎԻ ՀՈՒԼԻՍՅԱՆ ԴԵՊՔԵՐԸ

1903 թվի հուլիսին Ռուսաստանի հարավային արդյունաբերական ուսյուններում՝ Ողեսաս, Կիև, Նիկոլայև, Յեկատերինոսլավ քաղաքներում, ինչպես և Կովկասում մասսայական հիասքանչ գործադուլներ են տեղի ունենում, վորոնք իրենց ծավալով ու սոցիալ-քաղաքական նշանակությամբ գերազանցում են մինչ այդ կատարված պրոլետարիատի մասսայական յեղույթներին: Հուլիսյան հարավ-ուստական ընդհանուր գործադուլը նշանավոր է դառնում վորպես նոր ետապ պրոլետարական հեղափոխական շարժման մեջ, նա հանդիսանում է արդարև 1905 թվի հոկտեմբերյան համաուստական գործադուլի նախերգանքը:

Մինչ այդ մոմենտը բանվորական շարժումը սահմանափակ, մեկուսացած բնույթ էր կրում. նա տեղական ամենուրյա պաշարի սահմաններից դուրս չէր գալիս: Կովկասյան շարժման վերաբերմամբ վերը շարադրածներից արդեն կարելի է պարզորեն տեսնել, վոր մինչ մեզ հետաքրքրող շրջանը բանվորական մասսաները կազմակերպվում են տեղերում և տեղական պաշար են մղում կապիտալիստական շահագործման ու կառավարական ճնշման դեմ: Թշնամու դեմ կազմակերպված միահամուռ, ընդհանուր մասսայական գործադուլի վոչ մի դեպք չի լինում: Իսկ հուլիսյան դեպքերը հեղափոխական, պրոլետարական պայքարի համազգային բնույթ են ներկայացնում: Դա բանվոր դասակարգի դասակարգային համերաշխության, շատ թե քիչ գիտակցական սոցիալ-քաղաքական պայքարի անագին մասշտաբով կատարված մի արտահայտություն էր, պայքարի, վոր ընդգրկել էր յերկրի արդյունաբերական լայնածավալ ուսյունները: Ահա թե ինչու 1903 թ. հուլիս ամիսը վոչ միայն կովկասյան, այլ և ամբողջ Ռուսաստանի հեղափոխական շարժման պատմության մեջ հանդիսանում է վորպես տեղական պայքարից համազգային պայքարին անցնելու մի եպոխտ*):

*) Միքանի տարի սրանից առաջ (1913 կամ 1914 թ.), ժընև բաղաբում (Շվեյցարիա) տեղի ունեցած եմիգրանտ սոցիալ-դեմոկրատները ժողովներից մեկում, վորտեղ ներկա էր իմիջի այլոց պ. Բ. Ակսելրոդը, հայտնի մենչևիկ Մարտինովը (նախկին «Նեկոնոմիստ») այս տեսակի կարծիք հայտնեց, թե 1903 թվի հուլիսյան դեպքերն առաջացան «գուբառովականները» պրոլետարիտն աշխատանքի հեռանքով: Հարկ յեղակ, վոր սույն աշխատության հեղինակն յեռանդագին բողոքե Կովկասի ու Ռուսաստանի բանվորական շարժման պատմության նման պրոֆանացիայի դեմ և նշեր, վոր մեր յերկրի պրոլետարիատի շարժման մասին նման կարծիք արտահայտող անձինք միանգամայն անձանոթ են առարկային:

(Հեղինակի Ծանոթ. 2-րդ հրատարակ.)

Կովկասյան արդյունաբերական քաղաքներում վերջին ամիսներին տեղի ունեցած տնտեսական անընդհատ պաշարը և քաղաքական մի շարք ցույցերն ընթերցողին արդեն հայտնի էին, ինչպես և հեղափոխական այն բարձր արամադրությունը, վոր հայտաբերում էին այդ ժամանակ պրոլետարական մասսաները: Այն ժամանակ խռովվում էր վոչ միայն արդյունաբերական պրոլետարիատը, այլ և Արևմտյան Անդրկովկասի համարյա վողջ գյուղացիական մասսան, խռովում էին նույնիսկ Գորու (Թիֆլիսի նահանգ) նման փոքրիկ քաղաքները: Գորի քաղաքում, ուր արդյունաբերական վոչ մի ձեռնարկություն չկա, ինտելլիգենտներ՝ Զիբլաձեյին և Յարաձեյին աքսորի ուղարկելու պահին կայարանում հավաքվում են 200-ից ավել մարդիկ՝ ինտելլիգենտներ, բանվորներ, խանութպաններ և արհեստավորներ: Կայարանում հավաքված հասարակությունը գնացքին ուղեկցում է յերգով ու բացականչությամբ՝ «Կորչի ինքնակալությունը», «Կեցցե հանրապետությունը», «Կեցցեն մեկնող ընկերները»*:

Ընդհանուր գործադուլը Բագվում սկսվում է հուլիսի 2-ին: Այդ ուրը գործադուլ են անում Բիբի-Նյբաթում՝ Խատիսյանի արհեստանոցները, Մանթաշյանի Բիբի-Նյբաթի նավթային ընկերությունները, «Շիխովո» և «Ուիում» նավթային ընկերությունները, Սև քաղաքում՝ Խատիսյանի, Լեհնսոնի, Մելնիկովը ու Նյգենշմիդտի արհեստանոցները: Հուլիսի 3-ին գործադուլին միանում են յերկաթուղային դեպոն, ձիաքարշի արհեստանոցները և Լապինի, Ռիսևի ու Բարդերի գավոդը: Թերթիկներ բաց են թողնում Բագվի կոմիտեն և Սև-քաղաքի ուսյունական կոմիտեն: Հուլիսի 3-ին, առավոտյան ժամը 10-ին տեղի է ունենում մոտ 2000 գործադուլավոր բանվորների ժողովը: Ճառեր են ասում պայքարի անհրաժեշտության մասին, յերգում են մարսելոգ: Հուլիսի 4-ին կանգ են առնում Շիբլայի, Ռոտշիլդի և բազմաթիվ մանր գավոդները: Հուլիսի 4-ին արդեն գործադուլ են անում վողջ Սև ու Սպիտակ քաղաքները և Բիբի-Նյբաթը: Բիբի-Նյբաթում ժողով է լինում: Նորելի գավոդի դիմաց հավաքվում է 3000 հոգուց բաղկացած մի բազմություն, բանակցություններ են վարում վարչության հետ: Յերկաթուղային դեպոյի գործադուլի պատճառով ապրանքատար դնացքները կանգ են առնում: Հուլիսի 5-ին գործադուլը թևակոխում է Բալախանին: Քաղաքի ու շրջակայքի ամբողջ արդյունաբերական կյանքը վճռականապես մեռնում է: Թերթեր ամենևին լույս չեն տեսնում: Բանվորները հազարավոր բազմությամբ շրջում են յեն տեսնում: Բանվորները և ամենուրեք ընդհատում աշխատանքը: Բանվորները շոգեկաթսայից բաց էլին թողնում շոգին, և

*) «Искра» № 45.

ամեն ինչ ահամալից կանգ եր առնում: Ընդդիմադրություն համարյա վոչ մի տեղ գուցյ չեն տալիս: Վրաստիկանությունը լուսկյաց հանդիսատես ե լինում այդ բոլոր դեպքերին, նա ուղեկցում ե գործադուլա-վորներին բազմությանը և միջամտելու վոչ մի փորձ չի անում: Նուչն ամսաթվին հենց կանգ ե առնում ձիաքարչը: Քաղաքում սկսում են գործադուլ անել գործարաններն ու մանր-արհեստային արհեստանոց-ները: Ժամանած նավթատար թեքակալ նավերի (шкунa) զորամասն անմիջապես միանում ե գործադուլին, ուստի և դադարում ե ապրանք-ների ամեն տեսակի արտահանությունն ու ներմուծումը: Կայարանը լեփ-լեցուն եր ապրանքատար դնաքըներով, նավակայանը՝ պատվար-ված նավթատար թեքակալ նավերով: Կառուցող բանվորներն ընդհա-տուում են աշխատանքը, ներկարարներն ու ատաղձագործները բանթող են անում: Կամրջագործները գցում են աշխատանքը: Որավարձ-սե աշխատանքի բանվորները բեռնակիր նավին չեն մոտենում վարձվե-լու համար: Նուչնիակ թշվառներից թշվառ համբալները, պարսիկները, քաղաքային փողոցներ ավտոյները, աղբատարները և աստեխիզատոր-ները (աղտահանները) միանում են գործադուլին, հայտարարում են իրենց պահանջները, ճառեր են ասում այն մասին, թե իրենք անա-սուններ չեն և պահանջում են աշխատանքի ավելի լավ պայմաններ: 2—3 ճաշարանում գործադուլ են անում թվով 100 սպասավորներ: Քաղաքապանները (городовые) համակրում են գործադուլին և խո-սակցությունների ժամանակ պատրաստակամություն հայտնում միա-նալու դրան: Սպիտակ քաղաքում մոտ 50 դռնապան (պատամանների համաձայն) վրաններից դեն են շղրտում իրենց «արժանապատվության» նշանները և հայտարարում, վոր 8 - 10 ուրբի ոռճկի համար համա-ձայն չեն «ներքին թշնամու» դեմ մղվող կուլի մեջ իրենց կյանքը վտանգի չենթարկել: Նրանք համաձայնվում են տնատերերին ծառա-չելու և վոչ թե վոստիկանությանը: Զորքը (1000 մարդուց պակաս) և կազակներն ի վիճակի չեն լինում վոչինչ անելու:

Թիֆլիսից գալիս ե կառավարչապետը *) և նրա ոգնականը, գա-լիս ե նաև Անդրկովկասյան չերկաթուղազծի պետը: Նավթարդյունա-բերողները խորհրդակցում են ամեն որ, նրանք որական 2½ միլիոն ֆլաա և յին տեսնում, իսկ գործադուլավորները՝ 400 հազար: Բոլոր գործադուլավորները մոտ 50 հազար մարդ ելին:

Սկսվում են ժողովներ: Ժողովներին ամեն անգամ հավաքվում են վոչ պակաս քան 3000 բանվոր. 20—30 հազարանոց ժողովները հազվա-գյուտ յերևույթ չեն լինում:

*) 2-րդ հրատարակության մեջ սխալմամբ տպված ե главнокомандующий փոխանակ главноначалствующий:

Ծանոթ. Թարգմ.

Կոմիտեն հուլիսի 6-ին, կիրակի որը ընդհանուր ժողով ե նշանա-կում Գալլի Դրունքի մոտ քաղաքից դուրս: Տեղը Բալախանիի համար հեռու յեր և անհարմար, զրա համար ել սպասած 15—20 հազարի փոխարեն հավաքվում են 5 6 հազար հոգի: Մոտ 7 հետոր ճառ են ասում քաղաքական նյութերի շուրջը, գործադուլի, առաջագրված պահանջների ու քաղաքական պայքարի անհրաժեշտության մասին: Ժողովը տևում ե մոտ յերկու ժամ՝ ներկայությամբ գավառապետի, կազակ սպայի և միքանի հարյուրչակ կազակների: Ամեն բոպե հնչում եր չիղջերափողը, և թվում եր, թե կազակները հենց հիմա կհարձակվեն բազմության վրա: Սպան միքանի անգամ ձին հեծած մոտենում ե բազմությանը և բզավում հետտորներին. «Պաղարեցրեք»: «Շարունա-կեցեք» — լսվում ե պատասխանը: Այա աբդեն ժողովը խաղաղությամբ սկսում ե ցրվել: Այդ ժամանակ մեկը բացում ե կարմիր դրոշակը, բազմության մի մասն շտապում և դեպի դրոշակը, բաց կազակները ցրում են նրանց և բռնում են 2—3 մարդու:

Նուչն որն ևեթ ժողով ե լինում Բալախանում, «Ստենկա Ռազի-նի» մոտ և Կշլաղում, իսկ ամսի 7-ին նուչն տեղում մեծ ժողով ե կազ-մակերպվում՝ բաղկացած 15000, գուցե և ավել մարդուց: Բանվորները պահանջում են 8-ժամյա բանվորական որ, պարոցներ, ժողովրդական թատրոններ, հիվանդանոցներ և աշխատավարձի ու ոռճկի 20%՝ ուլ հավելում:

Կոմիտեն լուիճակի չի լինում դեկավարելու մինչ այդ չեղած հրասքանչ շարժումը: Կազմակերպվում ե հատուկ գործադուլային կո-միտե: Բաց ուժեր ընդհանրապես պակասում են: Բազվի կազմակեր-պությունը պրոլետարիատի այդպիսի մասսայական շարժման դեկա-վարության համար պատրաստված չեր: Կոմիտեն ու գործադուլային կոմիտեն ամեն որ լույս են ընծայում թուուցիկներ գանազան լեզու-ներով, ինչպես և թուրքերեն լեզվով, վորոնք և պահում են ընդհանուր տրամադրությունը, բաց այդ թուուցիկները բավական քանակի չեն լինում (կոմիտեչի կողմից տպագրված ելին 3, 6, 8, 10, 14 հազարա-նոց թուուցիկներ, հեկտոգրաֆով տպված ելին թուուցիկներ՝ ուղղված ծխախոտի գործարաններին, ճաշարանների սպասավորներին, ծովա-գնացներին և հաստրակությանը):

Բազվում բավական քանակի գորք չկար, ուստի և իշխանությունն ստիպված ե լինում այդպիսի հրասքանչ գործադուլի ժամանակ սպա-սողական տակտիկա բանեցնել: Մինչդեռ ամեն կողմից գորքեր են հասնում Բագու: Նրանք սկսում են արդեն ամենուրեք ցրել փոքրիկ հավաքություններ. վոստիկանությունը բռնադատում ե. փողոցներում ձեծում են բանվորների առանձին փոքրիկ խմբերին: Բաց հաջող շա-րունակվող գործադուլը պահում ե խիզախ տրամադրությունը: Ծովա-

Չուրը խմելու դարձնող սպալարատը (опреснитель) պատրաստ երկանգ առնելու և քաղաքին առանց ջուր մնալու վտանգն եր սպառնում. կազակները նագաչկաներով ստիպում են բանվորներին աշխատելու: Ելեկտրակայանը չի գործում և ի սարսափս բուրժուալի, նրանց փարթամ տները յերեկոները մնում են մռայլ, առանց լուսավորութան: Մի յերեկո այն ակումբը, ուր հավաքվում եր տեղական բուրժուազիան, թաղվում ե խավարի մեջ: Այն ժամանակ սկսում են ավելի վճռական միջոցներ ձեռք առնել: Նավաստիների ոգնությամբ փորձում են ելեկտրակայանը գործի դնել, բայց յերբ այդ չի հաջողվում, բանվորներին սվիններով հարկադրում են աշխատել: Ջրաքարչն ամեն տեսակի խառնիճադանճ մարդիկ են հավաքում և ահա չտեսնված մի տեսարան ե բացվում՝ ձիաքարչի ամեն մի վագոնը յերկու սվինով և շարժվում՝ մեկը առաջին, մյուսը հետին հրապարակում կանգնած: Յերկաթուղային արհեստանոցներն սկսում են աշխատել սկզբում Անդրբկասայան յերկրից բերած յերկաթուղային գումարտակի (батальон) ոգնությամբ: Յերկաթուղային բանվորներին հայտարարում են՝ հաշիվ ստանալ ու հեռանալ: Սկզբում ցուցակազրվում են 18 հոգի: Աշխատել ցանկացող բանվորներին ընկերները թակում են, իսկ ժանդարմներին դիմավորում բացականչելով՝ «Կորչեն ժանդարմները»: Բացատրության նպատակով գծի պետին ներկայանում ե 3000 մարդուց բաղկացած մի բազմություն (դեպոյում ընդամենը 4—5000 մարդ կար): Բայց ե թողվում ռայոնական կոմիտեյի շատ լավ պատասխանը:

Նավթարդյունաբերողների հետ բանակցություններ են սկսվում: Մշակվում են Բալախանի բանվորների պահանջները (հեկտոգրաֆով հրատարակել եր գործադուլային կոմիտեն) և պատգամավորության միջոցով ներկայացվում ե Նավթարդյունաբերողների Համագումարի Խորհրդին: Նավթարդյունաբերողներն իրենց ժողովի ժամանակ «սկզբունքով» ընդունում են, վոր բանվորներն իրավունք ունեն հավասար իրավունքներով պայմանագրային հարաբերությունների մեջ մտնելու և դրա համար կողիցիաներ ու գործադուլներ կազմակերպելու: «Բայց»... սա գործադուլ չե, այլ բանվորների մի մասի «բռնություն» մյուս մասի վրա, այդ պատճառով ել նրանք «սկզբունքով» մերժում են բանվորների բոլոր պահանջները: Կապիտալիստներն իրենց թիկունքում դրում են սվինների պաշտպանությունը: Պետբրուրդից ստացվում ե Պլեկեյի խիստ հրամանը՝ վոչ մի դեպքում չզիջել: Ամենուրեք հայտարարություններ են կախվում այն մասին, թե՛ ով հուլիսի 14-ի առավոտյան ժամը 6-ին աշխատանքի չներկայանա, կհամարվի արձակված, և թե աշխատանքի վերսկսումից հետո բանվորների կարիքները քննության կառնվեն ու «ըստ հնարավորության» կբավարարվեն: Ֆիրմաների կառավարիչներն անբավական են մնում այդ

վճույց, հավաքվում են առանձին և մշակում են կոմպրոմիսներ, բայց սյուզերենները նրանց վճիռները խոտվարար են հայտարարում: «Վոչ մի զիջում», այսպես ե այժմ լոգունգը վոչ միայն խոշոր, այլ և մանր ֆիրմաների, վորոնք պատրաստ եյին առաջ մեծ զիջումներ սնելու: «Լիբերալ» կապիտալիստները ժանդարմների գերկն են ընկնում:

Ամենից յերկար դիմանում են գործադուլավորների գլխավոր միջուկը՝ Բալախանի բանվորները և Բալախանի ու Բիբի Եյբաթի նավթահանքերը գործադուլը շարունակում են յերկու շաբաթից ավել, մինչդեռ մյուս ռայոններում արդեն բանվորներն սկսել եյին աշխատանքի անցնել: Ընդհանուր առմամբ գործադուլը տանուլ ե տրվում, բայց և այնպես նրա բարոյական նշանակությունն ահագին ե լինում, հետևանքները մեծ և վկայում են շարժման ահագին աճումն ու զարմանալի համերաշխությունը: Բազմաթիվ բանվորներ գործադուլ են անում միմիայն համերաշխությունից դրզված: Պրոլետարիատի ամենաստորին խավերը, մուսուլման բանվորությունը, նուշիսկ խեղճ ու կրակ պարսիկները, առաջին անգամ կովի յեն դուրս գալիս իրենց վիճակը բարելավելու համար: Վորոշ տեղերում նրանք հանդիսանում են ամենաթուև գործադուլավորները. վորպես ամենից քիչ գիտակից տարրեր, նրանք ֆիզիկական ճնշում գործ դնելու ամենից շատ հակումն են յերևան բերում: Բալախանիում մի տեղ լեզգիների բազմությունը քարուքանդ ե անում հնոցը: Սպիտակ քաղաքում Շիրաչկի զավոդի մոտ Բրիկի գործարանի թուրք բանվորների մի բազմություն ընդհարում ե ունենում Շիրաչկի գործարանում աշխատանքի անցած մի խումբ բանվորների ու գորքերի հետ: Բանվորների բազմության միջից կրակում են, լինում են միջանի վիրավորներ:

Ընդհանուր առմամբ բանվորներն իրենց կորբեկտ եյին պահում, և նրանց վարքի մասին բուրժուազիան նուշիսկ արժանի գնահատական ե տալիս. բանվորներն իրենք եյին պահպանում նավթահանքերը և լինելով մինչև գորքերի գալը դրության լիախիստ տերը, վոչ մի բանի ձեռք չեն տալիս: Միայն յերբ հանքատեղերը Պլեկեյի ու Վիտտեյի հրամանով մերժում են բանվորների բոլոր պահանջները, սկսվում են հանքահորերում հրձգության դեպքեր: Այնուամենայնիվ բանվորները բռնություն գործ դնելու մեջ չափը չեն անցնում: Բռնությունների դիմում են համարյա բացառապես անկազմակերպ հետամնաց բանվորները: Հասարակության համակրությունն ընդհանրապես բանվորների կողմն ե մնում: Ինչ-վոր անհայտ մարդկանց ձեռքով սարքված դնացքների խորտակումները, վորը մարդկային զոհեր ե ունենում, անկասկած ցտավալի յերևույթներ են: Թե ովքեր եյին նյութել այդ խորտակումները, չի պարզվում:

Չնայած կառավարութեան հրամանին ու ճնշմանը՝ բանվորներին ամենաչնչին դիջուսներն անգամ չանելու մասին, բանվորների պահանջներն այնչափ կենսական են լինում, վոր նավթարդյունաբերողները վաղ թե ուշ հարկադրված են լինում բավարարել այդ պահանջները: Սրան վորպես ապացույց՝ Նոբելի ֆիրմայի շրջաբերականը, վորի մեջ թեև դանց են առնվում բանվորների գլխավոր պահանջները, բացայտ չի խանգարում, վորպեսզի հիշյալ պահանջները կրկին ու կրկին անգամ դրվեն նավթարդյունաբերողների դիմաց, մինչև վոր չիրագործվեն: Նոբելի ֆիրմայի շրջաբերականն ասում է հետևյալը.

«Յեղբ. Նոբելների վարչութեան կողմից ի պիտութուն բոլոր ծառայողների ու բանվորների հայտարարվում է հետևյալը.

Յեղբ. Նոբելների Ընկերութունն իր համարյա քառորդ դար պտութեան ընթացքում, իրենից կախված բոլոր միջոցները ձեռք ետանել հնարավորին չափ բավարարելու ծառայութեան պայմաններն ու բանվորների կենցաղը:

Ընկերութեան վարչութեանը, հավատացած իր արդարացի լինելու մեջ, կարող է ասել, վոր նա ինչպես բանվորների վարձատրութեան քանակը սահմանելու, այնպես և նրանց անային կենցաղը կարգավորելու կողմից, միշտ առաջինն է յեղել մյուս նավթարդյունաբերող ֆիրմաների մեջ: Ընդհանուր միջոցների ձեռք առումից դատ, Ընկերութունը միշտ արձագանգ է տվել առանձին բանվորների խնդրանքին ու միջնորդութեանը, բավարարելով նրանց հնարավորութեան սահմաններում:

Ներկայումս, չնայած այն բանին, վոր բանվորներն իրենց կարիքները ներկայացնելու համար ընտրեցին մի ուղի, վոր անհամաձայն եր որենքին և չեր արդարացվում նրանց նկատմամբ Ընկերութ. վարչութեան բռնած վերաբերմունքով, բանվորների միջնորդութեանները քննութեան են առնված, և այդ քննութեան հետևանքների մասին սրանով հայտարարվում է բանվորներին.

1. Տոների թիվը կկրճատվի մինչ կառավարութեան կողմից հաստատված նորման: Բոլոր տոն որերի ճիշտ ցուցակը՝ ի տեղեկութուն բանվորների՝ կկախվի:
2. Տոն որերի նախորյակին աշխատանքը մի ժամ շուտ կվերջանա:
3. Ռոճիկը կտրվի աշխատանքը կատարելու ժամանակ:
4. Գործուղելիք աշխատանքների ժամանակ որպահանջիփող կտրվի, նայած թե ուր է գործուղվում բանվորը և ինչքան աշխատավարձ է ստանում:
5. Զավոդների ու նավթահանքերի արհեստանոցներում առաջիկա ձմեռվա ընթացքում, շինութուններ կկառուցվեն, վորոնց մեջ բան-

վորները կունենան պահարաններ շոր պահելու համար, տաք ջրի գուրբեր, լվացարաններ և ճաշի սեղաններ ու նստարաններ այն բանվորների համար, վորոնք ճաշի ընդմիջումի ժամանակ արհեստանոցներում են մնում: Այդ իսկ շինութունների մեջ վաղ չեկած բանվորները կարող են սպասել, մինչև վոր կսկսվի աշխատանքը:

6. Սահմանված է սև աշխատանք կատարող բանվորների մշտական խումբ, վորոնց տրված են հաշվեգրքուկներ:

7. Զավոդների ու նավթահանքերի արհեստանոցների աշակերտները կհամարվեն բանվորների կարգում, իսկ նրանց աշխատավարձի չափն այսուհետև դարձյալ կնշանակվի ըստ նրանց ընդունակութունների:

8. Բանվորների ապահովագրութեան և հիվանդութեան ժամանակ ու հաշմանդամութեան դեպքում վարձահատույց տալու յեղանակի վերաբերյալ որենքն արդեն հաստատված է կառավարութեան կողմից: Այդ որենքը կհրատարակվի բանվորների հիվանդանոցային ու ապահովագրական զբամարկիղների կանոնագրութեան հաստատումից հետո, վոր նավթարդյունաբերողների համագումարն արդեն մշակել է, հաստատումից հետո զբամարկիղներն անմիջապես գործի մեջ կդրվեն:

9. Ինչ վերաբերում է շրջիկ բժիշկների ու մանկաբարձուհիների շտառը մեծացնելուն, հիվանդներին ուստոր ունեցող կառքերով փոխադրելուն, ընթերցարան-գրադարաններ, ժողովրդական տներ, խնայողական զբամարկիղների բաժանմունք ունեցող փոստ-հեռագրական զբասնյակներ հիմնելուն և դպրոցների թիվն ավելացնելուն, ապա բանվորների այս միջնորդութունների բավարարումը, վորպես բոլոր նավթարդյունաբերողներին վերաբերող ընդհանուր մի գործ, կկատարվի վորոշ հաջորդականութամբ: Ընկերութունն իր կողմից խոստանում է աշակցել, վորպեսզի համագումարի խորհուրդը բավարարի հիշյալ պահանջները: Բանվորներին իրենց կարիքներն ու միջնորդութուններն որինական ճանապարհով հայտնելու հնարավորութունը թուլտվում է Ընկերութունը թուլտվում է խնդրել իր դավոդներում, արհեստանոցներում և նավթահանքերում կիրառելու սույն թվի հուլիսի 10-ին բարձրագույն հաստատութուն ստացած կանոնագրութունը բանվորների համար ավագներ (старосты) սահմանելու մասին:

Ավագներ ընտրելու համար բոլոր բանվորները կարգերի կբաժանվեն, և չուրաքանչյուր կարգն իր միջից կընտրի մի ավագ, վորը կհանդիսանա միջնորդ իր կարգի բանվորների ու Ընկերութեան տեղական վարչութեան միջև՝ վարձելու պայմաններին ու բանվորների կենցաղին վերաբերող բոլոր հարցերի նկատմամբ:

Ավագների ընտրութունը, Բագվի պ. նահանգապետի հաստա-

տած կանոններով, տեղի կունենա ոգոստոսի 25-ից մինչև սեպտեմբերի 25-ը, իսկ հոկտեմբերի 1-ից սկսած ավագները կանցնեն իրենց պարտականությունների կատարմանը: Ավագները մասին կանոնները, տպագրվելուց հետո, ի տեղեկություն բանվորների կկախվեն»*):

Թիֆլիսում ընդհանուր գործադուլը, համաձայն Կովկասյան Միությունից կոչի, սկսվում է հուլիսի 14-ին: Մինչ այդ՝ արդեն գործադուլ արած են լինում գործակատարները (հուլիսի 2-ից), մսագործները (հուլիսի 11-ից) և հացթուխների մի մասը (փոչինչները հուլիսի 12-ից):

Գործակատարները պահանջներ են առաջադրում, վորպեսզի խանութներն ու կրպակները կողպվեն չերեկոյան ժամը 8-ին: Թամամշանի քարվանսարայի գործակատարներն 8 ուր շարունակ չերեկոյան ուղիղ ժամը 8-ին միանգամից դուրս են գալիս փողոց ու կողպում բոլոր խանութները: Հիասքանչ տպավորություն էր ստացվում դրանից: Նրանք հասնում են իրենց նպատակին:

Մսագործները պահանջում են վոչնչացնել քաղաքային կրպակները (մսի) և միքանի փոփոխություններ մտցնել անասունների փոխադրման ու գննելու մեջ:

Փոչինչները նույնիսկ տակն ու վրա չեն անում թաղային վոստիկանատունը և ազատում իրենց ձեռքակալված 5 ընկերոջը: Նույն օրն ևևթ պրիստավին թուրքական պատճառով հեռացնում են:

Ճաշարանների սպասավորները (официанты) միանում են ընդհանուր գործադուլին: Նրանց պահանջները, այն է՝ սահմանել վորոշակի ոռճիկ (ամսական 10 ու.) ճաշ ու բնակարան ստանալ ճաշարանատիրոջից, վերացնել տուգանքներն ու զեղջուճները (вычет),—անմիջապես բավարարվում են:

Վոսթրի չեն կանգնում մանր արհեստանոցները, վորոնք, իմիջի ալոց, պահանջում են բանվորական օրը վերջացնել չերեկոյան ժամը 6-ին: Այս արհեստանոցները՝ պղնձա-ձուլական, կոշիկակարային և այլն, աշխատում էին մինչև չերեկոյան ժամը 10—11-ը:

Ձիաքարչի չերթևեկությունը դադարում է: Բայց հուլիսի 14-ին ձիաքարչն սկսում է բանել շնորհիվ գինվորների միայն, վորոնք թե տոմսեր են ծախում և թե պահպանում վագոնները: Տրամվայի վագոնը այդ օրերին իրենից մի իսկական բերդ էր ներկայացնում: ամեն մի վագոնում 4-5 սվին կար: Գործադուլի կենտրոնն այժմ, ինչպես և միշտ, չերեկաթուղային դեպոն ու արհեստանոցներն են լինում իրենց 4-5 հազարանոց բանվորներով:

Ընդհանուր առմամբ Թիֆլիսի գործադուլը գլխավորապես համա-

*) Տես «Искра» №№ 44, 45 և 47:

կրանքի մի արտահայտություն էր դեպի Բագվի գործադուլվորները: Այդ գործադուլը չերկար չի տևում և շարաթվա վերջն արդեն սկսում են աշխատանքի անցնել: Բայց վորպես բազմեցիկներին ցույց տված մի աջակցություն՝ նա, համենայն դեպս, իր նպատակին հասնում է:

Հավաքություններ չեն լինում, չեթե չհաշվենք հուլիսի 14-ի առավոտյան հավաքությունը, վորովհետև ամբողջ քաղաքը գրավել էին ահազին քանակի գործեր, վորոնք և անհնարին էին դարձնում այդ: Թիֆլիսում չեն կրակում, բայց ձեռում են նագայկաներով մինչև կատաղություն հասած: Վոստիկանական թաղամասերում ձեռքակալվածներին ստիպված են լինում բաց թողնել, վորպեսզի նորերի համար տեղ ազատվի: Յեվ ահա այդ դեպքում ազատ արձակվածներին անց են կացնում կազակների նագայկաների «հարվածների տակից»: Դաժանորեն ձեռում են խաղաղ բնակիչներին, բանվորների տեղ ընդունելով նրանց: Ընդհանրապես ահաբեկումն աննկարագրելի չեր: Վոստիկանությունը միանգամայն հալից ընկնում է: Քաղաքապաններին թույլատրում են իրենց պահակաեղերում աթոռներին նստելու: Ձինվորները մեծ մասամբ ուզում էին ողի մեջ կրակել:

Միխայլովկա կայարանում (ականատեսի պատմածից) 150 մարդուց բաղկացած մի բազմություն է հավաքվում և փակում չերեկաթուղագիծը: Նրանց հետ բանակցություն մեջ է մտնում ինժեները և արդեն համարյա համոզում է նրանց ցրվելու: Նրա հորդորանքների համաձայն նրանք բանվորներին ուղարկում են պահպանելու ջրմուղը, խնայողական դրամարկղները և այլն: Տեսնելով, վոր բազմությունը խաղաղ է տրամադրված, այդ ինժեները բանվորներին ասում է, թե նրանց պահանջներն ինքը չի կարող բավարարել, այլ իսկույն այդ մասին կհեռագրի Պետերբուրգ: Նա հեռագրատուն է գնում, նախօրոք գործադուլի հրամանատար պրիստավից խոսք առնելով, վոր գեներ չի գործածի: Այդ պահին մտանում է Բորժոմի գնացքը: Բանվորներից մեկը վճռում է շղթայալուծել շոգեշարժը: Նրա վրա հարձակվում են պահնորդները (стражник). բանվորին ոգնություն են գալիս դարձյալ միքանի բանվորներ: Կռիվ է բացվում: Պրիստավը հրամայում է կրակել, և հետևանքը լինում է այն, վոր 36 հոգի վիրավորվում ու սպանվում են: Բոլորն էլ ծանր կերպով են վիրավորվում, համարյա անհույս: Մոտակա գյուղում վիրավորվում ու սպանվում են միքանի կանաչք: Ձինվորները (մոտ 40 հոգի) բոլորն էլ համարյա ողի մեջ են կրակում, իսկ պահնորդները (стражники) առանձին յեռանդ են ցուցադրում: Նրանցից մեկը 7 մարդ է գետին փռում:

Այդ կոտորածից ամենքն էլ խիստ վրդովվում են: Նույնիսկ սպաններից մեկի մեջ մարդու զգացումն է խոսում: Նա փախչում է այդ վրդովեցուցիչ տեսարանից: Մի ուրիշը նրա հետքից բղավում է. «Փասոց,-դեմ. Անդրևովկատում—9

խեք, փախեք, գուցե դեռ շքանշան ստանաք»: «Այդպիսի խայտառակ գործի համար ինձ շքանշան պետք չի», պատասխանում է սպան:

Բաթումում (մասնակից ընկերոջ պատմածից) կատարյալ ու որինակելի մի գործադուլ է լինում: Գործադուլն այստեղ սկսվում է հուլիսի 16-ին: Ամբողջ կյանքը մեռնում է: Չավոդների ու արհեստանոցների բոլոր բանվորները, նավահանգստի, ելեկտրակայանի բանանոցների բոլոր բանվորները, նավահանգստի, ելեկտրակայանի բանվորները և, վերջապես, արհեստային արհեստանոցները բոլորն էլ գործադուլ են անում: Հացթուխները նույնիսկ գործադուլ են անում, փռները փակվում են, հացը պահում: Հաց ճարում և ազգաբնակչությանը բաշխում են միայն բանվորները: Գործադուլը 3 օր է տևում: Տեղի յե ունենում ցուլց և փողոցներով հանդիսավոր յերթ՝ կարմիր դրոշակներով, Մարսելոզ ու հեղափոխական յերգեր յերգելով: Յուլյը կազակների ու վոստիկանության հետ առանց ընդհարվելու չի անցնում: Յուլյարարների վրա կրակում են, վորոնցից վիրավորվում են միքանի մարդ, իսկ մի բանվոր՝ շատ ծանր կերպով: Նա շուտով մեռնում է:

Հուլիսի 18-ի մոտերքը գործադուլ է սկսվում Չիատուրի մարզանցի լեռնային շրջանում: Թվում է, թե Չիատուրի բանվորների սրտերը պիտի շատ դառնացած լինեյին: Այնտեղ, ինչպես պատմում են, գործադուլի ժամանակ ջարդում են ու ավերում ամեն ինչ, կրակի ճարակ դարձնելով իրենց ճամպին ամեն բան:

Այդ ժամանակ Ոզուրգեթի և մյուս գավառների գյուղացիների մեջ գոհվում են նույնպես շատերը, վորոնք հրաժարվում են հին պայմաններով մշակելու կալվածատերերի հողերը:

Այսպիսով, Անդրկովկասում հուլիսյան գործադուլներին մասնակցում են. Բազում՝ մոտ 50 հազար հոգի, Թիֆլիսում՝ մոտ 15 հազար հոգուց, Բաթումում և Փոթիում՝ մոտ 10 հազար, Անդրկովկասյան յերկաթուղագծի վրա՝ մոտ 5 հազար հոգի (Մեխալովկա, Սամտրեդի և շրջակայքը), Չիատուրի լեռնային շրջանում՝ մոտ 20 հազար հոգի (մարզանցի արգյունաբերության շրջանը): Ընդամենը՝ մոտ 100,000 գործադուլավորներ, իսկ գյուղացիների հետ միասին, իհարկե, ավելի շատ, քան այդ թիվը է*):

ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ՀՈՂԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Ռուսական Մեծ հեղափոխության հրատապ հիմնական պրոբլեմներից մեկը, վոր պիտի լուծել, դա, ինչպես հայտնի յե, հողային հարցն է: Ժամանակակից հիմնական այդ պրոբլեմի այս կամ այն ձևի լուծումը Ռուսաստանում կարող է վորոշել յերկրի սոցիալ-տնտեսական շրջանի գարգացման հետագա ընթացքը:

*) «Искра» № 47, բացի Բաթումի մասին յեղած տեղեկություններից:

Բուրժուական տնտեսական կարգը մեզ մոտ զարգացել է այն աստիճան, վոր գոյություն ունեցող հողային հարաբերությունները սոսկալի արգելք են հանդիսանում այդ կարգի հետագա զարգացման առաջ, վորի հետևանքով կյանքն ինքն ստիպողական պահանջներ է առաջադրում վերակառուցելու հողային հարաբերությունները, վորը տնտեսական կարգը նոր ներդաշնակությամբ՝ համապատասխան յերկրում զարգացող արտադրական ուժերի լարվածության աստիճանին:

Հողային հարցը, ռուսական կյանքին ու հեղափոխությանը հատուկ և ընդհանուր սոցիալ-քաղաքական ստրուկտուրայի առանձին, անկախ մի հարց չէ, ինչպես շատերը հակույն ունեն կարծելու: Դա նախ և առաջ մի հարց է, վոր վերաբերում է հողը կալվածատիրական կապանքներից ու մնացորդներից և հողի ոգտագործման «համայնական» կարգերից ազատելուն, «ազատագրելուն», իսկ ապա՝ այնպիսի պայմաններ ստեղծելուն, վորպեսզի «ժողովուրդը» հնարավորություն ունենա ազատորեն տնորինելու հողը և կյանքի պահանջներին համաձայն կարգավորելու հողային հարաբերությունները: Ժողովուրդը ձգտում է «հող և ազատություն» ձեռք բերել, «հող» այն պատճառով, վոր նա առանց դրա, առանց արտադրության գլխավոր միջոցներից մեկը հանդիսացող այդ տվյալի, չի կարող «ազատ» տեր լինել, և «ազատություն» այն պատճառով, վոր առանց դրա նա չի կարող տնորինել իր գույքային, հողային հարաբերությունները: Այս տեսակետից հողային հարցի լուծումը ներկա ռուսական հեղափոխական շրջանում, սերտ կերպով կապված է բուրժուազիայի քաղաքական, տնտեսական հեղափոխության ընդհանուր ընթացքի հետ: Դա ներկայացնում է իսկական բուրժուական հեղափոխության կլինտ-եսսենցիան: Բուրժուական քաղաքական հեղափոխությունն այդ հարցն այս կամ այն կերպ անխուսափելիորեն պիտի լուծի: Իսկ թե ինչպես կլինեն նոր սահմանված հողային հարաբերությունների ընուլթն ու ձևերը, դա արդեն կախված կլինի մարտնչող շահագրգիռ կողմերից մեկն ու մեկի ուժերի գերազանցությունից, ուժերի հասարակական փոխհարաբերություններից:

Գոյություն ունեցող հողային հարաբերությունները կովկասում, ինչպես և Ռուսաստանում, անկարգ, քառսային մի պատկեր են ներկայացնում, թերևս ևլ ավելի վատթար, քան Ռուսաստանում: Բռնագրավման սիստեմը, վոր սրանից վոչ այնքան վաղ ժամանակում իշխում էր լայն մասշտաբով, մինչ որս էլ գործադրվում է անկոնտրոլ ու անպատիժ կերպով: Մասնավոր մարդկանց միջև, ինչպես և արքունիքի ու գյուղական ամբողջ հասարակությունների, յերբեմն նույնիսկ թուրք ու հայ գյուղերի միջև հողի ու ջրի համար տեղի ունեցող մրցատական վեճերը մինչև հիմա յել որվա չարիք են կազմում: Այս ու

այն կալվածատիրոջ, հողատիրոջ, բեկի կամ խանի կատարած հողի հափշտակութունը կամ ջրաբաշխական հերթի բռնի յուրացումը անսովոր յերևույթ չէ:

Կալվածատիրական կայսերական (удельное), վանքապատկան հողատիրութունը չերկրում խոշոր մեծութուն է կազմում:

Թուրք խաներն ու բեկերը, հայ մելիքները կամ քալանթարները և վրաց թավադ-աղնավուրներն*) ահագին կալվածքների չեն տիրում: Միքանի կալվածատերերի հողի տարածութունը տասնյակ հազար դեսիատինների չե հասնում: Դրանք իսկական լատիֆունդիաներ են**:

Յեկեղեցական ու վանքապատկան կալվածները նույնպես ահագին տարածութուն են բունում: Նշանավոր կալվածատերը Եջմիածնի վանքն է, վոր ունի բազմաթիվ գյուղեր, արտոներ, վարելահողեր, այգիներ և անտառներ:

Կայսերական (удельное) վարչութունը գրավել է Կովկասում ամենալավ պողաբեր հողերն ու անտառները: Բորժոմի ու Աբասթուանի կիրճերը, այդ հրաշալի կուրորտները, իսկական «Կովկասի մարգարիտները» պողաբեր Ղարաչաղը***) և Կովկասի խաղողի կենտրոնական ուսոնի, հանրահոջակ «Կախեթիայի» նշանակալից մասը և այլն և այլն, բոլորն էլ պատկանում են կայսերական կալվածքների վարչությանը:

Փոխարքա Վարանցովի ժամանակից սկսած գյուղացիները կալվածատերերին պիտի վճարեչին բերքի 1/5 մասը, կու քաշեյին 20 ուր և կատարեչին ուրիշ պարտականութուններ: Սա մինչև 1870 թվականն էր: Իսկ այդ ժամանակից սկսած՝ համաձայն այդ տարվա կանոնադրությանը՝ գյուղացիները պարտավոր էչին վճարել բերքի 1/10 մասը միայն: Սակայն դա թղթի վրա չեր միայն, այնինչ իսկապես գյուղացիները միշտ վճարում էչին և վճարում են «որենքի» սահմանածից շատ անգամ ավել:

*) Այդ ազգերի տոհմական աղնավան, հողային արեստոկրատիան:

**) Ահա այդ լատիֆունդիաների միքանի խոշոր սեփականատերերի անունները (մեկից մինչև միքանի տասնյակ հազար դեսիատին ունեցողները). Աբասիուլիսան Մակինսկիյ, Փանասյան Յերեանսկիյ (Յերեանյան նահանգ), Ջվանչիրներ, Շամխորսկիներ, Ջյուլգադարով, Աղարբով և Հասայիան (Գանձակի նահանգ): Այս վերջին յերկուսը նախկին շատ խոշոր հողատերեր են, վորոնց հողերը գնել են Բագվի կապիտալիստ միլիոնատերեր՝ Թաղիեր, Մուսա Նաղիեր, Ծատուրյանը և շուշեցի կապիտալիստ Յուզբաշյանը: Յեղիգարովը, Մանթաշյանը, Աբալյանը (Թիֆլիսի) Ծատուրյանը, Արաֆեյանը, Թաղիեր Բագվի խոշոր նավթարդյունաբերող կապիտալիստներ են, վորոնք իրենց կապիտալի մի մասը դրել են արդյունաբերության գյուղատնտեսական ճյուղերի մեջ:

***) Թիֆլիսի նահանգում մի ամբողջ շրջան է, վոր ընկած է Անդրկովկասյան յերկաթուղագծի յերկարությամբ և ներկայացնում է թե յերկարգործության և թե բրնձի ու բամբակի արտերի արտոների ու վորսի համար պետքական ամենալավ հողերը:

Կալվածատերերը մեծ մասամբ իրենց հողերը կապալով են տաչիս: Կապալառուները բոլորն էլ համարյա հայեր են, առանձնապես հարավ-արևելյան յերկրամասում (Յերեանի, Գանձակի և Բագվի նահանգները): Թուրք կալվածատերերը նույնպես իրենց հողերը հայ կապալառուներին են տաչիս: Կապալառուներն, իրենց հերթին, հանձնում են յենթակապալառուներին: Ավելորդ է հիշատակել, թե անոգնական ու խեղճ ու կրակ գյուղացիներին այդ վաշխառու-կապալառուներն ու յենթա-կապալառուներն ինչպիսի անսահման շահագործման ու ամեն տեսակի բռնութունների յեն յենթարկում:

Յերկրի միքանի ուսոններում հողի մեծ մասը կալվածատերերին է պատկանում, իսկ փոքր մասը գյուղացիներին: «Իրերի դրութունը հասկանալու համար պիտի ուշադրութուն դարձնել Ողուրգիթի գավառում գոյութուն ունեցող հողային հարաբերութունների վրա: Հողի ամբողջ տարածության չերք քառորդից ավելին գտնվում է խոշոր ու մանր հողատեր-աղնավանների ձեռքում»): «Մշակման համար պետքական հողի չերկու չերրորդ մասը գտնվում է մասնավոր սեփականատեր-աղնավանների ու արքունիքի ձեռքում և միայն մնացած մի յերրորդ մասն է պատկանում գյուղացիներին»): Սակայն այս «պատկանելութունն» ավելի շուտ ֆիկտիվ է, քան իսկական:

«Բոլոր գյուղացիները, — կարողում ենք նույն բրոշյուրի մեջ, — հողատիրության տեսակետից միքանի խմբերի յեն բաժանվում: Տնատերերի մոտավորապես կեսը կալվածատերերից համարյա լիակատար ճորտատիրական կախման մեջ է դեռ գտնվում, զրանք ժամանակավորապես-պարտավոր (временно-обязанные), իրենց հողաբաժինները յետ չգնած գյուղացիք են: Նրանց թալանում են հենց որենքի հիման վրա: Իսկ նրանք, վորոնք բախտ են ունեցել սարքվելու մի կտոր սեփական հողի վրա, միևնույն է, ստիպված են լինում հենց նույն կալվածատիրոջից հող վարձակալել (арендовать) և ճորտագրվել նրան կամ թե բարձիթողի անել այդ կտոր հողը և քաղաքները չերթալ իր բանվորական ուժը ծախելու: Բացի այդ՝ յետգնում ասած բանը, վոր հաճախ հարկադրական է լինում, վաշխառուների ձեռքում գյուղացիներին պարտքի մեջ է գցում, վորովհետև հարկավոր գումարը բացի վաշխառուներից նրանք ուրիշ վոչ մի տեղից ճարել չեն կարողանում: Սակավ չեն նույնպես այնպիսի դեպքերը, յերք կալվածատերը, հողի համար գյուղացուց ծանր աշխատանքով վաստակած գումարն ստանալով, հետո կրկին տեր է մնում այդ հողին, — նրա դեմ գատ վարելը գժվար բան է: Հետևյալ խումբը արքունի կամ պետական գյու-

*) «Из Озург. уезда» թղթակցութունը «Искра»,-ի № 28-ի մեջ:

**) «Очерки рев. движения в Гурии», էջ 6:

դացիք են: Սրանք ևս նույնպիսի փոքրիկ հողի կտորից են ոգտվում ինչպես և մյուս գյուղացիք, բայց խակապես սրանց զբուծյունը շատ ավելի վատ է: Յեթե իր հողաբաժինը յետ գնած գյուղացին կարող է համենայն դեպս ուղածին պես տնորինել իր փոքրիկ հողի կտորը, ուրիշին հանձնել կամ վաճառել, ապա արքունի գյուղացին այդ միսթարանքը նույնիսկ չունի: Նա մշտական մի վարձակալ է (аренда-тор), վոր կապված է հողին ծայրահեղ կարիքից զրզված և իրեն ու իր ընտանիքին կերակրելու համար բացի արքունիքի կողմից նրան հատկացված հողի կտորից այլ հնարավորություն չունենալու պատճառով, մի հողի կտոր, վոր հատկացված է նրան փոխարենը չափից զուրս վճարումներ ստանալու համար:

Վերջապես, այսպես կոչված խիզանները: Նրանք ճորտեր չեն յեղել, բայց յերբեք ազատ մարդիկ ել չեն յեղել: Մի ժամանակ, շատ վաղուց, նրանց նախնիքը Վրաստան են յեկել և բնակություն հաստատել կալվածատերերի հողերի վրա՝ մշտական վարձակալություն (аренда) և, հետևապես, մշտական ճորտագրման իրավունքով: Ստացած հողի փոխարեն նրանք վորոշ պարտավորություններ են կատարում, ինչպիսին կցանկանա կալվածատերը, վճարելով վերջինիս ոգտին ահագին քանակությամբ բազմապիսի տուրքեր թե բնամթերքով և թե զրամով: Խիզանն իր սեփական հողը չունի և, հետևապես, կամա թե ակամա, նա ստիպված է իր շնքին դնել այն լուծը, վոր դնում է նրա վրա կալվածատերը, կամ թե լքել գյուղը»*):

Հողային հարաբերությունների վիճակը մոտավորապես այսպես է վոչ միայն Գուբիայում, այլ և ամբողջ Վրաստանում (Թիֆլիսի ու Քութայիսի նահանգները), թեև Գուբիայում գյուղացիների համար հողային, ընդհանուր-տնտեսական պայմանները շատ ավելի անտանելի չեն դարձել, քան յերկրի ուրիշ վայրերում: Իսկ ինչ վերաբերում է Անդրկովկասի հարավ-արևելյան մասին՝ Բագվի, Գանձակի, Յերևանի նահանգներին ու Ղարսի շրջանին, ուր ազգաբնակչության մեծ մասը կազմում են հայերն ու թուրքերը, այնտեղ ֆեոդալական-կալվածատիրական հարաբերությունները գոյություն ունեն մուսուլմանների շրջանում:

Հայ գյուղացի ազգաբնակչությունը համարյա փրկվել է զուտ հայկական ֆեոդալ-կալվածատիրական հարստահարումից, յեթե հաշվելու չլինենք միջանի վայրերում դեռ մինչև այժմ մնացած հին տոհմական հողային ազնվականություն՝ մելիքների և ուրիշների հարստահարությունը: Հայ գյուղացուն, ինչպես և ամբողջ գյուղացիությունը ճնշում է պետության հարստահարությունը, վորի հողերի վրա բնակություն են հաստատել գյուղացիք (պետական), ինչպես և վանքերի (Եջմիած-

*) „Очерки рев. движения в Гурии“, стр. 6.

նի և ուրիշներին), հին (ֆեոդալ-մուսուլմանական) և նոր օրպի խոշոր ու մանր կալվածատերերի և, վերջապես, բյուրոկրատիայի՝ չինովնիկություն հարստահարությունը: Սրանց բոլորին հայ գյուղացիությունն անչափ շատ հարկեր ու տուրքեր է վճարում:

Իսկ թուրք գյուղացիությունը, ինչպես և վրաց գյուղացիությունը, դեռ գտնվում է ֆեոդալ-կալվածատիրական դասի՝ բեկերի, խաների, այլ տոհմական ազնվական հողային արխատոկրատիայի գոբեի ճիրաններին մեջ, արխատոկրատիայի, վորը կովկասում պարսիկ տիրապետության ժամանակներից սկսած թուրք ազգաբնակչության վրա իշխող դասն է հանդիսանում: Թուրք գյուղացիությունը, վորպես ավելի հետամնաց ու լքջալ մի տարբ, տանում է իր ցեղակիցների, ֆեոդալ բեկերի ու խաների անիրավությունն ու կամայականությունն բոլոր սարսափները*):

Հողազրկությունը կամ, ավելի ճիշտը՝ սակավահողությունը վողջ յերկրի համար ընդհանուր մի յերևույթ է: Ընդհանուր առմամբ գյու-

*) Թուրք գյուղացիության միջև պրոպագանդա, ագիտացիա յերբեք չեն մղել վոչ սոցիալ-դեմոկրատիան և վոչ էլ վորևե մի այլ հեղափոխական կազմակերպություն: Իսկ մինչև, յերկրի ընդհանուր հեղափոխական գործի զարգացման տեսակետից, վոչպիսի անհրաժեշտություն է ներկայացնում սոցիալ-դեմոկրատական հեղափոխական գործունեությունը հարավ-արևելյան նահանգներում, ուր բնակվում են թուրք կամ գործունեությունը հարավ-արևելյան նահանգներում, ուր բնակվում են թուրք և հայ գյուղացիությունը: Այնտեղ պահանջն ահագին է: Սոցիալ դեմոկրատական հեղափոխական գործունեությունը, լինելով միակողմանի հենց սկզբից մինչև վերջը, զլխավորապես կենտրոնացած է յեղել յերկրի արևմտյան մասում՝ Թիֆլիսի ու Քութայիսի նահանգներում (վրաստան): Սրանով էլ հենց մասամբ բացատրվում է հեղափոխության պարտությունը կովկասում: Այն ժամանակ, յերբ Թիֆլիսի ու Քութայիսի նահանգներին զրեթե ամբողջ գյուղացիությունը և քաղաքային պրոլետարիատը հուսահատ կռիվ եր մղում քաղաքական ազատության համար (1905 թվի հոկտեմբեր— դեկտեմբեր), թուրք և հայ գյուղացիությունն ու քաղաքային ազգաբնակչությունը հեղափոխական կռիվն վոչ միայն չեն աջակցում իրենց անմիջական մասնակցությունը, այլ և աշխատում եյին հակահեղափոխության ոգտին՝ զբաղված լինելով միայն միայնց վոչնչացնելու և ջարդելու գործով:

Վոր թուրք գյուղացիների մեջ հեղափոխական հաջող գործունեության համար հող կա, այդ կարելի չէ ասացուցել բազմաթիվ փաստերով: Այստեղ կմտնանք ղեմ գրանցից մեկը: Յերբ Յերևանում 1907 թվին մուսուլման կուրիայի ընտրողների ժողովին հողատեր խաներն ու բեկերը Պետական 3-րդ Գումայի անդամություն թեկնածու յեն դնում նախիջևանի ֆեոդալ Շահթախտինսկուն, ընտրող գյուղացիների մեջ աղմուկ ու բողոք է բարձրանում, նրանցից ընդդիմադիր մի խմբակ է կազմակերպվում: «Մենք չենք ուզում այդ «աղային», վորը մեզ թալանում է ու կողոպտակերպվում: «Մենք չենք ուզում այդ «աղային», վորը մեզ թալանում է ու կողոպտում, —ասում եյին գյուղացիք,— մենք ուզում ենք գյուղացի պատգամավոր, վորը գիտի մեր կարիքները և կարող է Գումայում մեր շահերը ներկայացնել»: Այնուամենայնիվ հալթանակը բեկերն են տանում, շնորհիվ այն բանի, վոր վերջիններս սպանում ու խիստ ճնշում են գործ դնում միջանի ընտրող գյուղացիներին վրա: Շահթախտինսկին ընտրվում է 14 ձայնով ընդդեմ 6-ի:

ղացիք ներկայումս այնքան հող ունեն, ինչքան սրանից մի 20-25 տարի առաջ, չնայած ազգաբնակչության աճի աճումին: Շատ տեղերում յուրաքանչյուր գյուղացիական «ծխին» 1-2 դեսիատին հող է ընկնում: Գուրիայում «գուրիացի-գյուղացին միջին հաշվով 2-3 քցե (1800-2700 քառ. սաժեն) վարելահող ունի, վորը, ինչքան էլ հողագործը ջանք չլծափի, իվիճակի չի լինի կերակրելու նրա ընտանիքը»^{*)}: Դադստանի շրջանում «յուրաքանչյուր հողուն ընկած հողաբաժինը միջին հաշվով շատ փոքր է՝ 1,8 դեսիատին, բայց այս չափը շրջաններում տատանվում է և էլ ավելի նվազում, հասնելով լեռնային շրջաններում մինչ 0,25 դեսիատին: Դրան համապատասխան էլ բերքատվությունը Դադստանում չափազանց ցածր է, և շրջանի ազգաբնակչությունը քաղցում է: Հիմնական բնակչություն յուրաքանչյուր հողուն միջին հաշվով 1,7 չեփերտ է ընկնում, ընդամին առանձին շրջաններում այս թիվն էլ ավելի պակաս է, հասնելով մինչ 0,4 և 0,6 չեփերտի: Միայն դարմանալ կարելի չէ, թե ինչպես և ինչով են ապրում այդ մարդիկ: Աղքատություն և կես կուշտ-կես սոված մի կյանք, — ահա նրանց վիճակը: Բացի այդ պիտի նկատել, վոր 30,000 հողուց ավելի դադստանցիներ մինչ որս էլ ճորտատիրական կալաման մեջ են գտնվում իրենց բեկերից (ազնվականներից): Դրանք այսպես կոչված «ռայաթ» են, այսինքն ստրուկներ:

Հողատիրության իրավունքները մինչև այժմ չպարզված լինելու հետևանքով հողային հարցը Դադստանի համար շատ սուր կերպով է դրված»^{**)}:

Հողագրկությունը հարկադրում է գյուղացիներին կալվածատերերից հող վարձակալել: Կալվածատերը շատ լավ գիտի նրանց ծախրահեղ կարիքը: Նա գիտի, վոր նրանք հարկադրված են անպատճառ ոգավելու իր հողից, այդ պատճառով էլ ծանր պայմաններ է նրանց առաջադրում, ձգտելով ավելի ու ավելի բարձրացնել հողային ունեւան: Վճարումի չափը յերկրի զանազան վայրերում զանազան է, այսպես՝ 1/4, 1/3 և նույնիսկ 1/2: Այսպես, հենց նույն Գուրիայում գյուղացիք հողատիրոջը վճարում են բերքի մի չերրորդը, չերբեմն իսկ կեսը և բացի այդ ամեն մի քցեին (900 քառ. սաժ.) դարձյալ մեկ ուրբլի: Բացի այդ՝ գյուղացիք պարտավոր են բերքի կալվածատիրոջ բաժինը նրա տուն տանել, ինչքան էլ կալվածատիրոջ տունը հեռու գտնվելիս չլինի: Ընդամին, վոր ամենից կարևորն է, «վորպես չափի միավոր

*) Ibid. էջ 7:
 **) Արևելյան Կովկասի նվաճման 50-ամյակի առթիվ «Русск. Ведом.» թերթի 1909 թ. № 200-ի մեջ տպված թղթակցությունը՝ «Наши культуртрегеры» խորագրով:

միշտ առատ բերքն է ընդունվում, թեկուզ ավյալ տարում ամենեկին բերք չեղած չլինի, այնպես վոր գյուղացին այդպիսի դեպքերում պարտավոր է կալվածատիրոջը տալ իր սեփական միջոցներից չենթադրելիք բերքի մի չերրորդը»^{*)}:

Ինքնըստինքյան հասկանալի չէ, վոր նման դեպքերում գյուղացիք ծախում են իրենց աղքատիկ վողջ շարժական գույքը և դիմում վաշխառու-բուռնցքին, վորը սովորաբար քերթում է 40-50 % չերբեմն նույնիսկ ավելի: Գյուղացիք, իհարկե, հնարավորություն չեն ունենում պարտքը փողով վճարելու, ուստի և վաշխառուն գտնում է պարտապանի բերքի տերը և այդպիսի դեպքում բնամթերքով ստանում վոջ միայն պայմանով իրեն հասանելիք պարտքը տոկոսներով հանդերձ, այլև կրկնակի, չեռակի ավել: Գյուղացիների գլխին մշտապես կանգնած են վաշխառուները, կապալառուներն ու չենթակապալառուները, կալվածատերերի ու հոգևորականության (վանքապատկան կալվածքներում) գործակալները և չափում են նրա բերքը, զատելով բերքի «իրենց բաժինը»: Բայց «իրենց բաժինը» զատելու ժամանակ գյուղացիք պարզապես թալանի ու կողոպուտի չեն չենթարկվում:

Բացի այդ՝ գյուղացիք անասունների համար հաճախ սեփական արոտատեղի չունեն: Նրանք ոգավում են արքունիքին, վանքին կամ կալվածատիրոջը պատկանող արոտներից ու անտառներից և դրա համար հարկադրված են նույնպես վճարել: «Հողատիրը հաճախ արոտի իրավունքն ունենալուց ստանում է կենդանու ամբողջ արժեքի կեսից վոջ պակասը, հաշվի չառնելով դեռ այն, վոր կալվածատերերն ու նրանց կառավարիչները հաճախ գրավում են կենդանիներին, ձեռում են նրանց և պահում ամբողջ որերով առանց կերի»^{**)}: «Բացի վարելահողի կտորտանքից, մենք չունենք վոջ անտառ և վոջ էլ արոտավայր, — իր ճառի մեջ գյուղացիական պատգամավորը գանգատվում էր Կովկասի կառավարչապետի ողնական Կրիմ-Գիրելին, վոր 1905 թվի գարնանը Գուրիա չեր այցելել: Ամառային արոտավայրերը պատկանում են արքունիքին, իսկ ձմեռային արոտավայրերը՝ մասնավոր մարդկանց, թե մեկը և թե մյուսներն իր ժամանակին մեր կաշին են քերթում: Ամառային արոտավայրերից մենք տարեկան ամիս ու կես ենք ոգտրվում և այդ կարճ ժամանակամիջոցի համար արքունիքը մեզանից 500 ուրբլի բահրա (оброк—гала) չե վերցնում: Միևնույն բանը նաև անտառների վերաբերմամբ: Այնտեղ ծառերը փտում են, իսկ մենք փախը փողով ենք գնում. մի փոքրիկ խոփի համար մեզ տուգանում են»: «Բացի այդ՝ մեր վրա դրված են անորինակ չափի ուղղակի և

*) «Очерки рев. движ. в Гурии», էջ 49 և «Искра» № 28:
 **) «Искра» № 28:

անուղղակի հարկեր, իսկ այսպես կոչված արքունի գյուղացիները բազմապիսի տուրքեր են վճարում հոգուտ արքունիքի»*):

Հողային հարաբերությունների կատարյալ խառնաշփոթությունը, կառավարության կողմից գյուղացիների վրա զանազան հարկեր, տուրքեր ու բահրաններ դնելը, հոգևորականության (քահանաների, վարդապետների) կողմից նրանց թալանումը, վողջ վոստիկանական ճնշումը և հին կալվածատիրական-ազնվական ռեժիմի կամաչականությունը իրենց նրա տեղական ներկայացուցիչները՝ ստորին վոստիկանների, պրիստամյների, գովառապետների, զանազան չինովնիկների ու բյուրոկրատիկ գատարանի՝ ամբողջ գյուղացիությունը ծայր աղքատության են հասցրել: Պառուպերիզմը (հանրաշքավորությունը), վորի մեջ սուղված է կովկասի ամբողջ գյուղացիությունը, մի դրություն է, վորի ժամանակ բացարձակապես անհնարին և հասարակական ուժերի նորմալ զարգացումը: Ուստի և, բնականաբար, գյուղացիական յերիտասարգ սերունդը գյուղից դեպի քաղաք փախուստի պիտի դիմեր, մի հանգամանք, վոր կովկասի միջանի մասերում լայն չափեր է ընդունել: Այս գաղթը վոչ թե գյուղացիական մասսաների նորմալ պրոլետարացման հետևանք է, այսինքն տեղերում տնտեսա-արդյունաբերական կյանքի զարգացման հետևանք, այլ ավելի շուտ հողային հարաբերությունների մեջ իշխող անարխիալի և տիրող պետական վարչականություն ու գերբնակչության արդյունք:

Հողազրկությունը կամ սակավահողությունը գյուղացիության թշվառության միակ պատճառը չէ: Սոցիալ-տնտեսական զարգացման գլխավոր խթանները՝ տեխնիկական առաջադիմությունը, աշխատանքի արտադրականության աճումը, ընդհանուր պրոֆեսսիոնալ կրթությունը և այլն՝ կամ ամենևին բացակայում են կամ թե արտահայտվում են գյուղատնտեսական կյանքում անսկառ, չափազանց թույլ կերպով:

Յերբ կովկասյան գյուղացիության գերակցությունը՝ իր իրավական ու սոցիալական դրության մասին՝ կհասնի վորոշ աստիճանի բարձրության, այն ժամանակ նա իվիճակի կլինի իր տնտեսական ու սոցիալական ազատագրության համար հեղափոխական կովի մեջ մըտնելու հին ռեժիմի հետ: Նրա մի մասը (թիֆլիսի և Գուրիայի նահանգներում) 1902 թվից սկսած հարում է Ռուսաստանի ընդհանուր հեղափոխական հողային շարժմանը:

Ի նկատի ունենալով, վոր կովկասի արևմտյան մասի գյուղացիությունը, իսկ առանձնապես Գուրիայինը, հեղափոխական շրջանում նշանավոր դեր է խղացել, այդ շարժման պատմությունը, անկասկած,

հետաքրքրական է և մենք, թեկուզ և ընդհանուր գծերով, հարկենք համարում ընթերցողներին ծանոթացնել նրա հետ:

Նախ և առաջ, ամենից կարևոր հանգամանքը, վոր մենք այստեղ պիտի նշենք, դա այն է, վոր գյուղացիական շարժումը կովկասում, իր առաջխաղացման որից սկսած և իր հետագա զարգացման ընթացքում, հանդիսանում է քաղաքային պրոլետարիատի շարժման արտացոլումը: Քաղաքային սոցիալ-դեմոկրատական շարժման հետ նա շատ ընդհանուր գծեր ու նմանություններ է ունեցել: Սոցիալ-դեմոկրատիայի հետ կողք-կողքի ու զուգընթաց և նրա դրոշակի տակ գյուղացիությունը կալում էր վոչ միայն տնտեսական ազատագրություն, այլ և քաղաքական ազատություն համար: Նրա պայքարի հնարներն ու ձևերը համարյա նույնն էին, ինչ վոր սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությանը: Դա այդպես էլ պիտի լիներ, չեթե ինկատի ունենանք, վոր «Գուրիայում գյուղացիական շարժման գլուխը սկզբից ևեթ կանգնած է յեղել սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը, վորը այստեղ լավ պատրաստի հող գտավ վոչ միայն քաղաքական ազատության ու պայքարի գաղափարների պրոպագանդայի համար, այլև սոցիալիստական ուսմունքի պրոպագանդի համար»*): Ճիշտ է, թեպետ վերջին տեսակետը միքիչ չափազանցված է, վորովհետև գյուղացիական սոցիալ-տնտեսական կարգի գոյություն ունեցող որյեկտիվ պայմանները հնարավորություն չեն ընձեռում սոցիալիստական գաղափարների լայն զարգացման համար, գաղափարների, վոր հեշտությամբ ըմբռնում է գյուղացիության մի մասը միայն, այն է՝ գյուղական վարձու բանվորները, պրոլետարները, բայց դեմոկրատական շարժման լայն դարգացման համար գյուղական հասարակական կյանքում հողը շատ բեղմնավոր էր: Գյուղացիական շարժումը, ըստ իր ներքին բովանդակության ու բնույթի, մանր-բուրժուական, դեմոկրատական լինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ հեղափոխական շրջանում կարող է աջակցել սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ծրագրի մինիմումի իրագործմանը: Այդ պատճառով էլ սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությունը մեծ ազդեցություն կարող է ունենալ գյուղացիության վրա, չխոսելով արդեն այն մասին, թե նա, կուսակցությունը սոցիալ-դեմոկրատական շարժման ու կազմակերպության մեջ առաջ պիտի քաշի գյուղացիության վարձու, պրոլետարական մասը, ինչպես և այն կիսապրոլետար մանր գյուղացիներին, վորոնք տնտեսական պայմանների հետևանքով արագաքայլ դիմում են դեպի կատարյալ աղքատացում ու բանվորացումը: Յեվ պիտի ճշմարտությունը խոստովանել կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատիայի մասին նա կատարում է իր դերը յերկրի ա-

*) «Очерки рев. движ. в Гурии», 40 և հաջորդ էջերը:

*) «Очерки рев. движен. в Гурии», էջ 3:

ընկերության մասում (Քուլթայիսի, Թիֆլիսի նահանգ) բնակված գյուղացիության վերաբերմամբ ընդհանրապես և Գուրիայի գյուղացիության նկատմամբ մասնավորապես, իսկ հարավ-արևելյան գյուղացիությունը (հայ և թուրք) շարժումից դուրս և մնում*)։ Այս յերևույթի պատճառները մասին մանրամասն կխոսենք գրքիս II մասում։

Գյուղացիական հողային շարժումը կովկասում ամենից առաջ ըսկըվում է Գուրիայում 1902 թվի սկզբին։ Զարգանում է այնտեղ ամենայն ուղղությամբ, իսկ այնուհետև արդեն ընդգրկում Մինգրելիան, Իմերեթիան, Քարթալիսիան և այլն։

Ինչպես արդեն վերը մատնանշվեց, ընդհանրապես գյուղացիության և մասնավորապես Գուրիայի գյուղացիության տնտեսական զրուեթյունն այդպիսի, թեկուզ և նախնական տարերային շարժման համար հող ներկայացնում էր։ Սակայն սրանով շարժման հարցը զեռ չի սպառվում։ Ինչո՞ւ Գուրիայում, ինչպես և Անդրկովկասի մյուս վայրերում, շարժումն սկսվում է հենց 1902 թվականին, և վոչ թե մի 2-3 տարի դրանից առաջ,—ասենք 1899, 1898 թվականներին, չերբ տիրում էին սոցիալ-տնտեսական դրության միևնույն պայմանները։ Այս կարգինալ հարցը մեր առաջ ծագում է այն զեպքում, չերբ խոսք է լինում քիչ թե շատ գիտակցական մասսայական շարժման առաջացման մասին։

Ճիշտ է, կեղեքված, ընկճված դրուեթյունը կարող է ընդհանուր առմամբ տարերային շարժում առաջացնել, վորի մեջ մենք կարող ենք միշտ սաղմեր ու տարրեր գտնել՝ մասսայի կողմից իր շահերը թեկուզ տարտամ կերպով ըմբռնելու և իր դրուեթյունը վորոշ չափով գիտակցելու վերաբերմամբ, չխոսելով արդեն տարերային շարժման գլուխը սովորաբար անցնող առաջնորդների գիտակից լինելու մասին։ Բայց այդպիսի տարերային շարժումները հաստատուն, տեական չեն և մեծ մասամբ թերուեթյուններ ու անցանկալի հետևանքներ են ունենում։ Այլ բան է գիտակցական, կազմակերպված շարժումը։ Այդպիսի բնուեթ էր կրում մասնավորապես Գուրիայի շարժումը։ Գուրիայում մենք զըտնում ենք պլանաչափ, քիչ թե շատ գիտակցական շարժում, վորովհետև շարժումից թե առաջ, և թե հետո այնտեղ ուեեղ կերպով աշխատանք է վարել սոցիալ-ընեմոկրատիան, վորը և շարժման գլուխն է անցնում ու զեկավարում նրան։ Այն յերևույթը, վոր կառավարուեթյունն արդյունաբերական կենարոններից՝ Թիֆլիսից, Բաթումից և այլ տեղերից սիստեմատիկորեն մեծ խմբերով ծննդավաչք էր աքսորում արդեն

*) Այս վերջին պարբերուեթյանը II հրատարակուեթյան մեջ սխալ է արտատրպված, ուստի և թարգմանում ենք I հրատարակուեթյունից։ II հրատարակուեթյան մեջ սրանից զատ պատահել են նաև ուրիշ սխալ արտատրպուեթյուններ. նման տեղերում ամենուրեք թարգմանուեթյունը կատարել ենք I հրատարակուեթյունից։ Ծան. քարգմ.

պրոպագանդայի չենթարկված բանվորների, գործադուլավորների ու ցուցարարների, դա կարևոր մի հանգամանք է լինում, վորպեսզի աշակցի վոչ միայն Գուրիայի, այլ և ընդհանուր-գյուղացիական շարժումի առաջացման գործին և ազդի նրա զարգացման ամբողջ ընթացքի վրա։ Թիֆլիսի չերկաթուղային արհեստանոցներում ու զեպոյում և Բաթումի զավոդներում բանվորների մեծ մասը գուրիացիք ու իմերեթցիք էլին կազմում։

Առաջին անգամ Թիֆլիսից շատ բանվորների Գուրիա և Իմերեթիա ետապով աքսորում են 1900 թվին, Թիֆլիսի չերկաթուղային արհեստանոցների ու զեպոյի հայտնի գործադուլից անմիջապես հետո։ Այնուհետև Բաթումից 1902 թվի մարտին, գործադուլից ու բանվորների կոտորածից հետո, Ողուրգեթի գավառի (Գուրիա) գյուղերն աքսորվում են 300-ից ավելի բանվորներ, չխոսելով արդեն աքսորուու մյուս զեպքերի մասին, վորին կառավարուեթյունը սիստեմատիկորեն դիմում էր քաղաքներում պրոլետարական-հեղափոխական շարժումն արմատախիլ անելու համար։ Հենց այս բանվորներն էլ մտընում են գյուղացիական միջավաչրում քաղաքային պրոլետարիատի զաղափարներն ու պայքարի ձևերը։ Նրանք զարթեցնում են գյուղացիական պրոլետարներին ու կիսապրոլետարներին, պրոպագանդա մղում նրանց մեջ, տարածում անլեզալ գրականուեթյուն ու թուուցիկներ, կազմակերպում խմբակներ ու ժողովներ, տոնում պրոլետարական մաչիսի 1-ը և այլն։ Մի խոսքով, պրոլետարական կարմիր դրոշակը նրանք ծածանում են գյուղերում և հենց իրենք էլ դառնում հեղափոխական շարժման պիոներները գյուղերում։

Սկզբում պրոպագանդան ու ագիտացիան կրում են պատահական բաժան-բաժան բնուեթ և, ընդամին, ագիտատորներն ու պրոպագանդիստներն իրենց գլխավոր ուշադրուեթյունը դարձնում են՝ պարզաբանելու գյուղացիների տնտեսական ճնշված դրուեթյունը, նրանց հողային հարաբերուեթյունները և կալվածատերերի ու հողեորականուեթյան կողմից նրանց շահագործումը։ «Միայն չերբեմն հարևանցիորեն աշխատում էլին բացատրել գյուղացիուեթյան իրավազրկուեթյան ու ազքատուեթյան կապը Ռուսաստանի ընդհանուր քաղաքական պայմանների հետ»*)։ Սակայն շարժման աճման հետ միասին ավելի ու ավելի վերանում ու չքանում են գործիչների գործերի այդ բաժանվածուեթյունն ու անկապուեթյունը և նրանց՝ առանց վորոշ ծրագրի ու նախապատրաստուեթյան միակողմանի գործունեելուեթյունը։ «Գյուղերում կազմակերպվում են արդեն ինտելլիգենտների խմբակներ, վորոնք իրենց համար նպատակ են դնում գրականուեթյուն տարածել և բանավոր պրո-

*) Ibid. էջ 17։

պագանդա մղել, նրանք ել հենց կապ են պահում քաղաքային կազմակերպությունների հետ և ստանում անլիզալ գրականություն, վորը և տարածում են գյուղացիների մեջ»*):

1901 թիվը, առանձնապես Գուրիայի համար, ծալրահեղ դժբախտ մի տարի չե լինում: Այդ տարվա անբերրիությունը գծից միանգամայն դուրս է գցում գյուղացուն, կործանում նրան:

Նա կալուստավարձը (арендная плата) վճարելու վոչ մի միջոց չի ունենում և կրկին պարտքի մեջ է ընկնում:

Սոցիալ-դեմոկրատական հեղափոխական գործունեությունը քաջալերում է նրան, բացում է նրա աչքերը, կարծես թե նա զարթնում է դարավոր քնից: Սկսվում է գյուղացիական կյանքի համար նոր թվական:

1902 թվի մայիսի սկզբներին, Նիգոլիտի գյուղում (Արևմտյան Գուրիայում) ընդհարում է տեղի ունենում գյուղացիների ու կալվածատերերի միջև: Դա առաջին անգամը չէր: Կալվածատերերը, իշխանք Մաչուտաձեները, սաստիկ ճնշում էին գյուղացիներին և առաջներում քանիցս զանազան առիթներով բաղխումներ էին տեղի ունեցել նըրանց միջև: Իսկ այժմ վեճը ծագում է արոտավայրերի առթիվ:

Սոցիալ-դեմոկրատական խմբակը միջանի ժողովներ է կազմակերպում, վորտեղ մանրամասնորեն ուսումնասիրում է գյուղացիների դրությունը: Ծառերը գյուղացիների վրա ահազին տպավորություն են գործում: Մյուս գյուղերը, հենց վոր իսանում են շուտով այդ մասին, պահանջում են, վորպեսզի իրենց մոտ ևս այդպիսի զրույցներ կազմակերպվեն:

Նույն թվի մայիսին, գիշեր ժամանակ անտառում, Միքել-Գարրիելյան հասարակություն մեջ, մեծ ժողով է հրավիրվում, վորին ներկա չե լինում գյուղացիների մի բազմություն՝ հավաքված զանազան գյուղերից: Ժողովին ճառեր ասում էին վոչ միայն պրոպագանդիստները, այլ և ներկա չեղող գյուղացիներից շատերը ջերմ մասնակցություն են ունենում ամենքին հուզող հարցերի քննության մեջ: Մինչ առավոտ տևում է ժողովը և գյուղականները, ընդհանուր գործին չգավաճանելու յերդումն անելուց հետո, ցրվում են նրա խիստ ազդեցություն տակ:

Մայիսի 28-ին նույնպիսի բազմամարդ ժողով կազմակերպվում է Չաչխատի գյուղում, հետո հունիսին՝ Սուպսի գյուղի ռաջոնում, Խվարբեռի, Գուրիանտա, Դվարգու, Մամաթի, Ջիմիտի և ուրիշ գյուղերում**): Այդ ժողովներում վոչ միայն մանրամասնորեն պար-

*) Ibid.

**) Այս ու հաջորդ բոլոր տեղեկությունները համարյա բառացիորեն քաղում ենք Նույն բերդուրից և շարժմանը մասնակից գուրիայի ընկերների պատմամանրից:

զաբանվում են գյուղացիների տնտեսական դրությունը, նրանց հարբերությունները կալվածատերերի ու հոգևորականություն հետ, այլ և ձևակերպվում են անհրաժեշտ պահանջներ, նշանակվում պաշքարի միջոցներ ընդդեմ շահագործողների: Գործադուլը, բոլկոտն ընդունվում են վորպես պաշքարի ամենալավ գործնական միջոցներ: Գյուղացիք սկսում են բոլկոտի դիմել հոգևորականությանը չվճարելով «գրամաչին փողերը»*): Կալվածատերերն ու հոգևորականությունն անտարբեր են վերաբերվում դրան, չին հավատում, թե այդ ամբողջ պատմությունից մի լուրջ բան դուրս կգա. նրանց թիկունքում կանգնած եր վոստիկանական ու կազակային վողջ ուժը, և, նրանց կարծիքով, իրենց հնազանդ «մշտական ստրուկներն» այնքան վախկոտ էին, վոր իվիճակի չեչին լինի ընդդիմադրելու իշխանությունը: Սակայն նրանք չարաչար սխալվում են: Հուզումներն ավելի ու ավելի մեծանում են և ահեղ ընուլթ են ընդունում: Ծահագործող դասերն սկսում են ավելի գիշող դառնալ և կեղծսովորություններ իրենց պատրաստակամություն են հայտնում՝ ընդառաջ գնալու նրանց, մինչդեռ նրանք մշտական փոխհարբերությունների մեջ են լինում իշխանության հետ և միջնորդություն հարուցում նրա առաջ՝ պաշտպանելու իրենց ապստամբ ժողովրդից: Լրտեսությունն ու պրովոկացիան այդ ժամանակ ամեն սահմանն անց են կենում: Խռոված ժողովուրդն ավելի սաստիկ կատաղում է լրտեսության ամեն տեսակի ակտի ու ժողովրդական գործի պավաճանություն դեմ:

Չնայած սոցիալ-դեմոկրատիան յեռանդազին ընդդիմանում է տերրորին, բայց գյուղացիք սկսում են այդ միջոցին հաճախ դիմել: Վոչնչացնում, սպանում են կալվածատիրոջը, տերտերին և բոլոր նըրանց, ովքեր այս կամ այն կերպ ֆլասակար են չերևում: Այսպես, այդ ժամանակ սպանվում են՝ իշխ. Դավիթ Գուրիելի, Վարնավա Կարցիվաձե, վիրավորվում են՝ Տելեմաք Գուրիելի, «կառավարական լըրտես» Եսիկա Նակաշիձե և այլն:

Կալվածատերերն ահաբեկված էին: Ազնվական կալվածատեր Կոցիա Երիստովի, Բեդիա Կոբախիձեյի, Տիտիկո Երիստովի և ուրիշ շատերի նախաձեռնություններ Ողուրգեթ քաղաքում գաղտնի աղնվական ժողով է գումարվում, վորտեղ մշակվում են ինքնապաշտպանություն միջոցներ և վորոշվում է միջնորդել բարձր իշխանության դիմաց անմիջական ոգնություն ցույց տալու: Ներկա յերդողներից մեկը նույնիսկ առաջարկում է Կովկասում ուղղի մտցնելու պահանջը դնել:

Ցերկու կողմերն էլ կովի չեն պատրաստվում:

*) «Դրամա» վրաստանում կոչվում էր ծխական քահանաների սգտին հավաքվող սուրբը թե փողով և թե բնամթերքով:

Սկզբում կառավարութիւնը չէր միջամտում. նա սպասողական տակտիկա չէր բռնում: Այդպէս չերկար չէր կարող շարունակվել: Համոզվելով, վոր գյուղացիական շարժումն իրեն համար վտանգավոր ձևեր է ընդունում, կառավարութիւնն սկսում է դիմել իր սովորական տակտիկային՝ նագաչկային ու սվինին:

Հրաման է տրվում Գուբաշիսի նահանգապետ Սմագինին Գուբրիա շրջել և խստագոյն միջոցներ ձեռք առնել: Նա շրջում է և ժողովներ է գումարում: Ամենից համարձակներին (բուրժուարատիպի լիզվով «հանդուգներին») ձերբակալում է և ձերբակալութուններով ու սպառնալիքներով չենթադրում է վերացնել համաժողովրդական դժգոհութիւնը: Միքել-Գարրիելյան հասարակութիւնը, վորին միանում են մյուս բոլոր գյուղական համայնքները, հետևյալ պահանջներն է առաջադրում. 1) վերացնել վճարումները հավաքելու գոյութիւն ունեցող կարգը. հողի կալութեամբ իջեցնել մինչ բերքի $\frac{1}{8}$ — $\frac{1}{10}$ մասը, 2) վոչնչացնել արտավալրերի բահրային վճարումները, 3) վոչնչացնել սպիրտի ու ողուակցիզը, 4) պարտադիր դարձնել տեղի բոլոր բնակիչներին համար սալուղիների բարեկարգումը և չեկեղեցիների պահպանութիւնը, 5) հավաքել սահմանաբաժանութեան ծախսերը բոլորից հավասարապես, 6) վոչնչացնել «դրամային» տուրքը և 7) վոչնչացնել բոլոր դասային հատուկ իրավունքներն ու արտոնութիւնները և հավասարեցնել բոլորին որենքի առաջ: Հասկանալի չէ, վոր նահանգապետը չէր կարող բավարարել գյուղացիների պահանջները: Նա միայն վայրագանում է. մերթընդմերթ խրատում է ժողովրդին, թե նրան խելքից հանում են ինչ-վոր ավարա ու պարսպ-սարապ թրև չեկող մարդիկ: Ամենաչնչին չափով անգամ չբավարարելով գյուղացիներին, Սմագինը մեկնում է, միանգամայն համոզված լինելով, վոր գրութիւնը «լուրջ վտանգավոր է»:

Նահանգապետի մեկնելուց հետո գյուղացիք վճռում են հանրագուլ (общая стачка) սկսել: Վճռի համաձայն վոչվոր չափտի աշխատեր կալվածատիրական հողերում: Կալվածատերերի ծառաներն ու աշխատավորներն անմիջապէս պիտի ընդհատելին ծառայութիւնն ու աշխատանքը: Լիազորներին հանձնարարվում է ամենուրեք հայտարարել այս վճիռները: Գյուղացիք, միմյանց յերդում տալով, վոր խստորեն կկատարեն այդ վճիռները, խանդավառ բացականչութիւններով ու յերգեր չերգելով ցրվում են գյուղերը:

Պաշտարը սրվում է: Պահանջվում է շատ ավելի միահամուռ, վորոշ սխտեմի բերած ու պլանաչափ գործունեյութիւն և աշխատանք: Տեղական խմբակները գործում են ցիրուցան: Չկար դեռ տեղական ղեկավար մի կենտրոնական մարմին: Միայն Բաթումի կոմիտեն էր գյուղացիների համար թուրքիկներ ու թերթիկներ հրատարակում:

Գուբրիայի համար անհետաձգելի անհրաժեշտութիւն էր սոցիալ-դեմոկրատական հատուկ կոմիտե ունենալը: Այդ կոմիտեն հիմնադրվում է 1903 թվի գարնանը՝ «Գուբրիայի գյուղական բանվորական կոմիտե» անունով: Նա տպագրված մի կոչով դիմում է ժողովրդին: Այդ իսկ ժամանակ կովկասյան Միութենական կոմիտեն նույնպէս թուրքիկ է բաց թողնում՝ «Գուբրիայի գյուղացիութեանը» վերնագրով, վորի մեջ ընհանուր գծերով շարադրվում է գյուղական բանվորների տնտեսական ու քաղաքական ծրագիրը:

1903 թվի մայիսին Գուբրիայի կոմիտեն համագումար է հրավորում, վորի կազմի մեջ մտնում են մեծ մասամբ գյուղացիները, ինչպէս և սոցիալ-դեմոկրատական աշխատավորները, ագիտատորներն ու պրոպագանդիստները:

Համագումարի որակարգի մեջ հետևյալ հարցերն են նշանակվում.— կազմակերպութեան սլանը, պարապմունքների ծրագրի մշակումը, տակտիկան, ագիտացիան, տերրորը և այլն: Համագումարում վերլուծվում է «Կոմունիստական Մանիֆեստը» և, ինկատի ունենալով սոցիալիստ-հեղափոխականների ծրագիրը, վորի մեջ տերրորը կարևոր տեղ էր բռնում, քննութեան է առնվում վերջինիս (այսինքն տերրորի) հարցը: «Համագումարը դասակարգային գիտակցութեան և մասսայական պաշտարի զարգացման համար տերրորը փաստակար է համարում, ուստի և վորոշում է արգելել բոլոր ընկերներին, վորպէս կուսակցական անդամներ, դիմելու տերրորին»:

Այնուհետև մշակվում է տակտիկական ծրագիր և պարապմունքների սխտեմ: «Բացի հատուկ կարևոր դեպքերից, համագումարը ժխտում է մասսաների մեջ ագիտացիան, այն նկատուածով, վոր նախկին մասսայական ժողովները հնարավորութիւն են ընձեռել պրովոկատորներին խցկվելու տեղական կազմակերպութիւնների մեջ»: Կազմակերպութիւնը հետևյալ տիպն է ընդունում. «Յուրաքանչյուր գյուղում պիտի լինեն չեթ վոչ ավել, գոնե մի հատ գյուղական խմբակ՝ բաղկացած տասն հոգուց. գյուղական խմբակերի պատգամավորները, մեկական յուրաքանչյուր խմբակից, կազմում են հասարակակաճ խմբակ, վոր ընդգրկում է ամբողջ գյուղական հասարակութիւնը»:

Այդպիսի խմբակի անդամներ թիվը հասնում էր 4-5 հոգու: Ամբողջ Գուբրիան հինգը ուսոյնի յեր բաժանված, ամեն մեկը 5-6 հասարակութիւնից բաղկացած: Ռայոնի գործերը վարում էր հատուկ ուսոյնական ներկայացուցիչը և նրա ողնականը: Ռայոնական ներկայացուցիչները կապ էին հաստատում բոլոր հասարակութիւններին հետ և ընտրում էին իրենց համար հասարակութիւնների ներկայացուցիչներ: Ռայոնական ներկայացուցիչների աշխատանքի մեջ մաս-

նակցութիւնն ունենում ելին նաև պրոպագանդիստները: Նրանք կազմակերպում ելին դրամաբերկային խմբակներ, վորոնց մեջ ել պրոպագանդա ելին մղում: Տեղական վերջին ինստանցիան հանդիսանում եր կոմիտեն, վորն անմիջական կապ եր պահում ռայոնական ներկայացուցիչների հետ և վորջ կազմակերպության միջոցով իր ազդեցութիւնը տարածում ժողովրդի մեջ»*):

Այսպիսով կովի պրոպեստում գյուղացիութեան հեղափոխական տարրերը կազմակերպվում են, ավելի ու ավելի գիտակցում իրենց դասակարգային շահերը և ընդհանուր քաղաքական ու տնտեսական կովի անհրաժեշտութեանը: Համակրանքը դեպի սոցիալ-դեմոկրատիան, դեպի «Ախալի-թաորա»-ն (նոր սերունդը), ինչպես կոչում ելին նրան գուրիացիք, շատ մեծ եր:

Բարձրագույն կառավարութիւնը և Կովկասի կենտրոնական իշխանութիւնը խիստ կատարում են «ապստամբ Գուրիայի» դեմ: Ճշնշել Գուրիային ինչ ել լինի, ինչպիսի միջոցներով ու գնով ել լինի,— ահա այն խնդիրը, վորն իրագործելու համար ինքնակալ կազակային կառավարութիւնը գործադրում ե իր վորջ արվեստը: Կալվածատերերից վոմանք, նախազգալով փոթորիկը, պատրաստակամութիւնն են հայտնում բավարարելու գյուղացիների պահանջները: Տերտերները նույնիսկ հակառակ չեյին հրաժարվելու «գրամային» փողերից, բայց նահանգապետ Սմագինը և նրա ոգնականն իշխանաբար ու կտրուկ կերպով նախազգուշացնում են նրանց, վոր այն ամենը, ինչ մտադրվում են նրանք զիջելու գյուղացիներին, ինքը նահանգապետը հարքունիս կգրավի և բացի այդ նրանց պատասխանատվութեան կենթարկի**):

Բարձր իշխանութեան հրամանով Գուրիայի փոխ-նահանգապետը մի հարյուրակ կազակներով 1903 թվի ոգոստոսի 6-ին ժամանում ե Ոգուրգեթ քաղաքը: Այդ ժամանակից ևեթ սկսվում ե այդ ամբողջ ժողովրդի իսկական մարտիրոսութեան պատմութիւնը: Ինքնակալ կառավարութիւնը կենսական հարցերը վճռելու այլ միջոց չգիտի, բացի իրեն սովորաբար գործադրած միջոցներից, ինչպիսին՝ կազակ հրոսակույտերի վանդալական ասպատակութիւնները, եկզեկուցիաները, բանտը, գնդակահարութիւնը, աքսորը և այլն: «Յերկու ամբողջ ամսվա ընթացքում,— գրում ե հիշյալ բրտյուրի հեղինակը,— սեպտեմբերին ու աշխատավոր մասսաների քայքայումը դադար չեն առնում: Ոգոստոսի 7-ին Միքել-Գաբիելյան գյուղական հասարակութիւնից կանչում են 25 գյուղացիների և նրանց մեջ նաև 4 ինտելլիգենտների: Նրանց բոլորին ձերբակալում են և պահում կազակների պահպանութեան տակ:

*) Ibid., «Искра» № 104.

***) «Искра» № 57.

Գյուղականները վորոշում են կազակների վրա հարձակվել և բռնվածներին ազատել, բայց այդ ձեռնարկութիւնից հարկ ե լինում հրաժարվել: Հաջորդ որը բոլոր ձերբակալվածներին Գուրիայիս են ուղարկում: Ոգոստոսի 8-ին Նիգոխի գյուղում ձերբակալում են մոտ 20 մարդ, նրանց ևս Գուրիայիս են ուղարկում: Շատ մարդկանց են ձերբակալում նույնպես Սուպսի, Չոչխատի, դարձայ Նիգոխի, Միքել-Գաբրիելի, Ամադլեբա, Խվարբեաի, Խիդիսթավի և ուրիշ գյուղերում: Գուրիայի, Ոգուրգեթի ու Բաթումի բանտերն ամբողջովին լիփ-լեցուն ելին ժողովրդով: Կալանավորված ելին ընդամենը մոտ 250 մարդ*): Բանտարկում ելին բոլորին, նույնիսկ հիվանդներին, ինչպես Փելզեր Ան. Ռամիշվիլուն, վոր 40⁰ տաքութեան մեջ չարորակ ջերմախտով հիվանդ եր և շաբաթից ավել անկողնից վեր չեր կացել:

Այժմ Գուրիա մի ամբողջ գունդ զինվոր ե գալիս: Բանտարկյալներին սկզբում ուղարկում են Ոգուրգեթ, իսկ հետո Բաթում, Փոթի կամ Գուրիայիս: Տանում են վոտքով, ծաղրանքի ու հաչոյանքի չենթարկելով: Վոչվոքի չեն խնայում՝ վոչ չերեխաներին, վոչ ձերերին և վոչ ել հիվանդներին: Կազակներն ու պահանորդները (стражник), աշտանակելով ձիերը՝ մտրակները ձեռքներին քշում են նրանց, հարկազրելով վազեվազ հասնել ձիերի յեակից. վաչ նրան, ով հոգնածութիւնից կամ թուլութիւնից ի վիճակի չեր լինում վաղելու. նապայկան իջնում եր նրա թիկունքին առանց խնայելու:

Այս արշավանքից ու պատժից հետո նահանգապետ Սմագինն աճապարում ե անձամբ շրջել գյուղերը կազակներով ու զինվորներով: Նա կանչում ե չուրաքանչյուր գյուղն առանձին (և վոչ թե հասարակութիւնները), վորպեսզի ավելի հեշտ լինի իրեն համար դատաստան անելը: Յիթի մեկը համարձակվում եր պաշտպանվելու և արդարանալու թեկուզ մի խոսք տաել, նրան Սմագինը ձերբակալում եր և կազակներին հանձնում դատաստան կտրելու: Նշավակութեանը վերջ չի լինում. լրտեսների ցուցմունքներով ուսուցիչներին բանտարկում կամ արձակում են: Գյուղական յոթ հասարակութիւնների գրկում են տանուտեր ընտրելու իրավունքից և նշանակում կառավարական տանուտերներ՝ տարեկան 450—500 սուբլի ոտձիկով: Նահանգապետը գյուղերից ամեն մեկում ուղարկում ե 50—60 հոգի զինվոր, վորոնց ապրուստը լիովին գյուղացիները պիտի հոգային: Հոգևորականութեան ոգաին «գրամային» տուրքերը կանձելու համար ամենուրեք պահանորդներ են ուղարկվում, վորոնք բնակչութեան հետ վարվում են ուղածներն պես: Յիթե փող չեր լինում, նրանք իրեր ելին վերցնում: «Խոսովութիւնների» մասին տեղեկութիւններ ստանալու համար Սմագինը միքանի

*) Մի ուրիշ աղբյուրի համաձայն՝ մոտ 300 մարդ:

որով կախանավորում եր 4—5 հոգուց կազմված խմբերի, հույս ունե-
նալով այդ կերպ հարկադրել թուլամորթներին մատնելու իրենց ըն-
կերներին: Ոգուրգեթում մտրակի գոռով հարկադրում են մատնել շարժ-
ման ղեկավարներին: Բայց ի մեծ ցավ բարբարոսների, ժողովուրդը
չեր մատնում իր ղեկավարներին, թեպետ և ամենքն ել ճանաչում ելին
նրանց:

Ամբողջ Գուրխայում փակում են բոլոր ընթերցարան-գրադարան-
ները, վոր մինչ այդ համարյա ամեն մի գյուղ ունեւր:

Իսկ ի՞նչ ելին անում այդ ժամանակ իշխաններն ու կալվածատե-
րերը: «Իրենց գործերը շտկելու համար նրանք խոսքը մեկ արած հըր-
դեհում են իրենց ավերվող խարխուլ շենքերը և մեղքը գյուղացիների
վրա գցում, իսկ իշխանութունն այրված կալվածքն իր արժեքից 10
անգամ բարձր եր գնահատում ու ժողովրդից պահում:»

Հնձի ժամանակ դաշտում գյուղացիների յետեից մշտապես ման
եյին գալիս պահնորդները և գոռով վերցնում այն, ինչ վոր կալվածա-
տերն ուզում եր իրենից վարձակալած հողի համար: Յեթե գյուղացին
ընդդիմանում եր այդ բացահայտ կողոպուտին, նրան ձերբակալում
եյին: Գյուղն այդ ժամանակ իրենից վրդովեցուցիչ մի պատկեր եր
ներկայացնում: Կարելի չեր կարծել, թե ժողովուրդն ապրում ե Աղա-
Մահմեդ խանի արշավանքների ժամանակները»:

Նահանգական կառավարիչների այս ասպատակութուններից հե-
տո հաստատվում ե գաղտնի վոստիկանական մշտական գործակալու-
թյուն (լրտեսութուն ու պրովոկացիա), գյուղերն ու շեները լցվում
են լրտեսներով: Հետո պրիստաֆներից վոմանց հեռացնում են և փո-
խարինում ավելի «չեռանդոտ» մարդկանցով: Լազարենկոյի տեղը նշա-
նակվում ե Իվան Ջսպարիձեն, վոր իր գազանություններով հոչակ եր
ձեռք բերել: Նա շրջում ե գյուղերը և բռնությամբ ու հորդորանքնե-
րով, մտրակով ու շողոքորթությամբ հարկադրում ե բռնել ագիտատոր-
ներին ու հանձնել նրանց իշխանությանը: Կալվածատիրական հողերում
չերբ գյուղացիներն աշխատելուց հրաժարվում եյին, նա հարձակվում
եր նրանց վրա ու մտրակով անխնա ծեծում: Նա ժողովներ եր կազմա-
կերպում և ռոզգիներով, մտրակներով ու զանազան պատժիչ միջոցնե-
րով սարսափեցնում բոլորին: Բայց ժողովուրդը չեր վհատվում. նա
տոկուն կերպով տանում եր կառավարության և նրա մանր ու խոշոր
չինոֆիլիկների բարբարոս ու ավերիչ բոլոր արարմունքները և կազմա-
կերպվում ու պատրաստվում եր կովի համար: Ինքնակալ կառավարու-
թյունը նրան այժմ փորձնական մի դաս ե տված լինում և գյուղա-
ցիությունն ի դեմս նրա ճանաչում ե իր ամենաչար թշնամուն: Նրա
արիությունն ու հեղափոխական յեռանդն ել ավելի բարձրանում ե,
չերբ մայիսյան համագումարից անմիջապես հետո Գուրխայի կազմա-

կերպությունը ձեռնամուխ ե լինում նոր սկզբունքներով բազմակող-
մանի ու յեռանդալին աշխատանքի: Կազմակերպչական կապերն ընդ-
լայնվում են, և այդ նպատակի համար յուրաքանչյուր գյուղում նշա-
նակվում են ներկայացուցիչներ: Արագ կերպով շատանում ե գյուղա-
կան խմբակների թիվը, վորոնց սերտորեն համախմբում ու ղեկավա-
րում ե մեկ կազմակերպութուն: Պրոպագանդան ու ագիտացիան, թե
բանավոր և թե գրավոր, նույնպես պլանաչափ ու սիստեմատիկ բնույթ
ե ընդունում: Այդ տեսակի աշխատանքի կարիքն այնքան խոշոր ե լի-
նում, վոր այդ ժամանակ պրոպագանդիստների ու ագիտատորների մեծ
պակասութուն ե զգացվում:

Կառավարության դիտավորութունները հայտնի դառնալուց հե-
տո ժողովրդական շարժումն ավելի քաղաքական բնույթ ե ստանում:
Քաղաքական հարցերի հետաքրքրութունը խիստ մեծանում ե: Կալ-
վածատերին տնտեսական բոյկոտ անելուն զուգընթաց պահանջ ե ա-
ռաջանում բոյկոտելու նաև կառավարութունն ու նրա հիմնարկները:
Այդ ժամանակ արդեն կոմիտեն բաց ե թողնում «մեծ մասամբ քաղա-
քական բնույթ ունեցող թռուցիկներ»: Աշխատանքի մեջ այժմ խիստ
կերպով զաղտնապահութուն ե պահվում, մի բան, վոր առաջ համա-
րյա գոյություն չունեւր: Ամեն ինչ արվում ե առանց աղմուկի ու գաղտ-
նի կերպով: Յեվ չերբ նահանգական իշխանավորները 1903 թվի ո-
գոստոսին կրկին այցելում են Գուրխա, ապա նրանք այդ «հանգստու-
թյունից» այն համոզմունքին են գալիս, վոր շարժումը միանգամայն
արմատախիլ ե արված: Դա այդպես միայն թվում եր նրանց: Ընդհա-
կառակն՝ ժողովրդական մասսաներն այդ ժամանակ նետվում են բա-
ցահայտ կովի, և կազմակերպութունը մեծ դժվարությամբ կարողա-
նում ե զսպել վաղաժամ անոգուտ բռնկումները: Այդպես եր, որինակի
համար, հուլիսյան գործադուլի որեշին: «Կոմիտեն տվյալ մոմենտի հա-
մար ավելի կարևոր ու ոգտակար եր համարում զարգացնել խմբակնե-
րի ցանցը և ընդհանրապես ամրապնդել քիչ առաջ ստեղծված Գու-
րխայի ժողովրդի լայն խավերի կազմակերպութունները, այդ պատճա-
ռով ել վճռում առժամանակ բավականանալ միայն սովորական ագի-
տացիայով ու պրոպագանդայով» *):

Այն ամենը, ինչ վոր կատարվում եր Գուրխայում, համարյա միա-
ժամանակ տեղի չեր ունենում նաև Քութայիսի ու Թիֆլիսի նահանգ-
ների զանազան մասերում: Գուրխայի շարժումն անդրադառնում ե նաև
նրանց վրա: Իմերեթ-մինգրել գյուղացիները նույնպես պահանջում
են, վորպեսզի պակսեցնեն ռենտան, վոչնչացնեն հոգուտ տերտերների
զանձվող «գրամային» փողերը, և ազնվականները մասնակցեն գյուղա-

*) Ibid., էջ 27:

կան ճանապարհների աշխատանքներին, չեկեղեցիների վրա պահակ կանգնեն և այլն: Ազնվական-հողատերերը գրգռվում են և, ըստ սովորության, դիմում են վոստիկանական իշխանությունը: Գործադուլ է անում Յեցերի գյուղական հասարակությունը: Սրան հետո միանում են՝ Կուլաշի, Գանիրի, Յիսենիշի, Չաղանի, Սաչիլատ, Աիգաթի և ուրիշ գյուղերը: Գյուղացիների մեջ մեծ քանակությամբ թուղթիկներ են տարածվում: Գավառապետ Գաղեշկելիանին շրջում է գյուղերը՝ հայհույելով ու սպառնալով գյուղացիներին: Յեցերի գյուղում նա ձերբակալում է 8 գյուղացու: Գյուղացիները բոյկոտը շարունակում են և վոչ սի տեղ հին պայմաններին չեն համաձայնվում: Նա սկսում է սխտեմատիկ օնպրեստիաներ գործադրել, բայց ամենուրեք համերաշխ ընդդիմադրություն է հանդիպում: Նա ձերբակալում է դարձյալ միքանի մարդու, իսկ մեկին՝ նրա համարձակ առարկություն համար՝ հրամայում է նագայկաներով ձեծել: Վոստիկանություն չոգնություն յերկու յերիտասարդ ազնվական գեղքերը ձեռքներին բռնի կերպով հարկադրում են միքանի գյուղացիների աշխատել իշխ. Միքելաձեյի հողի վրա: Սրանք ընկեր-գյուղացիների պահանջով ընդհանուր գործը չխանդարելու համար անմիջապես ընդհատում են աշխատանքը: Հրդեհում են իշխ. Միքելաձեյի խոհանոցը, ընդամին կոտորվում են նաև յեղները: Գավառապետը կալանավորում է միքանի մարդու, ժողով է գումարում և հայտարարում, թե հրդեհի պատճառած վնասները, խոհանոցի համար-300 ուրլի և յեղների համար 150 ուրլի, գյուղականներից կզանձի: Գյուղացիները վրդովվում են. գավառապետի հրամանով պահնորդները գյուղացիներից մեկին ձեծում են նրա համար, վոր նա համար ձակություն է ունենում ասել. «Այդ դեպքում յուրաքանչյուր ազնվական կհրդեհի իր խարխուլ խոհանոցը և դրա համար գյուղացիներից կգանձի տասնապատիկ ավելի»:

Սենակի գավառապետը նույնպես ուրիշներից պակաս ջերմիտանդություն յերևան չի բերում: Նա պրիստավի հետ միասին Սաչիլատ գյուղում կալանավորում է միքանի մարդու: «Անբարեհույսների» յերկար ցուցակ կազմելու մեջ ազնվականները վորպես լրտեսներ մեծ յեռանդ են յերևան բերում: Սաչիլատ գյուղում հրդեհում են Գիդիայի պահեստի խանութն ու յեգիպտացորենի ամբարը՝ և ձեծում ազնվական Կորձայաչին: Նորից միքանի ձերբակալություններ են լինում: Գյուղերում հաճախակի յեն դառնում հողատերերին ձեծելու և հրդեհներ գցելու դեպքերը, բայց նման գործերը կատարում եյին աչնպիսի մարդիկ, վորոնք չեյին պատկանում կազմակերպությանը *):

1903 թվի սկզբին շարժում է առաջանում նաև Թիֆլիսի նահան-

*) ՌՂԴԲԿ հրատարակած «Борьба пролетариата» թերթիկի № 1-ը:

դի Բորչալուլի գավառի գյուղացիների մեջ: Այստեղ Հաղպատ գյուղի բնակիչները, վարձակալ-գյուղացիները պաշքար են մղում տեղական կալվածատեր Բարաթովի դեմ: Հաղպատի գյուղացիները յուրաքանչյուր «ծիխն» ունեյին յերկու դեսիատին՝ «հողաբաժին», և սրանից ստացված յեկամուտը չեք բավարարում գյուղացիների կարիքները: Այդ պատճառով ել նրանք կալվածատեր Բարաթովից վարձակալում եյին վարելահողեր, արոտավայրեր ու անտառ, իսկ նա ամեն տարի բարձրացնում եր կալութավարձը (арендная плата) և քայքայման հասցնում գյուղացիներին: Վերջապես, համբերություն բաժակը յցվում է, և գյուղացիների մեջ սկսվում է խմորումը, վոր սպառնալից չափեր է ընդունում, յերբ Բարաթովի կալվածքներին նոր կառավարիչ է նշանակվում համալսարանական դիպլոմ ունեցող լիբերալ իշխ. Ավդուշելիշվիլին, վորի պազանային արարքները սահման չեն ձանաչում: Ամենահասարակ պատրվակով նա ձեծում է գյուղացիներին, դաշույնով հարվածելու նույնիսկ միքանի դեպքեր են լինում: Գյուղացիների գանգատները միշտ անհետևանք են մնում, տեղական վոստիկանությունն այդ բանին մատնեի արանքով է նայում: Իշխ. Ավդուշելիշվիլին դա բավական չհամարելով կրկնակի չափով բարձրացնում է կալութավարձը: Գյուղացիները հրաժարվում են իշխ. Բարաթովից հող վարձակալել և սկսում են աշխատանք ձարելու համար գնալ քաղաքները և Ղարսի յերկաթուղագծի ուղղությունը, վորպեսզի այդ կերպ ստիպեն իշխ. Բարաթովին իջեցնելու կալութավարձը: Գաղան Ավդուշելիշվիլին իջեցնում է կալութավարձը, բայց ուզում է հողը վարձակալություն տալ հարևան գյուղերի գյուղացիներին: Մյուս գյուղերի գյուղացիները, հաղպատցիներին հետ համերաշխ լինելուց զրգված, հրաժարվում են սիրալիր առաջարկությունից: Սակայն արտոնագրված (патентованный) ինտելլիգենտն ուրիշ միջոցներ է գտնում հաղպատցիներին նեղելու համար: Գյուղացիների «հողաբաժինները բաժանված եյին միմյանցից իշխ. Բարաթովի ձեռքում գտնված հողի շերտերով (отрезки) և այդ իսկ հողի շերտերով նա սկսում է նեղել գյուղացիներին «հողաբաժիններից» ոգավելու ժամանակ: Գյուղացիներն սկսում են պահանջել «հողի շերտերը»: Իշխ. Ավդուշելիշվիլին դիմում է վոստիկանությունը: Այդ մոմենտից սկսած պաշքարը քաղաքական բնույթ է ընդունում: 1902 թվի մայիս ամսին գավառապետը մի գործաս կազակներով Հաղպատ է գալիս և հրամայում է վոչ միայն «շերտերից» հրաժարվել, այլ և կալութավարձը վճարել իշխ. Ավդուշելիշվիլու սահմանած չափով: Գյուղացիք կտրականապես հրաժարվում են և հեռագրով գանգատ են հղում Կովկասի կառավարչապետ Գալիցիին: Գանգատը մնում է անհետևանք: Գավառապետը պնդում է իր հրամանը, բայց դա գյուղացիներին չի վախեցնում: Այն ժամանակ նա հրամայում է կազակներին

գյուղացիներին խել անասունները ծախելու համար: Կազակներն իսկույն կեթ ձեռնամուխ են լինում կատարելու իրենց «ծառայութեան պարտականութիւնը», բայց գյուղացիները քարերով ու դազանակներով հարձակվում են ցարական բաշխողուկներին վրա և յետ խլում անասունները: Գավառապետը, տեսնելով, վոր հուզումները սուր բնույթ են ընդունում, դիմում է ձերբակալութիւններին: Ձերբակալում է շատ գյուղացիներին: Դրանից հետո մի քանի ամիս շարունակ վոստիկանութիւնն ու Ավգուշելիշվիլին ամեն կերպ աշխատում են ստիպել գյուղացիներին անձնատուր լինելու, բայց այդ բանը վոչ մի կերպ չի հաջողվում: Գյուղացիներին համերաշխութիւնը որը-որին ամրապնդում էր: Պրիստավը քանիցս գալիս է ու սպառնում բոլորին բանտ ուղարկել: Վերջապես 1903 թվի դեկտեմբերին գալիս է պրիստավը չափարներով (стражник — պահանորդ) և սկսում ջարդը: Կազակները գյուղացիները խիստ ջարդ են տալիս պրիստավին ու պահանորդներին, վորոնք և փախուստի յեն դիմում: Բայց մյուս ուրը գալիս է գավառապետը 200 կազակներով ու վերջիններին գրգռում գյուղացիներին դեմ: Ընդհանուր ջարդից հետո ձերբակալում են բոլոր յերիտասարդ գյուղացիներին ու լցնում գոմը: Անասուններին քշում-տանում են վաճառելու համար: Ծերերն ու կանայք սկսում են աղերսել գավառապետին, վորպեսզի խղճա իրենց և վերադարձնի անասունները, բայց նա դիմում է նրանց փողոցային հայհույանքներով ու հրամայում «տղերանցը» խելքի բերել «լրբերին»:

Տեղի յե ունենում վրդովեցուցիչ մի տեսարան: Կազակներն ըսկըսում են ծեծել նաև յերեխաներին, բայց նրանք սկսում են պաշտպանվել քարերով ու դազանակներով: Գազանացած կազակ սպան հրամայում է կրակել: Կազակները մի համազարկով գետին են զլորում ութ մարդու (չորսը կին): Վախեցած բազմութիւնը ցրվում-փախչում է: Իշխ. Ավգուշելիշվիլին ու գավառապետը հասնում են իրենց նպատակին. գյուղացիներին խռովարարներ են հայտարարում ու սկսում են ձերբակալութիւններ: Ձերբակալում են 60 մարդու, վորոնցից 40 հոգու թիֆլիս են ուղարկում: Բացի այդ՝ ձերբակալվում ու թիֆլիսի Մետեխի ամրոցն է ուղարկվում ծխական քահանա Տեր-Հարութիւն Յերզնկյանը, վորին մեղադրում են գյուղացիական շարժումը կազմակերպելու և ղեկավարելու մեջ:

Չնայած սրան, գյուղացիները չեն դադարում իշխ. Բարաթովին բռնկոտելուց*):

Գյուղացիական շարժումը, ինչպես և ամեն մի շարժում, զուրկ չէ պատահական, բայց դեպքերի ընդհանուր ընթացքից յեղնող եպի-

զոգներից: Այդպիսի եպիզոդներից մեկը կարելի յե համարել թիֆլիսի նահանգի Գորու գավառի Բերշուետի գյուղացիների ընդհարումը իշխանութեան հետ, վոր տեղի յե ունենում մի պատահական առիթով 1903 թ. նոյեմբերին:

Գյուղական բժիշկը միայն ազնվական-կալվածատերերին էր բժշկում. յերբ գյուղացին հրավիրում էր նրան, նա այցելութեան համար պահանջում էր վոչ պակաս քան յերեք ուրլի, թեև ամեն տարի գյուղացիներից գանձումներ էյին կատարում բժշկի ոտճկի համար: Բյուրեղրատ իշխանավորի կողմից նշանակված խուլիզան-բժիշկն ինքնուրույնաբար յերեք գյուղ չէր գնում բժշկելու, չնայած վոր գյուղացիներից ոտճիկ էր ստանում: Այդ պատճառով էլ գյուղական ժողովը միաձայն վճռում է հրաժարվել բժշկական տարեկան տուրքերը վճարելուց և կարիք յեղած դեպքում հրավիրել ազատ գործող բժիշկներին կամ թե բժշկական ոգնութիւն ստանալու համար մեկնել գավառական քաղաք:

Յեվ անա այդ առթիվ գալիս է պրիստավը պահանորդների հետ միասին և սկսում պահանջել գյուղացիներից վճարել փողերը: Գյուղացիները չեն տալիս: Այն ժամանակ նա ձեռք է առնում «հատման միջոցները» (меры пресечения) և կանգնեցնում պահանորդներին մի քանի գյուղացիների գլխին, իրեն մեջ հաշիվ անելով, թե այդպիսով պահանորդները նրանց կստիպեն անձնատուր լինել: Յեվ, իսկապես, մի գյուղացի չդիմանալով պահանորդական այդ հսկողութեանը, տալիս է իր մասը: Մյուս գյուղացիներն այդ իմանալով պահանջում են պրիստավից վերադարձնել փողերը: Պրիստավը չի համաձայնվում: Գյուղացիների մի լավ ջարդում են պրիստավի ու պահանորդների կողերը և վոճնում նրանց գյուղից: Նոր ասպատակութեան սպասումով ժողով են գումարում, վորին հրավիրում են նաև հարևան գյուղի գյուղացիներին: Համաձայնութեան են գալիս, վորպեսզի միասին մղեն պաշքարը և գանգակների առաջին զոդանջուներ լսելուն պես հավաքվեն բոլորը:

Ութերորդ ժամին պրիստավը կրկին գալիս է 60 կազակներից բաղկացած ոգնական զորքով: Գյուղը քնած է լինում, միայն մի քանի մարդիկ խաղաղ կերպով նստած են լինում ցանկապատի մոտ: Հենց սրանց վրա յել հարձակվում են կազակները նազայկաները ձեռքներին: Մեկին հաջողվում է դանդակատուն հասնել և կոչնակ զարկել: Ամեն կողմից թափվում են գյուղացիները, և սկսվում է կոխվել, վորը տևում է մինչև զիշերվա ժամը 3-ը, յերբ պրիստավը կազակների հետ միասին, սաստիկ ծեծ ուտելուց հետո, ստիպված են լինում փախուստի դիմել և ազատվել: Մինչդեռ ժողովը կրկին անգամ հաստատում է իր նախկին վճիռը՝ կովել մինչև վերջին հնարավորութիւնը:

*) «Искра»-ի № 60-ի մեջ տպված թղթակցութիւնը:

Հաջորդ որը գալիս է գավառապետը կազակները ու յերեք վաշտ գինվորների հետ միասին: Նախքան գյուղ ներս խուժելը նա դիմում է ազնվական-կալվածատերերին՝ խնդրելով ներգործել գյուղացիների վրա, ըստ չերեութին վախենալով պրիստավի վիճակին յենթարկվելուց: Կալվածատերերը գործին միջամտել չեն համարձակվում, և գավառապետը շարժում է գործը «թշնամի» գյուղերի վրա: Տեսնելով, վոր գավառապետի ուժերը գերազանցում են իրենց սեփական ուժերից, գյուղացիներն անձնատուր են լինում և վճարում պարտքը: Չերքակալվում են 13 մարդ*):

Այստեղ մենք կանգ ենք առնում: Այս գրքի չերկրորդ մասի մեջ կտանք գյուղացիական շարժման շարունակությունը, առանձնապես Գուրիային, վոր կընդգրկի 1904 թվից մինչև 1905 թվի հոկտեմբեր-դեկտեմբերյան հեղափոխությունը և ռեստավրացիայի սկզբնական շրջանը: Շարժման առաջին շրջանը վերջացնելու համար այստեղ մեջ բերենք գյուղացիական շարժման ժամանակ ձերբակալվածների ու աքսորվածների ցուցակը, վոր ամենևին լրիվ չէ:

1902 թվի սեպտեմբեր և ոգոստոս ամիսներին Գուրիայում ձերբակալված գյուղացիներին տեղավորում են Գուրիայի, Փոթիի, Ոգուրգեթի և Բաթումի բանտերում: Նրանցից տասն հոգու հինգ տարով աքսորում են Ռուսաստանի ներքին նահանգները: Աքսորյալների անունները և ազգանունները՝ Յերմոլայ Սոմերիկի, Մելիտոն Սարիշվիլի, Յերմոգեն Դարչիա, Իվակիմ Չխարտիշվիլի, Անտոն Պուրցելիշվիլի, Անդրեյ Կալանդաձե, Պավել Աբխազավա, Պյոտր Դոմիձե, Մելքիսեդեկ Սիրիձե, Արսեն Որմոցաձե (ինտելիգենտ): Այս տասն մարդուց չերկուսը գյուղական տանուտեր են, մեկը տանուտերի ոգնական, չորսը մանր հողատերեր, չերկուսը գործարանային բանվոր, մեկը ինտելիգենտ:

Նույն թվի սեպտեմբեր ամսին Գուրիայի նահանգի Չուզգիդի գավառից (Մինգրելիա) Գուրիայի ամրոցն են բերում տասն մինգրելցիների, վորոնցից չերկուսը չկարողանալով տանել բանտային կյանքի ծանր պայմանները՝ մեռնում են բանտում: Մնացած ութ հոգին հինգ տարով աքսորվում են ներքին նահանգները: Նրանք բանտում վեց ամիս նստում են առանց վորեւ հարցաքննության: Յոթերորդ ամսին կառավարչապետից հրաման է գալիս նրանց աքսորելու ետապով:

1903 թվին ձերբակալված գուրիացիների վերաբերյալ բարձրագույն հրաման է գալիս: Նրանցից տասն հոգուն 3 տարով աքսորում են Արխանգելսկի նահանգը և 13 հոգուն Աստրախանի վրայով ուղարկում

*) Ibid. № 56.

են Արևելյան Սիբիր՝ չերկուսը տասն տարով, իսկ մնացածները վեց տարով: Աքսորյալների անուններն ու ազգանունները.— Արխանգելսկի նահանգն աքսորվում են՝ Մետիֆո Գաբելավա, Ալեքսանդր Սոմերիկի, Իոսիֆ Չոչձե, Նոյ Չոչձե, Իրակլի Միմինոշվիլի, Սամսոն Յենտրաձե, Անանիա Դոմաձե, Գեորգիյ Կադիշվիլի, Նեստոր Կեչակմաձե: Բացառությամբ վերջինիս (բանվոր), մնացած բոլորը ընտանիքավոր գյուղացիներ են:

Արևելյան Սիբիր աքսորվում են տասն տարով՝ Վարդեն Չխեիձե (ուսուցիչ) մոտ 28 տարեկան—ութ տարով, Գուրգեն Գուրգենիձե, Միզարբոկ Գաբրոնիձե. վեց տարով՝ Արշիլ Գուրգենիձե, Ստեփան Գուրգենիձե, Սոլոմոն Սոմերիկի, Բեբուտ Սոմերիկի, Վիսոարիոն Միտաիշվիլի, Մեհրաբ Դորոշվինաձե, Իրակլի Յենտերաձե (բացի չերկուսից. մնացած բոլորն ընտանիքավոր գյուղացիներ են): Միքայել Լեժավան հիվանդության պատճառով մնում է Գուրիայի նահանգում:

1903 թվի ապրիլ ամսին Գուրիայի գավառից՝ Գուրիայի բանտն են բերում 20 մարդու: Բանտարկության չորրորդ ամսին սրանցից 13 հոգուն ազատում են, վեց հոգուն աքսորում են Ռուսաստանի հինգ տարով, վորոնք են՝ Իլիա Կապալեշվիլի, Սեվերիան Սվիրիա, Դարիսպան Սուչուա, Անտոն Սուրբուա, Գեորգիյ Կակաբաձե (սրանցից չորսը Բաթումի բանվորներ են, չերկուսը գյուղացիներ, ընտանիքավոր չորս հոգի յեն): Մեկը՝ Միքայել Սոմիձեն, աքսորվում է Ռուսաստան:

1903 թվի ապրիլ ամսին Ոգուրգեթի գավառից Գուրիայի բանտն են բերում 9 մարդու:

Սրանցից աքսորի գատապարտվում են չորս հոգի՝ Ֆիլիպպ Դոմիձե, Միքայել Միկիա (չերկուսով էլ հինգ տարով), Կոնստանդին Գոնյա և Նեստոր Դոմրաձե (չերկու տարով): Չորսն էլ ընտանիքավոր գյուղացիներ են: Նույն թվի մայիս ամսին Սուխումի շրջանից Գուրիայի բանտն են բերում տասնևմեկ մարդու, տեղական սղոցարանի (лесопильный завод) բանվորներին: Այդ իսկ ժամանակ Գուրիայի բանտում մնում էին դեռ 80 քաղաքական բանտարկյալներ՝ գյուղացիներ, բանվորներ, ինտելիգենտներ և այլն*):

VII
ԲԱՆՏ ՅԵՎ ԱՔՍՈՐ

Նախորդ գլխում մենք քաղաքական բանտարկյալների ու աքսորյալների մասին միքանի թվեր տվինք, վոր մեզ կամ անձամբ հայտնի էին կամ գտել էինք «Искра»-ի ու այլ հրատարակությունների մեջ:

*) Ibid № 57.

Կովկասի հեղափոխական շարժման ինչպիս այդ, այնպես և հետագա շրջանների քաղաքական բանտարկյալների ու աքսորյալների ստատիստիկան կազմելն անհնարին մի բան է: Դրա համար պիտի մտնել ժանդարմական, վոստիկանական վարչությունների ու բանտային գրասենյակների արխիվները և այնտեղից դուրս հանել զանազան ժամանակներում բանտարկված, աքսորված, ազատված, հիվանդացած, վախճանված ու սպանված հեղափոխականների ճիշտ ստատիստիկան և այդ տվյալների հիման վրա լայն հասարակությունը ծանոթացնել ժանդարմական պաշտոնյաների ու դատախազների կատարած այսպես կոչված քաղաքական գործերի ամբողջ ընթացքին ու դատավարությունը: Իսկ ժանդարմերիայի գործավարությունից զաղտնի կողմի այդ մանրամասն ու փաստական լուսաբանությունը չեղան կրեքի անշափ շատ բան, վոր անհայտ է լայն հասարակությունը:

Այնուամենայնիվ ինձ թվում է, վոր հասարակական շահեկանությունից զուրկ չի լինի, չի թե յես իմ անձնական դիտողությունների ու հիշողությունների հիման վրա այդ հարցի և ընդհանրապես համաբանտային ու ժամի մասին համառոտակի խոսեմ:

Ժանդարմերիան, պահնորդական բաժանմունքն իր գաղտնի խուզարկումներով, լրտեսներով ու պրովոկատորներով հանդերձ, բանտն ու աքսորը հանդիսանում են այն հիմունքները, վորոնց վրա կանգնում է ինքնակալ կառավարություն ամբողջ իրավագիտությունը: Ամբողջ Ռուսաստանն իրենից մի անսահման բանտ է ներկայացնում, վորի մինիստրները սովորական բանտն է: Այս վերջինի ու ռեժիմի կարգ ու կանոնի հիման վրա կարելի չէ դատել այն բոլորի մասին, ինչ վոր բնութագրում է ցարական բռնակալ կառավարությունը:

Քիչ թե շատ գիտակից բնակիչը (обыватель) գտնվելով մշտապես խուզարկվելու կամ ձերբակալվելու վտանգի մեջ, աշխատում է իրեն այնպես պահել, վորպեսզի անբարեհուսություն կասկածանք դեպի իրեն չհարուցի: Դրա համար բավական է շպիկի լոկ մի ցուցմունքը:

«Քիչերային գայերի*» տների մեջ կատարած բարբարոսական ներս խուժումներից և անպատկառ խուզարկություններ անհատի ու ընտանիքի համար սրբազան ամեն ինչ պղծելուց հետո խուզարկվածը և ձերբակալվածը վոստիկանական թաղամասում և բանտ տանելու ճանապարհին շատ հաճախ դարձյալ յենթարկվում է ամեն տեսակի կամայականություն՝ հախոջանքի, ծեծի և այլն:

Իսկ չեթե ձերբակալվածը բանվոր է, գործադուլավոր կամ ցուցարար, ել ավելի վատ նրա համար: «Հասարակ», «ցածր վորակի»՝ մարդու,

*) Մի հաջող անուն, վորով բնութագրում էր ժանդարմներին բանտի վերակացուներից մեկը, վոր ժանդարմական նախկին ստորին պաշտոնյա յեր:

բանվորի կամ գյուղացու նկատմամբ արտահայտվում է ըստ ամենայնի անողոր վերաբերմունք:

«Քաղաքական հանցավորների» համար ձերբակալություն պայմանները, գործերի ժանդարմական քննությունը և բանտային ու ռեժիմի ամբողջ Ռուսաստանում համարյա միատեսակ են: Բայց յես հարցը պիտի մասնավորեցնեմ Կովկասի վերաբերմամբ, վերջինիս պայմաններին մոտ ծանոթ լինելուս պատճառով:

Սոցիալ-դեմոկրատական շարժման սկզբին, յերբ կառավարությունը համոզվում է, վոր իրեն վտանգ է սպառնում, սկսում է որը ցերեկով դիմել ակնհայտ, անլուր դաժանությունների, թեպետ և, մինչ այդ, նա բոլոր սարսափներն ու դաժանությունները գործադրում էր առանձին դեպքերում գաղտնի և սուսուփուս:

Գործադուլավորների, ցուցարարների և կասկածելի ինտելիգենտների մասսայական ձերբակալությունները և նրանց դաժան ծեծի ու տանջանքների յենթարկելը կատարվում են սիստեմատիկորեն: Ձերբակալություն անալին որերին ձերբակալվածների դրությունը հուսահատական էր լինում: Մետեխի ամբողջ և Թիֆլիսի նահանգական բանտը լեփ-լեցուն էլին լինում «քաղաքական հանցավորներով», և տեղ չեր լինում նորերին նստեցնելու: Այդ դեպքում նրանց պահում էլին վոստիկանական թաղամասերի նկուղներում կամ ուղարկում գինավորական հաուպտվախտը:

Այստեղ ձերբակալվածներին պահում էլին սոսկալի պայմաններում. վոստիկանական խոնավ ու կեղտոտ նկուղներում և զինվորական բանտի լույսից ու ողից զուրկ մութ ու հեղձուցիչ կարցերներում նրանք մնում էլին նստած, մինչև վոր բանտերում ազատ տեղ էր բացվում: Այդ իսկ ժամանակ կառավարությունն սկսեց շտապ կարգով քաղաքական հանցավորների համար յեռահարկ նոր բանտ կառուցել Մետեխի ամբողջին առընթեր:

Բավական չեր, վոր կալանավորներին սարսափելի պայմաններում էլին պահում, նրանց յերբեմն յենթարկում էլին պարզապես չարչարանքների: Ինչպես յես արդեն միքանի անգամ հիշատակել եմ, այդ կողմից առանձնապես աչքի յեր ընկնում ժանդարմական ոտմիստր և պահնորդական բաժանմունքի պետ Լավրովը: «Փոքրիկ տրդա Շարաձեյին, վոր կուրնատովսկու հետ հարևանություն ստած էր զինվորական բանտում, նա չարչարում էր շարաթներով՝ մերթ խեղդում, մերթ յերեսին թակում և ստիպում ասելու, թե թուուցիկները Շարաձեյի տպարանում են հենց տպված և նույնիսկ հաճախ տվելացնում էր. «Դե, գոնե ստիր»: Տղան սարսափելիորեն ծեծված լինելով՝ Քիզիկապես չկարողանալով տանել իրեն համար Լավրովի հնարած բոլոր տանջանքները, իսկապես վոր ստում է և վայրիվերո կերպով

ասում թուղթիկների ձեռագրերն իրեն հանձնող մարդկանց անունները»*):

Բանվոր Տրիսյին Լավրովը յերկու որ շարունակ պահում է մութ, նկուղում առանց սնունդի և դուրս չի թողնում հարկավորության համար:

Նման փաստերը քիչ չեն:

Հարցաքննություն համար նա բանտ էր գալիս սովորաբար գիշեր ժամանակ, այսպես ժամը 10-ին կամ ավելի ուշ, յերբ բանտարկյալները ջարդված, հոգեպես ու Ֆիզիկապես քայքայված լինելով՝ հեշտությամբ կարող էին յենթարկվել նրա սպառնալիքներին ու տանջանքներին: Նա վոչ մի միջոցից չէր խորշում, վորպեսզի կարողանար հարկադրել մեղադրյալին խոստովանելու «կրամոլայի» (խոսվություն) գործին մասնակցելու մեջ կամ մատնանշելու շարժման դեկավարներին ու միքանի հանգամանքների վրա: Ընդամին խոստանում էր լիակատար «ազատություն» շնորհել, լավ «վարձատրություն» տալ և չերբեմն լկտիություն էր ունենում առաջարկելու մտնել «ծառայություն»:

Նա իրեն մոտ տուն էր կանչում «վկաներին», առավելապես բանվորներին և զանազան խաբեբայական միջոցներով «վկաների ցուցմունքներ» ստանում: Ամբողջ ժամերով, նույնիսկ որբերով ստիպում էր նրանց իր բնակարանի միջանցքում կանգնել ու սպասել, վորպեսզի հալումաշ աներ նրանց և դուրս կորզեր իրեն համար ցանկալի ցուցմունքները: Յեթե մեկը համարձակվիր ասել, թե իրեն բացարձակապես վոչինչ հայտնի չէ, ապա նրան կամ անմիջապես ձերբակալում էր կամ թե յենթարկում մի շարք տանջանքների ու լկտումների:

Հարցաքննություն այսպիսի յիզանակը միայն Լավրովը չէր գործադրում: Նրան այս կամ այն կերպ նմանվում էին ժանդարմական մյուս «քննիչները»:

Ճնշում, սպառնալիքներ, սարսափ, վկաների կեղծ ցուցմունքներ, սարքովի վկաներ, գործեր ստեղծելը և ուղցնելը, զաղտնի գործակալների ցուցմունքներին բացարձակ նշանակություն տալը, — ահա այն բնորոշ գծերը, վոր ունի ժանդարմների գործավարությունը: Ընդամին, այս «յուրահատուկ քննությունը» վոչ միայն ամիսներ էր տեւում, այլև շատ հաճախ տարիներ: Սակավ չէր պատահում, վոր քաղաքական հանցավորը բարձրագույն հրամանով դեպի Արևելյան Սիբիր 3-5 տարով աքսորի չէր դատապարտվում նախ առանձին կամերայում մի տարի «քննություն» տակ և ապա, դատավճռի սպասումով, դար-

ձյալ մի յերկու տարի քաղաքական բանտարկյալների ընդհանուր կամերայում նստելուց հետո:

Բանտային ուժի մի և միայնակ կալանավորություն պայմաններում յերկարատև նստած մնալուց, քաղաքական հանցավորը զանազան հիվանդություններ է ստանում, չխոսելով արդեն այն հոգեկան ու բարոյական տանջանքների մասին, վոր ապրում է նա: Այդ հիվանդություններն են՝ ստամոքսի կատարը, շնչարգելություն և զլխացավ, թոքախտ, ջղերի քայքայում (նյարդաթուլություն — неврастения — մի ընդհանուր հիվանդություն է բոլոր բանտարկյալների համար), հոգեկան ու մտավոր ընդունակությունների քայքայում և սրտ հետեանքով նաև ամեն տեսակի աշխատունակության կորուստ: Մարդիկ կորցրնում են քայլելու և խոսելու կարողությունները... շիշում են, մի անգամ գիշերը ժամը 11-12-ին, հանկարծ լավեց աղմուկ, սաստիկ դոփշուն, շտապ քայլվածքի ու անկարգ վազվզոցի ձայներ, կարծես թե մի ինչ-վոր տեղ փուլ յեկավ շենքը: Հարևան կամերաներում բանտարկյալների մեջ խիստ հուզմունք ու շփոթ ընկավ: Նրանք, վորոնք նրման դեպքերում միշտ զգայուն ու արձագանգող էին լինում, սկսեցին ուժեղ կերպով բաղխել դռները և բղավել: «Հանգստացեք, հանգրստացեք, վոչինչ, վոչինչ չկա», բղավում էր վերակացուն: Պարզվեց, վոր բանտարկյալներից մեկը, իրեն շատ վատ զգալով, խելագարի պես սկսում է իր նեղիկ կամերայում զանազան ազմկալի շարժումներ կատարել: «Անկողնումս պառկած, հանկարծ արյան շրջանառությունը իմ մեջ կանգ առավ, — գանգատվում էր նա դրանից հետո, — սիրտս կարծես թե դադարեց բարախիուց, յես շնչասպառ էի լինում և մտածում՝ ահա հիմա շուտով կյանքիս վերջ կլինի. հավաքեցի բոլոր ուժերս և սկսեցի արագ թռչկոտել ու պարել կամերայում»:

Բացի այս բոլորից բանտարկյալներն ամեն տեսակի անսպասելի սյուրպրիզների էին հանդիպում: Յեղեկ են այնպիսի դեպքեր (միայն սակավ), վոր գիշերը, ժամը 12-ին կամ ավելի ուշ, զարթեցնում էին բանտարկյալին և հրամայում վեր կենալ անկողնից: Բացում էին կիսով չափ բացվածքը (форточка*) և 1—2 բոպելից հետո կրկին փակում: Հաջորդ որն իմանում էին, վոր ժանդարմական «քննիչը» հաճել է այդպիսի ուշ գիշերով ծպտյալ շպիկի ուղեկցությունը այցելել բանտարկյալներին և նրանց բացվածքի միջով ցույց տալ շպիկին: Յեղեկ են նաև այնպիսի դեպքեր, վոր ցերեկը հարցաքննություն ժամանակ հարևան սենյակից դուրս ձեղքերով շպիկները դիտելիս են յեղել բանտարկյալներին, վորպեսզի հաստատեն մեղադրյալի անձնավո-

*) Բացվածքը շինված էր կամերայի դռան մեջտեղում, վոր վերակացուն ըստ պահանջին բացուխուփ էր անում:

* «Из Тифлисск. рабоч. движения», № 12:

բուժյունը, մի բան, վորի մասին բանվորներն իմանում ելին միայն հետո:

Այժմ դիտենք բանտի ներքին կյանքը և տեսնենք, թե ինչպիսի կարգեր գոյութիւն ունենան տեղ: Հինց վոր բանտարկայլը ժանդարմների կամ քաղաքապահների ուղեկցութեամբ բանտ ե գալիս, բանտային գրասենյակում ավագ վերակացուն նրան խնամքով խուզարկելուց հետո վերցնում ե այն ամենը, ինչ վոր նա ունենում ե մտոր, ինչպես՝ թուղթ, մատիտ, գրքուկ, քսակ, փող, ծխախոտ և ծխախոտի տուփ, դանակ, ժամացույց և այլն: Բանտարկայլի ցանկութեամբ փողը կարիք յեղածին չափով նրա ծախքերի համար գրասենյակից բաց են թողնում բազարնիկին*):

Բանտարկայլին առանձին կամերայում կողպեքի տակ ներփակելով, նրա վրա նույն կամ հաջորդ սրը մի իսկական կատակերգութիւն ե սարքում. բանտի բժիշկը նրան յենթարկում ե մարդաբանական կամ գանդաբանական հետազոտութեան: Նա խնամքով չափում ե միանգամայն հանված, մերկ բանտարկայլի հասակն ու բոլոր որգանները և նշանակում մարմնական առանձնահատկութիւնները, չեթե այդպիսիք լինում են:

Բանտարկութիւնից միքանի որ անց, ժանդարմական լուսանկարիչը ժանդարմի ներկայութեամբ հանում ե թակարդ ընկած «քաղաքական հանցավորի» նկարը:

Այս նախնական կատակերգութիւնից հետո բանտարկայլը հարկադրված ե լինում նստել առանձին կամերայում և սպասել չերկար ժամանակ:

Նա ուզում ե իմանալ, թե ինչու չեն իրեն բանտարկել և ինչ բանում են իրեն մեղադրում, բայց անցնում են որեր, շաբաթներ ու ամիսներ, իսկ ժանդարմը և դատախազը չեն գալիս հարցաքննութիւն կատարելու: Այնուհետև արդեն տեղի յե ունենում «գործի ժանդարմական քննութեան ու կատարման» տրագիկոմիկ այն կարգը, վորի մասին հիշեցինք վերը:

Բանտարկայլը գիշեր ու ցերեկ իր կյանքն անց ե կացնում կողպեքի տակ նեղլիկ ու մութ կամերայում: Նա չի համարձակվում վորևե մեկին տեսնել ու հետը խոսակցել, նույնիսկ ցանկութիւն ունեցած դեպքում անգամ նա իվիճակի չի լինում այդ անելու, վորովհետև որվա ընթացքում նրան 10—15 բոպկով գրոսանքի դուրս են բերում առանձին, միայնակ և այն ել քաղաքական հանցավորների համար

*) Բանտային այն պաշտոնյան, վոր մթերքներ ու անհրաժեշտ իրերն եր գնում բանտարկայլներէ համար:

Մանոր. քաղվ.

հատկապես նշանակված տեղում: Ինքն իրեն խոսել կամ բարձրաձայն կարգալ չի թույլատրվում, իսկ չերգել, թեկուզ և մեղմ՝ առափել ևս: Արգելվում ե նույնիսկ խոսակցութեան մեջ մտնել պարաշնիկի*) հետ: Արգելվում ե նույնպես լաց լինել և հեկեկալ... Մի անգամ հարևան կամերաները հասնում ե մի բանտարկայլի սիրտ մղկտացնող հեկեկանքի ձայնը. ժանդարմ վերակացուն մոտենում ե նրա կամերային և անհղորեն հրամայում՝ «դադարեցրու» հեկեկանքը:

Բանտի գրադարանից ընթերցանութեան համար տալիս են հին, բացառապես գեղարվեստական և կրոնական բովանդակութիւն ունեցող գրքեր, ինչպես և շատ հին հանդեսներ: Թերթերի ընթերցանութիւնը խիստ արգելված ե: Դրսից գրքերը հանձնվում են դատախազին կամ ժանդարմական վարչութեանը, վորոնք բաց են թողնում խիստ գրաքննութիւնից հետո: Հասարակական գիտութիւնների լեզալ հեղինակութիւնները բանտ ամենևին չեն թողնում: Բանտարկայլն իր մոտ չի կարող ունենալ վոչ մատիտ, վոչ թուղթ և վոչ ել թանաք. չերը նա նամակ գրել ե ուզում, վերակացուն նրան տալիս ե անհրաժեշտ բաները, իսկ նամակը վերջացնելուց հետո նորից յետ վերցնում: Չփակցրած գրած նամակները չերեկույան ստուգութեան ժամանակ հանձնվում են գրասենյակը ստ պատկանելուցն ուղարկելու համար: Իսկ չերբ բանտարկայլը մի յերկար բան ե ուզում գրել, նրան համարակալած ու ժապավիսած մի տետր են տալիս բանտի գրասենյակի կնիքով, վորը վերջում բանտի վարչութիւնը յետ ե վերցնում վոչնչացնելու համար:

Թիֆլիսի բանտերի կամերաներում աղտոտութեան դուլքեր (парашика) չկան, ինչպես այդ Ռուսաստանի մյուս բանտերում ե: Կան միայն թնդարներ (горшки), իսկ ընդհանուր կամերայում՝ տակառ: Այդ պատճառով ել մեծ պահանջի համար հերթով յուրաքանչյուրին մեկմեկ բաց են թողնում քաղաքականներին հատկացրած՝ ընդհանուր արտաքնոցը: Հենց այնտեղ, արտաքնոցում ել լվացվում են: Յենթադրելով, վոր շենքի բաժանմունքի (корпус) մի հարկում նստած են չերեսուն մենակաց կալանավորներ, առաւոտներն ստիպված ելինք լինում շատ չերկար հերթի սպասել: Դա իսկական մի տանջանք եր: Հեշտութեամբ կարելի չե պատկերացնել հիվանդ մարդու տանջանքները, իսկ բանտարկայլները մեծ մասամբ հիվանդ են ստամոքսի կատարով ու փորլուծով կամ ուրիշ հիվանդութիւններով: Բաղխումը, աղմուկը և հայհոյանքն ամեն առավոտ չեն դադարում: Ինչքան անբավականութիւն, ինչքան հուզումներ են ապրում այդ առթիվ բանտարկայլները... Ինչ ել անելու լինելին նրանք, վոչինչ չեր

*) Այն անձնավորութիւնը, վոր մաքրում ե կամերան և դուրս տանում աղտոտութեան դուլքը:

ողնուամ: Դա բանտի վարչութեան ու դատախազական իշխանութեան համար մի անլուծելի, բարդ հարց եր:

Ստուգումից հետո (յերեկոյան ժամը 8-ին) մեծ պահանջի համար այլևս վոչվոքի բաց չեն թողնում, բացի, ծայրահեղ դեպքում միայն, շատ հիվանդ մարդուց: Մյուս քաղաքների բանտերում, ինչպես, որինակ, Բագվի բանտում, ստուգումից հետո վոչ մի դեպքում դուրս չեն թողնում: Այդպիսի կարգ կար նաև բանտի հիվանդանոցում*):

Իսկ Ռուսաստանի բանտերում բանտարկյալներին դուրս չեն թողնում վոչ ցերեկով և վոչ ել գիշերով, վորովհետև ամեն մի կամերայում առանձին դրված կա աղտոտութեան դուշ (парашка), ցարական կառավարիչների այդ հանձարեղ գլուխը:

Թիֆլիսի բանտում զբոսանքի բաց են թողնում որակաւմեկ անգամ 10—15 րոպեով: Մինչև 1901 թիվն զբոսանքը կատարվում եր գիշերը, ստուգումից հետո (վորպեսզի քաղաքական բանտարկյալներին վոչվոք չտեսներ և ընդհակառակն), սկսած յերեկոյան ժամը 9-ից մինչև առավոտ: Հերթով զարթեցնում եյին բանտարկյալներին, վորոնցից շատերը, չուզենալով ոգտվել այդ յուրահատուկ ուանախորժ ըզբոսանքից, հրաժարվում եյին զբոսանքի գնալ: Այնուհետև, բազմիցս արված կողելեղով բողոքներից հետո, 1902 թվից սկսած գիշերային զբոսանքները փոխարինեցին ցերեկվա զբոսանքներով: Քաղաքական բանտարկյալներն զբոսնում եյին մեկ-մեկ ծածկույթի տակ 10—15 րոպե բանտի վերակացուի խիստ հսկողութեամբ:

Բանտարկուցեան սկզբին, 2—3 ամիսների ընթացքում ազգականներին հետ տեսակցութեան չի թույլատրվում: Նրանցից ընդունում են միայն իրերը՝ հագուստ, սպիտակեղեն և այլն: Այդ ժամկետի անցումից հետո տեսակցութեանը կատարվում են մեկ-մեկ կրկնակի վան-

*) Հիշատակեմ հետևյալ դեպքը միայն, վոր տեղի յի ունեցել 1903 թվի հուլիսին Բագվի բանտի հիվանդանոցում: Հիվանդանոցային կամերայում չորս քաղաքական հանցավորներ են լինում: Յերեկոյան ժամը 9—10-ին հիվանդներից մեկը սաստիկ ցավեր ե գզում ստամոքսում: Բաղխում են, վորպեսզի արտաքնոց դուրս թողնեն: Վերակացուն վոչ մի կերպ դուր չի բացում, վորովհետև ստուգումից հետո «որենքով» չի թույլատրվում: Բաղխում, կտորում են դռները: Այդ աղմուկին ու աղաղակին վրա հասնելով՝ ավագ վերակացուն նախազգուշական տոնով հայտարարում ե, վոր ստուգումից հետո դուրս թողնելը չեղած մի դեպք ե, և վոր բոլոր կամերաների բանալիներն ստուգումից հետո գտնվում են բանտապետի մոտ, վորին այդպիսի ուշ գիշերով ինքը չի կարող գեմել: Կամերայում թաղարից (горшок) բացի աղտոտութեան դուշ (парашка) չի լինում: Սարսափելի աղմուկն ու բաղխումը շարունակվում ե: Չարդում են լուսամուտաների ու դռների ապակիները, տաքուրեմներով խփում են դռներին, ջարդում են ամեն բան, ինչ վոր ընկնում ե ձեռքները: Մարդ չի յերևում, բոլորն ել անհետացել եյին: Այդպես շարունակվում ե մոտ 1/2 ժամ: Վերջապես, ավագ վերակացուն բանալիները ձեռքին գալիս ե, բացում ե դռները և հիվանդին 8 պահակների հսկողութեամբ դուրս տանում արտաքնոց, վորից հետո աղմուկը դադարում ե և ամեն ինչ հանգստանում:

դակի միջոցով, ավագ վերակացուի, պահակների, ժանդարմական պաշտոնյայի և յերբեմն ել բանտի տեսչի կամ նրա ոգնականի ներկայութեամբ: Տեսակցութեանը տևում են 5—10 րոպե:

Բանտարկյալների նամակները՝ ուղղած իրենց ազգականներին, անցնում են բանտի գրասենյակի ու ժանդարմերիայի միջոցով: Ժանդարմերիան նամակները կարդալուց և պերլյուստրացիայի յենթարկելուց (գաղտնագիր նամակի դրսևորման միջոց—перлюстрация) հետո փոստով ուղարկում ե հասցեատիրոջը: Նույն այդ կերպ ել ազգականները հանձնում են իրենց նամակները բանտարկյալներին, այն ե՝ ժանդարմերիայի ու բանտի գրասենյակի միջոցով: Դիչ դեպքեր չեն յեղել, վոր ամենաանմեղ նամակները ժանդարմական պաշտոնյան պահել կամ գցել ե իր թղթերի մեջ և բանտարկյալին հանձնել 1—2 շաբթից հետո միայն:

Հարկ կամ արդոք մանրամասնորեն նկարագրել բանտային պայմանների այն սարսափելի ուժիմը, վորի մեջ տարիներով ստիպված հյուսվում ե միանգամայն անմեղ մարդը: Նեղվածք, մթություն կամերաներում, կեղտ, փոշի, մկներ, միջատներ, խոնավութեուն և սրանց ավելացրած դեռ անբավարար անուշոգ, վատորակ մթերք, դժվարամարս կերակուր, վոր բանտի խոհանոցում բոլոր բանտարկյալների համար պատրաստում ե «խոհարար»-բանտարկյալը, անա այս բոլորից հետո դժվար չի հասկանալ այն տանջալից վիճակը, վորին իշխանութեունը գիտութեամբ յենթարկում ե հայրենիքի «լավագույն դավակներին»:

Յերբ ցուցի կամ գործադուլի առթիվ մասսայական ձերբակալութեաններ եյին տեղի ունենում, բանտի լեփ-լեցուն լինելու պատճառով մի կամերայում, ուր կարելի յիր տեղավորել միայն 2—3 հոգի, լցնում եյին 10—15 մարդ: Ինչպես տառելիք տակառի մեջ, նրանք թավալում են հատակին, նրանց նույնիսկ դռակներ չեն տալիս: Ել ավելի վատթար եր դրութեունը նահանգական բանտում, վորի շենքը միհարկանի չի ու շատ խոնավ, իսկ կամերաների հատակը հողից: Նրա ամեն մի կաղեմատում, վոր փոշիով, ժահահոտութեամբ (миазма) ու գարշահոտութեամբ հագեցած նեխված մթնուլտրտ ունեք, տեղավորում եյին միքանի տասնյակ մարդ:

Պիտի մարդ հերոսական համբերութեուն ունենար, վորպեսզի կարողանար այս ամենը տանել, և վայ նրան, ով դուրկ եր բանտային կալանախորութեան համար այդ անհրաժեշտ հատկութեունից: Նա, ով ջղախնայում եր, ով չափազանց վրդովվում եր, մի խոսքով՝ ով բավականին համբերութեուն չուներ ուսական բանտի ուժիմի այլանդակութեունները տանելու, նա իր կյանքը վտանգի մեջ եր դնում, հանձնում եր իրեն թշնամիներին հոշոտելու: Նայել կյանքին բանա-

կանորեն ու լրջմտորեն, համբերութեամբ տանել ամեն տեսակի տանջանքներ, բայց միաժամանակ վոչ մի բոլոր չմոռանալ և հարմար դեպքում գործադրել մարդու կենցաղը բարելավելու և ազատագրելու լավագուցն միջոցը՝ պայքարը, — ահա թե ինչ սովորեցրեց մեզ հեղափոխական կյանքը, յերկարամյա բանտարկությունն ու աքսորը:

Յեվ այդ պայքարը բանտարկյալները մղում էյին, բայց, իհարկե, վոչ միշտ նպատակահարմար չեղանակով:

Իշխանությունը բանտարկյալներին վոչ մի բանական ու արդարացի պահանջներին ընդառաջ չեր գնում, ընդհակառակն՝ նա ավելի ու ավելի վատացնում էր նրանց դրությունը: Բանտապետը, դատախազը կամ նրա ոգնականը, նահանգապետը կամ փոխնահանգապետը բանտարկյալներին այցելում էին և նրանց պահանջների ու կողքերի վրա բողոքների դեպքում խոստանում էյին բավարարել նրանց: Բայց դա կալանավորներին հանգստացնելու նրանց տակտիկան էր միայն. նրանք չերբեք չէին կատարում իրենց խոստումները: Ինչքան էլ խոսեցիք, հայտարարեցիք, բողոքեցիք ալանդակությունների ու ապորինության (նուշխիսկ ինքնակալ որենսդրության սահմաններում) դեմ, միևնուցն է, վոչինչ չեր ոգնում: Յերբեմն բանտարկյալները կառավարութեան հասցեյին շատ խիստ հայտարարություններ էյին անում, բայց նա մինչև վերջը հավատարիմ էր մնում ձևականութեան, դաժանութեան ու ռեպրեսիաների իր սխտեմին: Բանտարկութեան պայմանները լավացնելու ուղղութեամբ արված ամենաչնչին փոփոխությունը ձեռք էր բերվում ծանր գոհերով:

Բանտում պայքարը ել ավելի դաժանորեն էր մղվում, քան դուրսը, կյանքի մեջ: Իշխանությունն իր վողջ յեռանդը գործադրում էր, վորպեսզի վրեժխնդիր լինի բանտարկյալներին այն բոլորի համար, վոր կատարվել է կյանքում, և ճնշի բանտի ներսում անհատական ու կողքերի վրա բողոքների ու պայքարի ամեն տեսակի արտահայտությունը:

Հիշատակեմ այստեղ հուսահատական ու համերաշխ պայքարի մի եպիզոդ, վորով բանտարկյալներն իրենց վրա դարձրին հասարակական ուշադրությունը: Քաղաքական բանտարկյալներին բակն ու փողոցը նայելու հնարավորութեանից զրկելու համար 1902 թվին «Կառավարիչների» խելքին փչում է դրսի լուսամուտներին դադաղանման յերկար արկղներ ամրացնել, այնպես վոր կամերայի մեջ աղոտ լույսը և ողբ լուկ վերեց էր թափանցում, ավելի ճիշտն ասած՝ իշխանությունը և ժանդարմերիան նպատակ էյին դրել իրենց զրկել քաղաքական բանտարկյալներին ոգտվելու բավականաչափ ողից ու լուսից: «Քաղաքական հանցավորներին» համար տանջալից պատժի լավագուցն միջոց հնարել չէին կարող:

Հունիսի 8-ին ըստ ընդհանուր ազդանշանի բոլոր քաղաքական բանտարկյալները (կամերաների պատերին զարկի նշաններով հաղորդելով ու տոմսեր հանձնելով) մի ակնթարթում սկսում են հուզվել և մի աներևակայի կատաղի իրարանցում սարքել, սկսում են վոտքերով ջարդել արկղները, վորոնք սարսափելի ճարճատյունով ու զղբղկոնով 2-րդ և 3-րդ հարկերից ցած են ընկնում: Տեսարանը հրաառ յիչ էր. թվում էր թե վրչում է ինքնակալութեան շենքը: Խանդավառութեան մեջ էին վոչ միայն քաղաքական, այլև քրեական կալանավորները:

Բանտի վարչությունը բանտարկյալների «չտեսնված հանդգնությունից» շիտթվել ու վրդովվել էր: Հեռախոսով կատարված «սկանդալի» մասին հաղորդվում է վոստիկանապետին ու ժանդարմական պետին, վորոնք անմիջապես գալիս են, գոյրույթով միայն դիտում փրատակները և շտապով թռչում մի ինչ-վոր սեղ:

Գիշերվա ժամը 1-ին կամերաները թափվում է մի սմբողջ վոհմակ՝ բանտապետը, վոստիկանապետն ու ժանդարմական վարչութեան պետը ժանդարմների, վերակացուների ու զինվորների ուղեկցութեամբ: Յուրաքանչյուր բանտարկյալին առանձին իր կամերայում հայտնում են կովկասի կառավարչապետի ոգնական «հարբեցող» Ֆրեզեյի նախագահութեամբ տեղի ունեցած արտակարգ իտրհրդակցութեան վորոշումը, ըստ վորի բանտարկյալներին պատժում են զրկելով մեկ ամիս ժամկետով՝ 1) ամին տեսակի այլ կերակրից, բացի սև հացից ու հում ջրից, 2) չեփած ջրից, թեյից և շաքարից, 3) զրոսանքից, 4) ազգականների տեսակցութեանից, 5) նրանց հետ նամակագրություն ունենալուց, 6) ծխելուց*): Ապա վերջում, վորպես ուլտիմատում, հայտարարում են՝ չեթե բանտարկյալները կրկին փորձեն կոտրտել նորից շինվելիք արկղները, ապա անմիջապես կշղթայակապեն նրանց վոտքերն ու ձեռքերը: Վոմանց՝ «հանդուգն պատասխանի» համար այն անհեթեթ հարցին, թե ինչպես են համարձակվել կոտրտել արկղները, միքանի որով կարցեր են նստեցնում: Հաջորդ որն և եթ արկղները նորից շինում ու լուսամուտների առաջն են դնում: Բանտարկյալները հերոսաբար մի ամբողջ ամիս տանում են այդ սարսափելի դրությունը: Նրանք չերբեք չեն վհատում և նման դեպքերում ընդառաջ էյին գնում ամեն տեսակի անակնկալներին:

Իշխանությունն ամենևին չեր ուզում և ընդունակ էլ չեր հասկանալու, վոր դաժանությունները, ռեպրեսիաները և ահաբեկումը

*) Ընդհանրապես բանտերում ծխել չի կարելի, բայց քաղաքական բանտարկյալներին թիֆլիսի բանտերում թույլատրում էյին ծխել, նուշխիսկ քրեական հանցավորները թագուն ծխում էյին:

վոչ մի արդյունք չեն տալիս, վոր ընդհակառակն՝ դրանք ժամանակի ընթացքում առաջացնում են միանգամայն հակառակ հետեանքներ այն նպատակներին, վորոնց իրագործելու համար դրանք գործադրվում են: Դրանք սոսկալի անբարոյականացնող նշանակութուն ունեն հատկապես քրեական կալանավորների վերաբերմամբ: Իսկ թե ինչպիսի գրութչան մեջ են գտնվում քրեական կալանավորները Ռուսաստանի ու Կովկասի բանտերում, և ինչպիսի վերաբերմունք են ցույց տալիս նրանց նկատմամբ կառավարութչան մանր ու խոշոր պաշտոնյաները, այդ մասին միայն նա կարող է դատել, ով դժբախտութչուն է ունեցել, սրտի կսկիծով և այս կամ այն կերպ նրանց ոգնութչուն ցույց տալու հնարավորութչունը չունենալով, հանդիսատես լինելու այն ամենին, վոր կատարվում էր նրանց հետ: Նրանք իսկական անարգեակներ են (պարիաներ), տանջված, ալլանդակութչան հասած մարդկային կերպարանքներ, այն, ինչ վոր հայտնի յե ստրկութչան դարաշրջանի հին պատմութչանը միայն:

Ռուսաստանի բանտերը, վորոնց մեջ տասնյակ ու հարյուրավոր հազար քրեական կալանավորներ կան, վորոնց թվում քիչ չեն կանայք, պատանիներն ու չեքեխաները, ամեն տեսակի հանցադործութչունների իսկական տնկարաններ են հանդիսանում: Բանտերը դատարարվում են նորանոր հանցադործների և ամեն ամիս, ամեն տարի հասարակութչանը հարստացնում այդպիսիների նոր խմբեր դուրս թողնելով: Բավականին շահեկան կլինի Ռուսաստանի բանտային գործի բարեխիղճ, բազմակողմանի գիտական ուսումնասիրութչունը, բազմակողմանի գիտական ուսումնասիրութչունը մի հիմնարկութչան, վորը ամենավատթար կերպով այլասերում ու ալլանդակում է մարդուն:

Յես չեմ խոսի այն մասին, թե ինչպես անարգաբար են վարվում քրեական կալանավորների հետ, ինչպես սիստեմատիկ կերպով ձեծում ու ստրկացնում են նրանց, մի խոսքով, բանտային ուժի մի այնպիսի պայմանների մասին, վորոնց մեջ գրված են նրանք, դա ներկա աշխատութչան նպատակներից դուրս է: Այնուամենայնիվ յես մի չեքեկու խոսքով կբացատրեմ կարցերով պատժելու այն չեղանակը, վոր հաճախ չեթարկում էին նրանց թիֆլիսի բանտերում, և վորից ազատ չեցին նաև քաղաքական կալանավորները:

Թիֆլիսի Մետեխի ամբողջ ներքնահարկում 3 կարցեր կան, №№ 1, 2, 3, ամեն մեկի լայնութչունը մոտավորապես 1 ու կես արշին է, իսկ չեքեկարութչունը 3 արշին: Դուռը հերմետիկ կերպով փակվում է կողպեքով, դռան մեջտեղում մի բացվածք (ոգանցք) կա, վոր փակվում է շարժուն դռնակով: Բացվածքը մշտապես փակ է, միայն հարկ յեղած դեպքում յերբեմն բացում է վերակացուն նայելու համար, թե ինչ գրութչան մեջ է գտնվում կալանավորը... Այդպիսով կարցերի

ներսը միանգամայն մութն է լինում ու ողի, շրջանառութչունը անհնարին: Կարցերում պահում են 1--2 որ, յերբեմն նաև շատ և տալիս են հաց ու հում ջուր: Այդպիսով պատժված կալանավորը միքանի որ կարցերի բացարձակ մթութչան և հեղձուցիչ ու թունավոր մթնությունների մեջ լուկ նստելու և մերկ հատակին պռկելու հնարավորութչուն է ունենում: Արտաքնոց գնալ թողնում են դռան սարսափելի ու կատաղի բաղխոցից հետո միայն: Կծկված նա յերերում է այդ ժամանակ լույսի ու ողի խիստ զգացումը զգալով: Այս բարբարոսական պատժի հետեանքները կալանավորի առողջութչան ու հետագա կյանքի համար ինքնին հասկանալի չեն:

Դա գեռ քիչ էր: Բարբարոսութչան բարձրագույն աստիճանն արտասպետելու համար, բարբարոսութչան, վորին միմիայն ընդունակ են ինքնակալութչան ծառաները, սարքում են չուրատեսակի մի կարցեր: Հիշյալ կարցերները տեսանելի տեղում ելին գտնվում: Յեվ ահա, մարդկանց աչքից հեռու, բանտի շենքի ներքնահարկի մի խուլ անկյունում կառուցում են կրկնակի կարցեր, այսինքն կարցեր կարցերի մեջ, վորտեղից վոչ ձայն, վոչ աղմուկ, վոչ էլ մարդկային հառաչանք լսելի լինել չեցին կարող...

Յերբ մարդ անցնում էր վոստիկանական-բարբարոսական ճարտարապետութչան այդ հնարազրիտութչան մոտից և նայում նրա վրա, ալլամալից ցնցվում էր ու մտածում, թե ինչպես այնտեղ, այդ կառուկոմբների խորքում հառաչում ու կենդանի մեռնում է մարդը...

Քրեական կալանավորներն իրենց համար կործանիչ բանտային ուժի մի այդ պայմանները վերացնելու համար չեցին պայքարում, իսկ քաղաքական բանտարկյալներն այդ ուժի մի դեմ սիստեմատիկ պայքար էցին մղում: Իսկ յեթե նրանք չեցին կարողանում իրենց պահանջներն ամբողջովին բավարարել տալ, այնուամենայնիվ հնարավորութչուն էցին գտնում անլեզալ միջոցով հակադործել (реагировать) բանտարկութչան միքանի անտանելի պայմաններին: Այսպես, որինակ՝ նրանք նորութչուններն իմանում ու միմիայնց հազորդում էցին զանազան չեղանակով՝ մեծ մասամբ գաղտնի գրագրութչամբ (զաղանագիր թե բացահայտ) կամ թե կամերաների պատերի թխկոցով՝ զարկի պայմանական նշաններով: Թեև այս չեքեկութչուն խիստ հետապնդվում էր, բայց և այնպես բանտարկյալների մեջ գալայն գործածութչուն ունեցր: Բացի այդ՝ ձեռք էցին բերում թիթեր ու գրքեր և միմիայնց հասցընում, բայց այս բանը շատ սակավ էր լինում և այն էլ մեծ դժվարությունում, բայց այս բանը շատ սակավ էր լինում թե նամակներ և թե անլեզալ գրականութչուն: Ճիշտ նույն կերպ էլ քաղաքական բանտարկյալները հրնարավորութչուն ունեցին կոնսպիրատիվ կերպով գրագրութչուն ունենալ կազմակերպութչան ու ընկերների հետ: Նրանք կոնսպիրատիվ այն-

պիսի միջոցներ ելին գտնում նամակներ, բրոշուրներ ու թերթիկներ դուրս ուղարկելու և զբոսից ստանալու համար, վոր զբանց մասին բանտի վարչութիւնն ու ժանդարմերիան վոչ մի դեպքում հասկացողութիւն անգամ չեկին կարող ունենալ: Մի ժամանակ քաղաքական բանտարկյալներն անլեզալ գրականութեան մի փոքրիկ գրադարան ունեցին, վորից, յերբ հարկավոր եր լինում, ամենքն ոգտվում ելին: Ընկերներից վոմանք, առանձնապես բանվորները բանտում հնարավորութիւն ունեցին ավելի հեշտութեամբ ճարել ու անվտանգ կերպով կարգալ այս կամ այն անլեզալ հրատարակութիւնը, քան թե դուրսը, ազատութեան մեջ յեղած ժամանակ:

Միստեմատիկ կապ եր հաստատված բանտարկյալների ու կազմակերպութեան բանտային հանձնաժողովի միջև: Կալանավորների նյութական ոժանդակութեան գործը հատկապես լավ կազմակերպված եր: Կազմակերպութիւնը նյութական աջակցութիւն եր ցույց տալիս ինչպես բանտարկյալներին, այնպես և, հնարավորութեան չափով, նրանց ընտանիքներին:

Աքսորի դատապարտված ընկերները բոլոր անհրաժեշտ բաները, փող լիներ այդ թե իրեր, կազմակերպութիւնից ելին ստանում: Կազմակերպութիւնն առանց խտրութեան ոգնում եր նուէնպես քաղաքականացեա բոլոր տառապողներին, ինչպիսի կուսակցութեան ել նըրանք պատկանելիս լինեցին, չեթե այդ մասին տեղեկացնում ելին ընկերները բանտից: Այդ բանում արտահայտվում եր սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութեան մեծութիւնն ու գաղափարական մաքրութիւնը, և զրանով ել հենց նա ձեռք եր բերում համակրութիւն ու ժողովրդականութիւն:

Ընդհանրապես քաղաքական բանտարկյալները բանտում իրենց պահում ելին քաջարի ու համարձակ: Թեպետ յերկարատե մենակցաց բանտարկութիւնը մարդուս ֆիզիկապես ու հոգեպես խիստ քայքայում ե, բայց և այնպես վհատութեան ու անկման դեպքեր քաղաքական բանտարկյալների մեջ շատ սակավ ելին պատահում: Առանձին կամերայից ընդհանուր կամերան փոխադրելու մոմենտը, մի կամերա, ուր սովորաբար նստած ելին լինում 2-3 տասնյակ և նուէնիսկ ավելի քաղաքական կալանավորներ, բանտարկյալի համար վերին աստիճանի ուրախալի բան եր: Կոմմունալ, միաբան ընկերական կյանքը մեծ թեթևութիւն եր, թեև բանտարկութեան պայմաններում այդպիսի միաբան կենակցութեան հարատեութիւնը բանտարկյալների համար հետագայում առաջացնում եր բավականին անհարմարութիւն:

Ընդհանուր կամերայում հաճախ կազմակերպվում ելին զրույցներ զանազան քաղաքական ու հասարակական հարցերի շուրջը և ընդհանուր ընթերցում: Այդպիսի դեպքում ոգտվում ելին ձեռքի տակ ու-

նեցած լեզալ ու անլեզալ գրականութիւնից: Տեղի ելին ունենում վեճեր ու ընդդիմախոսութիւններ: Ինտելլիգենտ ընկերները բանվորներին դասավանդում ելին զանազան առարկաներ, ինչպես՝ ուսաց լեզու, քերականութիւն, թվաբանութիւն, աշխարհագրութիւն և այլն:

Ընդհանուր կամերան իր տեսակի մի կենտրոն եր, ուրկից մնացած մենակցաց բանտարկյալները, կարիք յեղած դեպքում, ստանում ելին անհրաժեշտ բաներ, ինչպես են՝ թերթեր, թերթիկներ, բրոշուրներ, նամակներ, թեյ, շաքար և այլն:

Ավելի ուրախ եր անցնում, առանձնապես ընդհանուր գրասանքի ժամանակը, վոր տևում եր մի ժամից ավել, այդ ժամանակ զրուցում ելինք հսկող զինվորների հետ և պրոպագանդա անում նրանց: Ուղեր ելին կազմակերպվում, յերգում ելին հեղափոխական յերգեր, իսկ այս ամենը քաջալերելչ նշանակութիւն եր ունենում հատկապես թուլաբնույթ բանտարկյալների համար: Բանտի վարչութիւնը միշտ ի վիճակի չեր լինում բանութեան դիմելու և պատժելու «անուղղելի քաղաքական կալանավորներին», վորոնք վոչ «որինք» ելին ճանաչում և վոչ ել «բանտի զխցիպլինա»: Նա պատժում եր այս կամ այն բանտարկյալին առանձին, յերբ զրա համար հարմար մոմենտ եր լինում: Պատիժներ տալու ժամանակ նա զանց եր առնում նուէնիսկ խղճուկ «գոյութիւն ունեցող ուրինքը»:

Կալանավորի կյանքը վոչվոքի կողմից և վոչ մի բանով ապահոված չեր և հաճախ վտանգի յեր յենթարկվում: Բանտի ռեժիմի սահմանված նորմաներից բանտարկյալի արած ամենաչնչին շեղումն անգամ ծանր հետեանքներ կարող եր առաջացնել շեղում կատարողի կյանքի համար: Յեթե բանտարկյալը համարձակվեր, որինակի համար, լուսամուտի յերկաթապատ վանդակից մի վարչյան լույս աշխարհ նայել կամ խոսակցել վորևե մեկի հետ, ապա նա ռիսկի կենթարկեր իր կյանքը: Նման դեպքերում պահապան զինվորին հրահանգ եր արված կրակելու: Այդ կերպ 1903 թվի ոգոստոս ամսին իր կամերայում սպանվում ե կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական լավագույն գործիչներից մեկը՝ Կեցխովելին:

Այն, ինչ վոր այստեղ ասում ենք Թիֆլիսի բանտի վերաբերյալ, կարելի չե վերագրել քիչ թե շատ չափով նաև Կովկասի մյուս գավառական բանտերին: Բանտարկութեան պայմաններն ու բանտի ռեժիմը, վոր բոլորի համար միատեսակ են, վերջիններիս մեջ ավել կամ պակաս չափով յերբեմն փոխվում են տեղական, մեկ ընդմիշտ սահմանված տրադիցիաների հետեանքով, ինչպես և այս կամ այն բանտային տեսչի հայեցողութեան պատճառով: Իսկ գավառական բանտերի այդ տրադիցիաներն ու բանտային տեսուչների հայեցողութիւնը հաճախ

նրանց մեջ պայմաններն ել ավելի անտանելի ու այլանդակ են դարձրնում, քան թիֆլիսի բանտերում:

Բազմի բանտում քաղաքական կալանավորներին *, այնպիսի սարսափելի նեղվածքի մեջ էլին տեղավորում, վոր ամբողջ հատակը ծածկված էր լինում քնած մարմիններով և անցնել, առանց վորևէ մեկին կոխելու, անհնարին էր: Սարսափելի տոթ էր լինում, և բանտարկյալները քնելու փոխարեն վողջ գիշերը տանջվում էին ինչ-վոր կոշմարի մեջ: Պառկում քնում էլին ուղիղ հատակին, վորովհետև բանտում վոչ անկողին կար և վոչ էլ մահճակալ կամ թեկուզ թախտնույնիսկ ձգտով լեցուն գոշակներ չկային: Բանտարկյալներին հարկադրում էին թավալել ուղղակի կեղտոտ հատակին, ինչպես այդ անում են գոմում անասունների վերարերմա՛ք: Հետո, կամերաներում վոչ սեղան կար և վոչ էլ աթոռ, ստիպված հենց նու՛ն կեղտոտ հատակին էլ ուտում էին: Իլրումն այս բոլորի, բանտի գլուխը վորպես տեսուչ կանգնած էր բարոյապես ապականված լիբր Գրոմադան**): Նրա համար որենք չկար. վորպես որենք պիտի ծառայելն նրա ստոր ցնորամտությունները: Առանց վորևէ բացատրության նա բանտարկյալներին զրկում էր ծխախոտ ծխելու իրավունքից, թեև մինչև հուլիսի 26-ը ծխում էլին ազատորեն և մյուս բանտերում քաղաքական բանտարկյալներն սգովում էին ծխախոտ ծխելու իրավունքից: Այդ առթիվ նրա հետ ունեցած բացատրության ժամանակ նա հայտարարում է. «Թող մի իմ կամքից կախված լինե՛ր, չես ձեզանից կխլի՛ վոչ միա՛ն ծխախոտը, այլ և հացը»: Բանտերում ամենալայն չափերով կիրառվում են կաշառակերությունն ու ամեն տեսակի կողոպուտը: Իրեն բզնական վերցնելով նախկին վոստիկանական պաշտոնյա Իբրահիմ բեկ Աբգուլլային (նա դատապարտված էր միքանի տարով կալանավորական վաշտերում — арестантские роты — և այդպիսով լրացնում էր իր պատժի ժամկետը: Բանտի տեսուչը նրա հետ միասին ահաբեկում ու թալանում էր կալանավորներին: Որինակ՝ խնդրագիր գրելու մի թերթ թղթի համար, վոր ստիպում էին գրասենյակից գներ

*) Բազմի բանտի վերարերյալ տեղեկությունները վերցված են քաղաքական բանտարկյալի նամակից, վոր տղված է Բազմի Կոմիտեյի թերթիկի մեջ և արտատպված է «Искра»-ի № 47-ում: Միքանիսի իսկությունը յես անձամբ հաստատում եմ, վորովհետև այդ ժամանակ (1903 թվի հուլիսին) յես առիթ ունեցա ընկերների հետ վորոշ ժամանակով նստել այնտեղ՝ ետպի սպասելով Արեկյան Սիբիր արտորի յերթալու համար:

**): Ըստ լուրերի, նա լիումներով տանջել էր իր առաջին կնոջը և դրա համար 8 տարով տաժանակիր աշխատանքի դատապարտվում, բայց հետո ներում են նրան և նրա անկոնարոլ հայեցողությանը հանձնում բանտարկյալներին: Սայտառակ հանցագործությամբ արտատվորված այդ բանտապահը բանտում իրեն պահում էր վորպես փոքրիկ ինքնակալ ու սատրապ:

վերցնում էին 2-5 կոպեկ: Ծխախոտը, վոր արգելված էր բանտում, ոգնականը բացահայտ կերպով ծախում էր, ընդամին 4 կոպեկանոց մեկ ութերորդ ֆունտ մախորկալի համար վերցնում էր 20 կոպեկ: Նա դանակներ էր բերում բանտ ծախելու համար. սովորական ֆինանական դանակը քիչ առաջ նա ծախում է հինգ ուրլով: Մնդրագիր գրելու համար, վորի մեջ թեկուզ թեթևակի կերպով մատնացույց էր արվում բանտապահների անկանոն արարքների վրա, բանտի տեսուչը կալանավորին յոթն օր բանտի կարգերն էր գցում, նախորոք խեղանդամ դարձնելով նրան:

Բանտի տեսուչ Գրոմադան ողոստոսի 4-ի ցերեկվա ժամը 11-ին, ուղարկելով աքսոր գնացող թիֆլիսի քաղաքական հանցավորների 19 հոգուց բաղկացած ետապը*), փակում է նրանց բանտի արհեստանոցի բակում, վոր միքանի քառակուսի սաժեն տարածություն ունե՛ր, և 45 զինվորից բաղկացած պահակախումբ կանգնեցնում վրաները: Այնտեղ զինվորները հրացանների կոթերով, դահիճ տեսչի հրամանով, լկում են նրանց: Յերկուսին վիրավորում են սվինով և շղթայակապեր գնում նրանց վրա, թեև բայ գրության մեջ կտրականապես ասված էր, թե նրանք պիտի գնան առանց կապանքների:

Այն բանի համար, վոր նրանք որինական կերպով բողոքում են կապանքների դեմ, նրանց լկում են ու վիրավորում և շղթայակապ ու արյունլվա ճամպա գցում:

Այդ իսկ ժամանակ գիշերով հափշտակում են քաղաքական բանտարկյալ Սունդաձեյին, և անհայտ է մնում, թե ինչ արին նրա հետ:

Բանտապահների այս վրդովեցուցիչ ու այլանդակ արարքներից հետո քաղաքական բանտարկյալներին մի հուլյս էր մնում՝ նրանց հետ բացահայտ պայքարի դուրս գալ, կյանքի ու մահվան պայքարի: Նրանք սովադուլ են հայտարարում և հետևյալ պահանջներն՝ առաջադրում. 1) հանկարծակի չաքսորել, այլ հնարավորություն տալ աքսոր գնալուց առաջ հրաժեշտ տալու ազգականներին և վերցնելու շորեր ու սպիտակեղեն, 2) տալ անկողնի համար անհրաժեշտ բաները, թախտ կամ մահճակալ, 3) կալանավորների թիվը կամերաներում պիտի համապատասխանի նրանց տարողությանը, համաձայն բժշկի վորոշման, 4) թուլլատրել ծխելը, 5) ստամոքսի խանգարման դեպքում արտաքնոց դուրս թողնել նաև ստուգումից հետո, 6) կամերաներում արտաթորության յերկաթե դուլլ (парашка) դնել, 7) չզցել մութ կարգերը և ընդհանրապես առանց դատախազի կարգադրության պատիժներ չտալ, 8) բանտարկյալների հայտարարությունները՝ բարձր

*) Սրանց թվումն էին իմիջի այլոց՝ Վ. Կուրնատովին, Ջիբլաձեն, Փրանչեսկին, Ցարաձեն, Ջուզելին, Գոգուան, Չուրիշվիլին և ուրիշները:

իշխանութեան հետ անձամբ բացատրութիւն ունենալու ցանկութեան մասին՝ բանտի տեսուչն անմիջապէս պիտի իշխանութեանը հանձնի, 9) հիվանդութեան դեպքում զիշեր ժամանակը կս հիվանդի մոտ անմիջապէս ֆելդշեր հրավիրել, 10) պարտավորեցնել բանտային տեսչին ու վերակացուներին, վոր չծեծեն կալանավորներին և փողոցային հիշոցներով չհայհոյեն նրանց: Սովադուլը մի որ և տեղում, վորովհետև իշխանութեանը վճռում է բավարարել գլխավոր պահանջները:

Ինչ վերաբերում է աքսորին, ապա դա վոչ այ ինչ է, յեթն վոչ բանտարկութեան շարունակութիւնը, այն տարբերութեամբ միայն, վոր դա վոչ թե չորս պատերի մեջ է, այլ բաց յերկնքի տակ: Դա տանջանքներն ու չարչարանքներն մի անընդհատ շղթա յե, առանձնապէս Ռուսաստանի հյուսիսային անմարդաբնակ նահանգներում և Արևելեան Սիբիրի ամենահեռավոր վայրերում, ուր աքսորականներից շատերը կյանքի դաժան ու անտանելի պայմաններից և զանազան պատահականութիւնից կործանվում են անժամանակ: Աքսորի կյանքի ու պայմանների մասին մանրամասն խոսելու համար պիտի մի ամբողջ գիրք գրել: Ընդ սմին աքսորի մասին յեղած գրականութեան միջոցով շատ բան ծանոթ է լսն հասարակութեանը:

Աքսորի ետապի կարգը, վորի ժամանակ աքսորականը հաճախ յենթարկվում է գանակոմութեան ու պահակների հրամանատարութեան այլ կամայական արարքներին, աքսորավայրերում վոստիկանական հսկողութեան պայմանները, աքսորականներին դանազան պատիժներ տալը, այսպէս՝ վոստիկանութեան կողմից «կատալաշկա» *) («каталашка») նստեցնելու կարգը և յերկրի իշխանութեան կարգադրութեամբ նրանց հաճախակի փոխադրումները դեպի ավելի հեռավոր հյուսիսային դաժան վայրերը **), քաղաքական աքսորականների համար նահանգական իշխանութեան ու գեներալ-նահանգապետի մշակած դաժան դրակոնյան կանոնները և, վերջապէս, կատարյալ անողնականութիւնն ու կյանքի բացարձակ անապահովութիւնը ցրտաշունչ ու ամառի աքսորավայրերում, — այս ամենը իմի առած ստեղծում են աքսորականների համար անտանելի դժոխային մի դրութիւն, վորից նրանք հաճախ փախուստի գիմելով և այլ միջոցներով ձգտում էին ամեն կերպ ազատվել: Այս իսկ դրութիւնը հենց առաջացնում է Ռոմանովյան հանրաժանոթ արյունալից դրաման, վոր տեղի ունեցավ 1904 թվի փետրվար ու մարտ ամիսներին Յակուտսկ քաղաքում:

*) Աքսորի գյուղական վայրերում յեղած վոստիկանական նկուղները, վորոնց մեջ նստեցնում էին վարչական կարգով աքսորականներին: **Ծանոթ. բարգմ.**
 **) Այս փոխադրումները սոսկալի տանջանքների հետ էին կապված, և հարյուրավոր ու հազարավոր վերստ գնալու ճամպին աքսորականները յերբեմն յենթարկվում էին զանազան դժբախտ պատահարներին:

«ՄԵՍԱՄԵԴԱՍԻՍՏՆԵՐԻ» ԽՄԲԱԿԸ ՅԵՎ «ԿՎԱԼԻ» ԹԵՐԹԸ

Սոսել կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատիայի պատմութեան մասին և հիշատակութիւնն չանել «մեսամեդասիստներին» խմբակի ու «Կվալի» թերթի վերաբերմամբ, անհնարին է: Թե «մեսամեդասիստներին» *) խմբակը և թե «Կվալի» թերթը, վոր հրատարակում եր այդ խմբակը, կովկասյան բանվորական շարժման ու սոցիալ-դեմոկրատիայի մեջ անկասկած գեր խաղացել են:

«Մեսամե դասի» նշանակում է «յերրորդ խումբ», և այդ անունով նա մկրտվում է տարբերվելու համար մյուս յերկու հոսանքներից՝ ֆեոդալներից ու վաթսուսականներից, վոր հիշյալ խմբակի առաջացման ժամանակ իշխում էին վրաց հասարակութեան ու գրականութեան մեջ: Խմբակի նախահայրը վրաց ժողովրդական գրող Նինոզվիլին է, վոր մեռել է 1894 թվին: Վրաց ինտելլիգենցիայի այս փոքրի խմբակը, վորի կազմի մեջ մտնում էին ապագա վրաց սոցիալ-դեմոկրատներից միքանիսը, խմբավորվում է լիբերալ վաթսուսական Գեորգի Ծերեթելու **, «Կվալի» շաբաթաթերթի հիմնադրի ու հրատարակչի շուրջը: 1898 թվից սկսած, Ծերեթելուց հետո***), թերթն անցնում է «մեսամեդասիստներին» ձեռքը, վորոնք գտնվում էին մարքսիստական իդեոլոգիայի ազդեցութեան տակ:

Վորպեսզի հասկանալ, թե ինչ դեր ու նշանակութիւնն է ունեցել «մեսամեդասիստներին» խմբակը վրաց հասարակութեան ու գրականութեան համար, անհրաժեշտ է իմանալ այն յուրահատուկ պայմանները, վորոնց ժամանակ առաջանում է այդ խմբակը:

Անցյալ դարի ինսուսուսական թվականները վրաց հասարակական կյանքի ու գրականութեան մեջ հայտնի չեն վորպէս խառնաշփոթութեան ու անկենդանութեան մի շրջան: Այդ եպոխտում իշխում էին հետադիմական, ազգային-շովինիստական տենդենցներն ու խավարամտութիւնը: Վրաց ազնվական կալվածատիրական ինտելլիգենցիան, վորի մի վորոշ մասը հարմար դեպքերում լիբերալ մտքեր եր արտահայտում, իր դերով ոգտակար եր դարձել ինքնակալ կառավարութեան հետադիմական հերյուրանքներին, հայերի դեմ ազգային թշնամանք գրգռելու նրա քաղաքականութեանը: Կառավարական գործակալ ու

*) Ահա նրանցից միքանիսի անունները՝ Նինոզվիլի, Ժորդանիա, Ջիբլաձե, Չխեիձե, Ռամիշվիլի, Յիակալա, Մախարաձե, Դարչիաշվիլի, Յուրուկիձեները (Ալեքսանդրը և Գեորգի), Յիալիձե, Յինցաձե, Կվիցիրիձե և ուրիշները:
) Հայտնի Իրակլի Ծերեթելու հայրը: **Ծանոթ. հեղինակի || հրատարակութեանը:
 ***) Նա մեռնում է ավելի ուշ, 1900 թվին: **Հեղինակի ծան. հայեր. բարգմ.:**

«Кавказ» պաշտոնական թերթի խմբագիր Վելիչկոյի ու ընկ. ակնհայտ պրովոկատորական գործունեությունն ոժանդակում են իրենց գործելակերպով ու ընդհանրապես հայերի նկատմամբ բռնած դիրքով վրաց հասարակության այնպիսի լուսատու աստղերը, ինչպիսիք էին՝ Իլիա Ճավճավաձեն, Ակակի, Ծերեթելին և ուրիշները: Ճավճավաձեն, Վելիչկոն ու ընկ. հայերի դեմ խաչակիր արշավանք են հայտարարում*):

«Դա Վրաստանում հասարակական մտքի կատարյալ աղքատացման ժամանակն էր»,—գրում է «Կվալի» թերթի փակումը՝ խորագիր ունեցող հոդվածի հեղինակը «Искра»-ի № 60-ի մեջ: Հասարակության ու մամուլի մեջ առևտրական բնույթի բանիմացությունը վտարում է իդեալները, և վրաց ազնվական ինտելիգենցիայի շրջանում իշխում են մեռելությունն ու հասարակական անառակությունը, վորոնց հիման վրա պերճորեն ծաղկում է շովինիստական մանիլովչինան: Վրաց ինտելիգենցիայի նախկին լուսատուները միանգամայն մթագնում են. անցյալ շրջանի բանաստեղծ ու հուժանիստ Իլիա Ճավճավաձեն, «Իվերիա» թերթի խմբագիրը, դառնում է ֆեոդալական իդեոլոգիայի տիպիկ մի ներկայացուցիչը, վորի ճորտատիրական սովորությունները նույնիսկ բանկային ճարպիկ գործիչների (дельцы) հետ ունեցած ինտիմ ու գործունյա կապերը չեն կարողանում ջնջել: Վրաց (և վոչ միայն վրաց) գրականության կոթողը հանդիսացող Ն. Նիկոլաձեն, 70-ական թվերի ու 80-ական թվերի առաջին կեսի այդ հայտնի գրականագետ և «Отечественные записки», «Слово», և «Устои» հանդեսների գործունյա աշխատակիցը, նույն այն հրապարակխոսը, վորի «Լուի բլան և Գամբետտա» հոդվածի համար «Слово» հանդեսը 1879 թվին նախազգուշացում ստացավ,—ահա այդ մարդը թեքվում է դեպի հակառակ կողմը, «ստորությունը հարմարվելու» կողմը և պինդ հաստատվելով Փոթի քաղաքում վորպես լորդ-մեթ, իր տաղանդավոր եյուրթյան վողջ թափը դնում է բանկային ճարպիկ ու այլ գործառնությունների մեջ: Վերջապես, լիբերալ-վաթսուական իշխան Ծերեթելին իր նախկին պատգամները փոխանակում է դատարկախոսություն, միաժամանակ անձնատուր լինելով շովինիստական սնամիտությունը և մեջընդմեջ առևտրական գործառնությունների: Յեվ ահա

*) Հարկավոր է նշել, վոր այդ ժողովուրդների տիրող դասակարգերի, մի կողմից՝ հայ բուրժուազիայի, վոր կովկասում կարևոր տնտեսական ուժ էր ներկայացնում, և մյուս կողմից՝ աղքատացած վրաց ազնվական-կալվածատիրական դասի ու նրա բուրժուականացած լիբերալ մասի միջև պայքարը վաղ ժամանակներից է մղվում: Այդ պայքարն արտահայտվում էր գրականության ու մամուլի և առանձնապես քաղաքային ինքնավարությունների մեջ: Թիֆլիսը, վորտեղ, ինչպես և ուրիշ տեղերում, կովկասյան հայ բուրժուազիան տնտեսական կողմից մյուսների վերաբերմամբ առավելություն ուներ, և Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարությունը յեղել են միշտ այդ յերկու ազգերի տիրող դասակարգերի պայքարի ու հակամարտության ասպարեզը:

այդ անժամանակահատվածի շրջանում չերևան և գալիս «մեսամեդասիստների» խմբակը:

Ինքնին հասկանալի չէ, վոր այդ ճահճի մեջ «մեսամեդասիստների» այս խմբակի նետած քարը պիտի խոռովություններ ու հուզումներ առաջացներ: Ճահճի մակերեսում հայտնվում են բոլոր գարշանքները՝ ֆեոդալ-ճորտատերերը, իրենց լիբերալ հորջորջող ազգայնականները և ուրիշները: Իշխ. Ի. Ճավճավաձեյի հրատարակած «Իվերիա» ֆեոդալական-հետադիմական թերթի ու «մեսամեդասիստների» «Կվալի» շաբաթաթերթի միջև լուրջ բանակռիվ է սկսվում: Վերջիններս հաջողությամբ գրոհում են թշնամիներին, և իվերջո հաղթությունը նրանց է մնում: Հասարակական առաջավոր տարրերը դեպի նրանց են թեքվում, նրանց հասարակական առաջավոր տարրերը դեպի նրանց են թեքվում, նրանց համակրական կարծիք է կազմվում: Այս խմբակն իր հետագա հրապարակախոսական գործունեությունն ընթացքում, առաջին փորձերից հետո վերջնականապես սլարզած լինելով իր վաքրագիծը և ունենալով արդեն սոցիալական անաստան մի պատվանդան իրենա բանվոր դասակարգի հասարակական մասսայական շարժման, վորի վրա նա այժմ հենվում է, նույնպիսի չեռանդով ու հաջողությամբ բանակռիվ յե դուրս գալիս սոցիալիստ-ֆեդերալիստների դեմ, վորոնք հանդես էին գալիս ազգային հայտնի ծրագրով:

Ինչպիսի ուղղություն ունեն ինքը «մեսամեդասիստների» խմբակը և ինչպիսի բնույթ՝ նրա գրական գործունեությունը: Նրանց մասին շատ հաճախ լսել ենք զանազան կարծիքներ, և մինչ որս ել այդ առթիվ դեռ խառնաշփոթություն է տիրում:

Վոմանց կարծիքով այս խմբակի անդամները նրա գոյության սկզբնական պահին հանդիսանում էին լորպես մարքսիստներ, սոցիալ-դեմոկրատներ, ուրիշների կարծիքով՝ պարզապես դեմոկրատներ, արմատական ընտելիգենտներ և նույնիսկ նացիոնալ-դեմոկրատներ:

Ընկ. Սոցիալ-Դեմոկրատը, վորին սուչն աշխատություն հեղինակը դիմեց՝ խնդրելով նրան արտահայտվել այս հարցի մասին, իմիջի այլոց գրում է, վոր «մեսամեդասիստների խմբակը, իր կարծիքով, առևտրական ինտելիգենցիայի մի խմբակ էր: Նա իր գրական խմբակի մեջ համախմբում էր ապագա սոցիալ-դեմոկրատների ու սոցիալիստ-ֆեդերալիստների տարրերը: Պիտի խոստովանել, վոր այս ու այն տեղ («Կվալի»-ի մեջ) պատահում էին պարզապես արմատականների հոգվածներ... Իսկ ինչ վերաբերում է ազգայնականության յերանգին, ապա այդպիսին չի յեղել կամ, ավելի ճիշտն ասած, միանգամայն թույլ կերպով էր արտահայտվում*): Ժամանակի ընթացքում «Կվալի»-ն դառնում

*) Ներկայումս պիտի հաստատենք, վոր ազգայնական տենդենցներ անկասկած նկատվում էին «մեսամեդասիստների» խմբակի անդամների մեծամասնության մեջ: Մեսամեդասիստ-սոցիալ-դեմոկրատները միշտ ել կազմել են Վրաստանի սոցիալ-դեմո-

ե միանգամայն մարքսիստական որգան, մյուս կողմից, քանի գնում, նա շափազանց չոր և դառնում, վոր կարելի չե տեսնել թեկուզ այն բանից, վոր առաջնորդող հողվածների փոխարեն այնտեղ գրում են հողվածներ՝ Մարքսի արժեքի տեսության մասին... Թեպետ վերջին ժամանակը «Կվալի»-ն դառնում է մարքսիստական հանդես,— և սա պիտի այն մտքով հասկանալ, վոր այնտեղ գրում էլին բացառապես տեսական բնույթ ունեցող մարքսիստական հողվածներ,— բայց դրա հետ միասին այդ հողվածները բավականին ջրալի չեն լինում»:

Հիշյալ հողվածի հեղինակը «Искра»-ի մեջ պնդում է, վոր ուսուսական լեզալ ուսանելգալ մարքսիստական գրականության վրա դաստիարակված մեսամեդասիստներն սպառազինված էյին միմիայն մարքսիստական անալիզի մեթոդի ճիշտ լինելու համոզմունքով... նոր հրատարակութամբ «Կվալի»-ն սկսում է քարոզել պատմութան մասերիալիստական լուսաբանութունը և անցկացնում դասակարգային շերտավորման գաղափարը, վորպես դասակարգերի որչեկտիվ պրոցեսս ու պայքար, վորպես ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կյանքի բովանդակութուն, կիրառելով այն անգրկովկասյան ազգաբնակչության վերաբերյալ»:

Իհարկե, «մեսամեդասիստների» խմբակի մասին դատելիս որչեկտիվ լինելու և մեկընդմիջտ ճիշտ տեսակետ հաստատելու համար պիտի խիստ քննադատական անալիզի չենթարկել այն ամենը, ինչ վոր գրել են այդ խմբակի անդամները «Կվալի»-ի մեջ և առանձին բրուշուրներում: Իսկ սա ներկա աշխատութան նպատակից դուրս եթողնելով այդ բանն ավելի կրմպետենտ ու նրանց գրական գործունեութանն ավելի ծանոթ մարդուն անելու, այնուամենայնիվ յեսինձ թույլ եմ տալիս ասելու միքանի խոսք իմ անձնական դիտողութունների ու այն ամենի հիման վրա, վոր յես կարողացել եմ իր

կրատական կուսակցութան աջ տարրերը: Ինչպես ցույց ավին մեր յերկրի քաղաքական անկման վերջին դեպքերը, մեսամեդասիստ-սոցիալ-դեմոկրատներն ու նրանց կողմնակիցները խոշոր դեր խաղացին ազգային-սեպարատ շարժման մեջ և սեպարատիզմի քաղաքականութունը ծայր աստիճանի հասցրին վոչ միայն Ռուսաստանի նկատմամբ, այլև Անգրկովկասի տարբեր ժողովուրդներով բնակված առանձին յերկրամասերի վերաբերմամբ: Ազգային-հետադիմական չխենկելիստական հոսանքը, հաղթելով սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութան ձախ տարրերին, ուժեղանում է մեր կյանքի համար մոռյլ տարիներին, 1918, 1919 և հետագա թվականներին: Չխենկելիցմ իր սկիզբն առնում է «մեսամեդասիստների» խմբակից, վորոնք ազգական ու սոցիալական հարցերի նկատմամբ աչքի էյին ընկնում իրենց խառնաշփոթ ասակցողութուններով: Նորագույն չխենկելիցմ իրենից ներկայացնում է վոչ այլ ինչ, յեթե վոչ վորպես «մեսամեդասիստներ» խմբակի նախկին անդամների իդեոլոգիան՝ արտահայտված վառ ու ավարտված ձևով:

Հեղինակի ծանոթություն II հրատարակությանը:

ժամանակին կարդալ վրացերեն լեզվով: Ընդամին նախորդ հայտնում եմ, վոր այստեղ իմ ասածները կատեգորիկ նշանակութուն չեն կարող ունենալ:

Ինձ ևս թվում է, վոր «մեսամեդասիստների» խմբակն ընդհանուր առմամբ արմատական մի ինտելլիգենցիա չեր, թեպետ և նրա այս կամ այն անդամը կարող եր գտնվել մարքսիստական իդեոլոգիայի խիստ ազդեցութան տակ: Սակայն այս վերջին հանգամանքը չի փոխում խմբակի արմատականութան ընդհանուր բնույթը: Եկլեկտիզմը «մեսամեդասիստների» մտածողութան բնորոշ ուղղութունն էր: Մասամբ հենց սրա շնորհիվ կարելի չե բացատրել դգացմունքներն ու հակացողութունների այն խառնաշփոթութունը, վոր մինչ որս ել արտահայտվում է վրաց սոցիալ-դեմոկրատ բանվորների և նույնիսկ ինտելլիգենտների գլուխներում զանազան գործնական ու տեսական հարցերի վերաբերմամբ*):

Չնայած այս բանին, «Կվալի» շաբաթաթերթը ժամանակի ընթացքում ավելի ու ավելի մաքրվում է վորոմներից, այնպես վոր համարձակորեն կարելի չե ասել, վոր փակման նախընթաց շրջանում նա en bloc կանգնում է պրոլետարական դասակարգային պայքարի ու սոցիալ-դեմոկրատիայի ճիշտ տեսակետի վրա:

*) Իհաստատութուն վերոհիշյալին կհիշատակեմ այստեղ շատ փաստերից միայն մեկը, վոր տեղի չե ունեցել Թիֆլիսում: 1907 թ. իր կալվածքում սպանվում է բանաստեղծ ու գրականագետ Իլիա ձավձավաձեն, վոր նախկին լիբերալ եր և վրաց հասարակութան մեջ հնագին ազդեցութուն ուներ: Վերջին տասնամյակների ընթացքում նա կերպարանավորվում է՝ գառնալով տիպիկ հետադիմական, Ֆեոդալ ու հետադիմում թե գյուղացիական հողային շարժումը և թե առանձնապես բանվորական շարժումն ու սոցիալ-դեմոկրատիան: Չնայած սրան, Թիֆլիսի վրացի ընկերներից վոմանք ցանկանում են, վորպեսզի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութունը մասնակցի հանդիսավոր թաղմանը՝ հարգելու մի մարդու հիշատակը, վոր այնքան շատ վնասել եր բանվորական գործին ու նպաստել յերկու ազգերի, վրացիների ու հայերի ազգային ստոր զղացումները գարգացմանը: Այս հարցը Թիֆլիսի կազմակերպութան մեջ շատ մեկնութուններ ու վեճեր է հարուցում: Այդ հարցը քննութան է առնվում ռայոններում ու ղեկավար կոլլեկտիվում և, վերջապես, այս վերջինը 11 ձայնի մեծամասնութամբ ընդդեմ 8-ի մերժում է (Թիֆլիսի կազմակերպութան ղեկավար կոլլեկտիվի անդամները համարյա միշտ բացառապես վրացի սոցիալ-դեմոկրատներ են լինում): Այնուամենայնիվ, վրաց սոցիալ-դեմոկրատական որգանի (լեզալ-կուսակցական որգան) խմբագրութունը սրանից անկախ, վճռում է խմբագրութան անունից մասնակցել թաղմանը պակաս ու ընկեր խմբագրիներից մեկին պատվիրակելով, վորը և ձավձավաձենի գործունեութան մասին համապատասխան մի քննադատական ճառ է ասում: Ընդամին ճառեր ասում են նաև ուրիշ ընկերներ և սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութան անդամներից շատերը, այդ դեպքից խորը կերպով ազդված, լցնում են «ազգային» սիրելի բանաստեղծի ու հասարակական գործչի թաղման սգերի շարքերը:

Թե վորքան ճիշտ և այն պնդումը, վոր թերթը «մեսամեդասխատներին» խմբակի ձեռքն անցնելու ժամանակ արդեն ուզում են դարձրնել այն մարքսիստական որգան, չեմ վստահում ասել: Ամենից ճիշտն այն է, վոր «Կվալի» թերթը մարքսիստական դառնում է հենց բանվորական, սոցիալ-դեմոկրատական շարժման ազդեցության տակ: Գրանից հետո, յերբ թերթը կանգնում է բացառապես բանվորների շահերը պաշտպանելու հողի վրա և ժողովրդականություն է ձեռք բերում նրանց մեջ, վերջիններս սկսում են մեծ հետաքրքրությամբ կարդալ այդ թերթը և նայել նրան, վորպես իրենց որգանի վրա:

Յերբ «Իվիրիա» ու «Կվալի» թերթերի միջև տեղի ունեցած բանակալի ժամանակ «Իվերիալի» խմբակիր-հրատարակիչ իշխ. Ճավճավաձեն թույլ է տալիս իրեն վերավորելու բանվոր դասակարգին, բանվորները, մանավանդ Թիֆլիսի բանվորները, լեռանդազին միջամտում են վեճին և «Կվալի»-ի միջոցով արտահայտում են բազմաթիվ ստորագրություններով իրենց կոլլեկտիվ խիստ բողոքն ընդդեմ Ճավճավաձեյի:

«Կվալի»-ի բաժանորդների գլխավոր մասը բանվորներ էին. թերթը կարգում էին տանը, խմբակներում, քննության առնում այս կամ այն հոդվածը, մեկնաբանում ըստ իրենց հասկացողության և այլն:

Մի խոսքով, բանվորական շարժման խիստ ազդեցության տակ «Կվալի»-ն կերպարանափոխվում, գառնում է վրաց բանվորների որգանը, իսկ նա իր հերթին ներգրծություն է ունենում և հնարավորին չափ նպաստում բանվոր դասակարգի զարգացմանը: «Կվալի»-ի միակողմանի ջատագովը, «Աскра»-ի մեջ տպված վերոհիշյալ հոդվածի հեղինակը նույնիսկ, ընդունում է, վոր «մինչ մեսամեդասխատներն ապացուցում էին կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հնարավորությունը Կովկասում, այդ իսկ ժամանակ հենց աճում ու նախապատրաստվում էր կապիտալիզմից տառապող բանվոր դասակարգի շարժումը և ակտիվ չելույթը՝ հասարակական կյանքի ասպարիզում... Այսպիսի մթնոլորտում, — շարունակում է հոդվածի հեղինակը, — «Կվալի»-ն այլ նշանակություն է ընդունում, նրա ձայնը սլոռեզոնանս ստանում: Այդ մթնոլորտը «Կվալի»-ի մեջ նոր կյանք է ներշնչում և իր հերթին սկսում նրանից նոր մտավոր սնունդ ստանալ»:

Փաստապես «Կվալի»-ն լեզալ միջոցով լրացնում էր այն ծայրահեղ բացը, վոր զգացվում էր այդ ժամանակ անլեզալ սոցիալիստական գրականության մեջ: «Համոզված կերպով կարելի չե ասել, վոր Քութախիսի նահանգը լցված բանվոր-պրոպագանդիստներն իրենց պատրաստությունը, քիչ բացառությամբ, ստացել էյին միայն «Կվալի»-ի շնորհիվ*):

*) Մեր թղթակցի գրավոր հաղորդագրությունից:

Մի ուրիշ հանգամանք ևս, վոր առանձնապես նպաստում է «Կվալի»-ի գաղափարական բովանդակության ազատ զարգացմանը, դա այդ ժամանակ Կովկասում գրաքննության, առանձնապես վրացական գրաքննության բարենպաստ պայմաններն էյին: Կառավարությունը գլխավորապես հետապնդում էր ազգային սեպարատ տենդենցները, մի բան, վոր, իդեպ ասած, ամենևին չկար թե վրացիների և թե հայերի մեջ, իսկ բանվորական հարցի մասին գրած հոդվածները հանդեսներում ու թերթերում գրաքննությունը հաճախ բաց էր թողնում:

Վրացական գրաքննիչ լիբերալ ժուրուլին, վոր անձնական բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր գտնվում «Կվալի»-ի խմբագրության անդամներից մեկի հետ, հնարավորություն էր ընձեռում լատիներթյան անդամներին: Այդ թերթի վտանգավոր ուղղությունը կառավարությունը յերևան է հանում շատ ուշ միայն: Թիֆլիսում մասսայական ձերբակալությունների ժամանակ, յերբ խուզարկելիս բանվորների ու ինտելիգենտների մոտ «Կվալի»-ի համարներ են գտնում, ձերբակալվում են նույնպես «Կվալի»-ի խմբագրության աշխատակիցները: Գրաքննիչ ժուրուլին պաշտոնից հեռացվում է, իսկ թերթը մինիստրության կարգադրությամբ ընդմիշտ փակվում:

Թե վորքան մեծ է լեզալ հրատարակության գոյության նշանակությունը, չնայած վոստիկանական դաժան պայմաններին, դա ցույց է տալիս «Կվալի»-ի որինակը: Ճիշտ է, այդպիսի պայմաններում նա («Կվալի»-ն), շնորհիվ այն բանի, վոր ինքնասահմանափակում է անում արտահայտության ձևի կողմից և անորոշության մեջ է թողնում ու չի ասում այն, ինչ վոր պետք էր ասել, ինչպես և շնորհիվ «մեսամեդասխատների» խմբակի ալյատարը կազմի, նախապես եկլեկտիկ ընույթ է կրում, բայց ժամանակի ընթացքում սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական ազդեցության տակ նա զարգանում է ու զովում և դառնում է բացառապես պրոլետարիատի շահերը պաշտպանող մի որգան: Թեպետ ճիշտ է և այն, վոր եկլեկտիզմը կարող է հասկացողությունների մեջ խառնաշփոթություն առաջացնել և բանվոր դասակարգի նորմալ զարգացումը կասեցնել, բայց այդ միայն ժամանակավորապես, վորովհետև վորոշ բարենպաստ պայմաններում լեզալ թերթը, ազատվելով բռնության կապանքներից և հրատարակության ուղղության մեջ աններդաշնակություն մտցնող խմբագրության կազմի խորթ տարրերից, վորոշակի ու պարզ ծրագրով տարած իր հետագա աշխատանքի ընթացքում կարող է ցրել մշուշը և այդպիսով հսկայական ծառայություն մատուցել բանվոր դասակարգին:

Այս տեսակետից ել «Կվալի»-ն աներկբայելի դեր է խաղացել Կովկասում բանվոր դասակարգի շարժման զարգացման մեջ:

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 2-ՐԴ ՇՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 1 (51-րդ էջին)։

1. Ներկա դեպքում քիչ կարևոր դեր չի խաղացել ազգային պարտիկուլյարիզմը, վոր արտահայտվում էր վրաց սոցիալ-դեմոկրատներին շատերի մեջ։ Այս ակնհայտ շովինիզմի հասած պարտիկուլյարիզմը խոչընդոտ էր հանդիսանում բանվոր դասակարգի նորմալ շարժման զարգացմանը, միջազգային համերաշխությունը և նրա համախմբմանը համապրոլետարական դասակարգային պայքարի մեջ ընդդեմ բուրժուական դասակարգերի։

Վրաց բանվորների վրա բարոյապես քայքայիչ կերպով ներգործող վրաց սոցիալ-դեմոկրատ շատ գործիչների նեղ ազգային զգացումներն ու հասկացողությունները հայ բանվորներից շատերին վանում էին բանվորական-հեղափոխական շարժման մեջ ակտիվ մասնակցություն ունենալուց։ Հարկ էր լինում յերբեմն պայքարել այդ չաքիքի դեմ։

Բանվորական շարժման պատմության մեջ, մանավանդ նրա զարգացման առաջին ֆազի ընթացքում, վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի աշխատանքի մեկուսացումը, առանձնացումը՝ ըստ ազգային հատկանիշի լոկ ազգային-տերրիտորիալ հայրենիքի սահմաններում, հանդիսանում էր նրա գործունեության բնորոշ գիծը։ Ընդ սմին, չխոսելով թուրք մասսաների մասին, վորոնց հասարակական-քաղաքական դաստիարակության ու գիտակցության դարգացման գործը յերբեք վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի ուշադրության ու հոգատարության առարկան չի լեղել, վերջինիս գործիչներից շատերը հայ պրոլետարիատին մոտենում էին միանգամայն վոչ սոցիալ-դեմոկրատական տեսակետից։

Նրանք դատում էին այսպես. «Վրաստանի հայ բանվորները վրացերեն լեզվով հասկանում և խոսում են, ինչպես իրենց մայրենի լեզուն. նրանք ավելի շուտ վրացիներ են, քան հայեր։ Նրանց մեջ բանավոր ու գրավոր աշխատանքն առանց վորեն դժվարություն կարելի յե վրացերեն լեզվով տանել, ուստի ժամանակի և ուժերի ավելորդ վատնում կլինի, յեթե հայերեն լեզվով էլ հրատարակենք թերթիկներ, թուղցիկներ և այլն»։

Նրանք չգիտեին (ձևանում էին, թե չգիտեն) և չէին մտածում այն մասին, վոր թիֆլիսի ու ֆուլթայսի նահանգների մյուս վայրերում տասնյակ հազար հայ բանվորներ (հայ գավառներից յիկվոր

տարրը) վրացերեն լեզուն չէին հասկանում ու վրացերեն չէին խոսում։ Ի՞նչ է արել նրանց համար վրաց սոցիալ-դեմոկրատիան, վոր այն ժամանակ իրեն համարում էր միջազգային մի կազմակերպություն ու Ռ. Ս.-Դ. Բ. Կ. մի մասնիկը։ Կատարելապես վոչինչ։ Յերբ գործադուլներ են տեղի ունենում «Թիֆլիս» յերկաթուղային կայարանի դեպոյում ու արհեստանոցում, ուր բանվորների մեծամասնությունը վրացիներ էին, թերթիկներն ու թուղցիկները բաց էին թողնվում բացառապես վրացերեն լեզվով, յերբեմն և ուսերեն լեզվով (վերջինս վորպես պաշտոնական լեզու)։ (Իսկ «այլազգի» բանվորների փոքրամասնություն համար, մի հարյուրյակ հայերի համար, վրացի տկտիվ ճականավոր գործիչների կարծիքով, կարիք չկար հայերեն լեզվով թերթիկներ ու թուղցիկներ հրատարակել։ Յերբ նման դեպքերում հարկ էր լինում առարկել նրանց, թե այդ հեղափոխական անլեզալ հրատարակությունները կազմակերպչական, ազխտացիոն ու դաստիարակչական նշանակություն կարող են ունենալ վոչ միայն շատ սակավաթիվ յերկաթուղային հայ բանվորների համար, այլև քաղաքի այն տասնյակ հազար հայ բանվորների համար, վորոնք բացի մայրենի լեզվից ուրիշ լեզու չգիտեն, ապա նրանք լուրջան էին տալիս այդ հանգամանքը կամ թե ամենից հաճախ մատնանշում էին տեխնիկական դժվարություններն ու ուժերի պակասությունը։

«Վրացի բանվորների խնայած գումարներից ինչպես կարելի յե մտան հանել հայերեն անլեզալ գրականություն հրատարակելու համար. թող հայ բանվորներն իրենք հողան այդ մասին», —ասում էր մեզ վրացի ականավոր հարգելի բանվորներից մեկը (այժմ հանգուցյալ)։ Այսպես էր ընդհանուր առմամբ վրաց գործիչների վերաբերմունքը դեպի հայ պրոլետարիատը։

Վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի դեկավարները յերբեք իրենց սըրտին մոտ գործ չեն համարել լուրջ հիմքերի վրա դնելու հայերեն լեզվով կուսակցական սոցիալիստական մամուլի հրատարակությունը։ Մենք նրանց մեջ ամենևին ցանկություն ու ձգտում չենք նկատել բարելավելու և զարգացնելու հայ հրատարակչական գործը։ Ընդհակառակն, նրանք շատ հաճախ զանազան պատրվակներով մերժում էին և միջոցներ չէին տալիս հայերեն լեզվով սոցիալիստական թերթ հրատարակելու համար, մինչդեռ նրանց բացառիկ ուշադրությունն ուղղված էր մայրենի, վրացերեն լեզվով սոցիալիստական պարբերական մամուլը զարգացնելու և լայն տարածելու վրա։

«Այլազգի» պրոլետարիատի նկատմամբ սոցիալ-դեմոկրատիայի վրա պաթալոգիան ու գործիչների մեծամասնության ունեցած անմիատեսակ վերաբերմունքը, մեկուսացած, առանձնացած աշխատանքի քաղաքականությունը և ծայրահեղ հայրենասիրական պարտիկուլյարիզմը,

վորոնց փնասակար հետևանքները բանվոր դասակարգի նորմալ զարգացման համար պարզ են յուրաքանչյուր քիչ թե շատ զիտակից սոցիալիստ-քաղաքական գործչին, հանդիսանում են, անկասկած, մեր բազմացեղ յերկրի բանվորական դեմոկրատիայի հասարակական-քաղաքական եվոլյուցիայի պատմական շարիքը:

Յեթե, մի կողմից՝ դաշնակցականների ու հնչակյանների նման հայ ազգայնականներն իրենց գործունեությունը աջակցում էլին հայ պրոլետարիատի դասակարգային ինքնագիտակցության մթնազրնմանը, ապա մյուս կողմից՝ վրաց սոցիալ-դեմոկրատիան ընդհանուր առմամբ իր նեղ-ազգայնական քաղաքական գործունեությունը կրակի վրա չուղ եր լցնում, նպաստում էր, վորպեսզի հայ պրոլետարական մասսաներն ել ավելի խորթանան վրացական ու թուրքական պրոլետարիատից:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 2 (56-րդ էջին).

1. Իմ «Անցյալի հիշողությունների» մեջ, վոր տպվել է սոցիալ-դեմոկրատական «Բանվորի Ձայն» հայերեն թերթում, չես հիշատակել եմ մի միջադեպ, վոր հարկ եմ համարում այստեղ վերարտադրել:

«Տոնակատարության և ուրախության ժամանակ մի անհաճո դեպք տեղի ունեցավ, վոր այստեղ լուսնի տալ չեմ կարող:

Բանվորները հանկարծ նկատում են հորիզոնում մի ձիավորի (всадник), վոր մոտենում էր մեր ժողովին բռնած ուղղությամբ: Յենթադրելով, վոր սպառազինված ձիավորը քաղաքից ուղարկված ժանդարմական մի հեծյալ գործական է, բանվորներն անմիջապես իջեցնում են դրոշակները, վորոնցից մեկը նուշխիակ ցեխի մեջ է ընկնում:

Յես այս արարքը չկարողացա տանել: Պահանջեցի անմիջապես բարձրացնել դրոշակները և կրկին ծածանել նրանց, վորդովված հայտարարելով, վոր չեթե նուշխիակ ժանդարմների ու լրտեսների մի ամբողջ վոճմակ հարձակվելիս լինեք, այդ դեպքում դարձյալ բանվորները չպիտի այդպես խայտառակ կերպով վարվելին, պետք էր առանց վախի դիմավորել նրանց, իսկ չեթե կարիք լինեք, նուշխիակ ընդդիմադրություն ցույց աային նրանց:

Այս ճառը խիստ ազդում է նրանց վրա, և նրանք կրկին ծածանում են դրոշակները. իսկ ձիավորը միանգամայն մի անվտանգ մարդ դուրս չեկավ: Նա գյուղացի չեք և գյուղական հասարակության կողմից նշանակված էր հսկելու արտոնները և միանգամայն պատահական կերպով անցնելիս և լինում մեր ժողովի մոտով: Այնուամենայնիվ բանվորները նրան հյուրասիրում են նախաձաշիկով ու զինիով և այնպես են խմեցնում նրան, վոր նա հարբած վիճակում խոր քնի մեջ է ընկնում միքանի ժամ շարունակ: Այդ ժամանակ ձիարշավի սիրահար

բանվորներն ոգտագործում են նրա ձին և հերթով չափչփում դատումը:

Այս դեպքը ցույց է տալիս այն բանը միայն, թե բանվորներն ինչ աստիճան անփորձ ու յերկչոտ էյին առաջին ժամանակը: Վախկոտություն ու հեղափոխական դիմազրկության աստիճանին հասած այսպիսի թուլությունները բնականորեն առաջանում էյին վոստիկանական ռեժիմի շնորհիվ և զարգանում էյին ընդհատակյա հեղափոխական գործունեության պայմաններում, յերբ անհրաժեշտ էր լինում մշտապես ծայրահեղ զգուշության հետամուտ լինել:

Հեղափոխական պայքարն սուանց հեղափոխականների խիզախություն ու անվեհերություն անկարելի մի բան է: Հետագա տարիների հեղափոխական լեյուժիների պատմությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես բանվոր դասակարգը, շուտ ազատվելով իր սկզբնական անհաստատակամությունից, անճանաչելի յե դառնում իր հերոսական կովի մեջ ընդգեմ իր բազմաթիվ թշնամիների:

ՀԱՎԵԼՎՈՒ Խ 1

Ընկ. Լենինն իր ժամանակին արտահայտվել է «Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատների Միություն» ու նրա «Մանիֆեստի» մասին, վոր տպվել է նրա որդան «Պրոլետարիատի» մեջ: Այս կարծիքի հետ հայ ընթերցողներին ծանոթացնելու նպատակով, ինչպես և նրանց հետաքրքրությանը գոհացում տալու համար, կարևոր ենք համարում թարգմանաբար բերելու այստեղ «Искра»-ի № 33-ում (1903 թ. փետրվարի 1) տպված ընկ. Լենինի «О манифесте армянских социал-демократов» հոդվածը, վոր քաղում ենք նրա աշխատությունների V հատորից:

«ՀԱՅ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏՆԵՐԻ» ՄԱՆԻՖԵՍՏԻ ՄԱՍԻՆ

«Կովկասում չերևան է չեկել սոցիալ-դեմոկրատական մի նոր կազմակերպություն՝ «Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատների Միությունը»: Ինչպես հայտնի չե, այս միությունը կես տարուց ավել է, ինչ սկսել է իր պրակտիկ գործունեությունը և արդեն ունի իր որպանը հայերեն լեզվով: Մենք ստացել ենք այս որդանի № 1, վոր կոչվում է «Պրոլետարիատ», և վորի վերտառությունն մեջ նշանակված է՝ «Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական Կուսակցություն»: «Պրոլետարիատը» իր մեջ պարունակում է մի շարք հոդվածներ, դիտողություններ ու թղթակցություններ, վորոնք լուսարանում են «Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատների Միությունը» գոյություն կոչող հասարակական

ու քաղաքական պայմանները և նշում ընդհանուր գծերով նրա գործունեությունը ծրագրերը:

Առաջնորդող հոգվածում, վոր կոչվում է «Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատների Մանիֆեստը», կարդում ենք. «Հանդիսանալով Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության ճյուղերից մեկը; կուսակցության, վոր լայնատարած Ռուսաստանով մեկ ընդարձակորեն իր ցանցն է տարածել, Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատների Միությունը միանգամայն համերաշխ է նրան իր գործունեություն մեջ և նրա հետ միասին կկռվի ընդհանրապես ռուսական և մասնավորապես հայ պրոլետարիատի շահերի համար»: Այնուհետև, մատնանշելով կապիտալիզմի արագ զարգացումը Կովկասում և այդ պրոցեսին ուղեկցող իրենց ուժով ու բազմակողմանիությունը հրեշային հետևանքները, հեղինակներն անցնում են Կովկասի բանվորական շարժման ժամանակակից դրություն հարցին: Կովկասի արդյունաբերական կենտրոններում, ինչպիսիք են՝ Բագուն, Թիֆլիսը և Բաթումը իրենց կապիտալիստական խոշոր ձեռնարկություններով ու բազմաքանակ գործարանային պրոլետարիատով, այդ շարժումն արդեն իր խոր արմատն է գցել: Սակայն կովկասյան բանվորների պայքարը գործատերերի դեմ, նրանց ծայր աստիճանի ցած կուլտուրական մակարդակի պատճառով, մինչ այսօր կրել է, բնականաբար, ավել կամ պակաս անգիտակցական, տարերային բնույթ: Անհրաժեշտ էր մի ուժ, վոր կարողանար համախմբել բանվորների ցիրուցան ուժերը, տար նրանց պահանջներին առանձին-առանձին (членораздельно) ձև ու մշակեր նրանց մեջ դասակարգային ինքնագիտակցություն: Այդպիսի ուժը սոցիալիզմն է: Ապա՝ հակիրճ շարադրելով գիտական սոցիալիզմի հիմնական սկզբունքները, միությունը պարզաբանում է իր դիրքը միջազգային, մասնավորապես ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի միջև չեղող ժամանակակից հոսանքների նկատմամբ: «Սոցիալիստական իդեալը, — ասված է Մանիֆեստի մեջ, — մեր կարծիքով, անկարելի չէ իրագործել վոչ բանվոր դասակարգի տնտեսական ինքնագործունեությունը և վոչ էլ քաղաքական ու սոցիալական մասնակի ռեֆորմներով. այդ իդեալն իրագործել հնարավոր է միայն տիրող վոլջ կարգի արմատական փոփոխության միջոցով, սոցիալական հեղափոխության միջոցով, վորին վորպես անհրաժեշտ նախերգանք պիտի ծառայի պրոլետարիատի քաղաքական դիկտատուրան»: Այնուհետև, մատնանշելով Ռուսաստանում տիրող քաղաքական կարգը, վորպես ամեն տեսակի հասարակական ու առանձնապես բանվորական շարժմանը թշնամի մի կարգ, միությունը հայտարարում է, վոր նա իրեն մերձակա նպատակ է դնում քաղաքականապես դաստիարակելու հայ պրոլետարիատին և հա-

զորդակից անելու նրան ամբողջ Ռուսաստանի պրոլետարիատի պայքարին՝ ցարական ինքնակալությունը տապալելու համար: Չբացասելով միանգամայն գործատերերի դեմ բանվորների մղելիք մասնակի տնտեսական պայքարի անհրաժեշտությունը, Միությունն, այնուամենայնիվ, նրան ինքնուրույն նշանակություն չի տալիս: Նա ճանաչում է այդ պայքարը այնչափ, վորչափ այն (պայքարը) բարելավում է բանվորների տնտեսական դրությունը և նպաստում է նրանց մեջ քաղաքական ինքնագիտակցության ու դասակարգային համերաշխության մշակման գործին:

Մեզ համար առանձնապես հետաքրքրական է միություն վերաբերմունքը ազգային հարցի նկատմամբ: «Ինկատի ունենալով, — ասված է Մանիֆեստի մեջ, — վոր ռուսական պետության կազմի մեջ մտնում են կուլտուրական զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնված շատ այլազան ժողովուրդներ և, յենթադրելով, վոր տեղական ինքնավարություն լաչն զարգացումը միայն կարող է ապահովել այդ այլացեղ տարրերի շահերը, մենք անհրաժեշտ ենք համարում ապագա ազատ Ռուսաստանում հաստատելու **Յեզերասիվ** (ընդգծումը մերն է) հանրապետություն: Ինչ վերաբերում է Կովկասին, ապա՝ նկատի ունենալով նրա ազգաբնակչության խիստ այլացեղությունը, մենք կընդգտենք համախմբել տեղական սոցիալիստական բոլոր տարրերին և զանազան ազգությունների պատկանող բոլոր բանվորներին: Ինքնակալության դեմ ավելի հաջող պայքար մղելու համար՝ մենք կընդգտենք ստեղծելու միասնական-կուլտուրական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություն: Ապագա Ռուսաստանում մենք ճանաչում ենք բոլոր ազգությունների իրավունքը ազատ ինքնորոշություն համար, վորովհետև ազգային ազատության մեջ մենք տեսնում ենք ընդհանրապես քաղաքացիական ազատության տեսակներից մեկը միայն: Յեղնելով այս սկզբբունքներից և հաշվի առնելով, ինչպես մատնանշեցինք վերը, Կովկասի այլացեղ կազմը և առանձին ցեղերի միջև աշխարհագրական բաժանման բացակայությունը, մենք հնարավոր չենք գտնում մեր ծրագրի մեջ մտցնելու քաղաքական ինքնավարություն պահանջը կովկասյան ժողովուրդների համար. մենք պահանջում ենք ինքնավարություն միայն կուլտուրական կյանքի նկատմամբ, այսինքն լեզվի, գաղթոցների, կրթության ազատության և այլն»:

Ամբողջ սրտով մենք վողջունում ենք հայ սոցիալ-դեմոկրատների մանիֆեստը և առանձնապես նրա ուշադրավ փորձը՝ տալու ազգային հարցի նկատմամբ ճիշտ դրույթն (постановка): Անչափ ցանկալի կլինի, յեթև այդ փորձը հասցվեր մինչև վերջը: Հիմնական յերկու սկզբունքը, վորոնցով պիտի ղեկավարվեն ազգային հարցի մեջ Ռուսաստանի բոլոր սոցիալ-դեմոկրատները, միությունը **նեել է** միան-

գամայն ճիշտ կերպով: Դա, նախ՝ վոչ թե ազգային ինքնավարութեան պահանջն է, այլ՝ քաղաքական ու քաղաքացիական ազատութեան և կատարյալ իրավահավասարութեան պահանջը, չերկրորդ՝ ինքնորոշութեան իրավունքի պահանջը պետութեան կազմի մեջ մտնող չլուրաքանչյուր ազգութեան համար: Սակայն այս յերկու սկզբունքը հայ սոցիալ-դեմոկրատները միութեանը դեռ միանգամայն հետևողական կերպով չի անցկացրել: Հիրավի, կարելի՞ չէ արդյոք **ՏՐԱՆՍՏՐԱՆՍԻՍ** խոսել **Ֆեդերատիվ** հանրապետութեան պահանջի մասին: Ֆեդերացիան չենթադրում է ինքնավար ազգային քաղաքական ամբողջութեաններ, իսկ Միութեանը հրաժարվում է ազգային ինքնավարութեան պահանջից: Միանգամայն հետևողական լինելու համար Միութեանն իր ծրարագրից պիտի վերացնի **Ֆեդերատիվ** հանրապետութեան պահանջը, սահմանափակվելով ընդհանրապես դեմոկրատիկ հանրապետութեան պահանջով: Պրոլետարիատի գործը չէ՝ քարոզել ֆեդերալիզմ ու ազգային ինքնավարութեան, պրոլետարիատի գործը չէ՝ առաջադրել նման պահանջներ, վորոնք անխուսափելիորեն հանգում են **գաղափարաբանական** ինքնավար պետութեան ստեղծելու պահանջին: Պրոլետարիատի գործն է՝ **ՍԵՆՏՐԱԼԻՍՏ** միացնել բոլոր ու ամեն տեսակի ազգութեանները բանվորների վորքան կարելի չէ ավելի լաճն մասսաներին, միացնել՝ **ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԼ** չափ ավելի **Քրիստոսական** ասպարեզում պայքարելու դեմոկրատիկ հանրապետութեան ու սոցիալիզմի համար: Յե՛վ չեթե մեր ավյալ պետական ասպարեզն ստեղծված է, պաշտպանվում ու ընդարձակվում է մի շարք վրդովեցուցիչ բռնութեանների միջոցով, ապա շահագործման ու հարստահարման ամեն տեսակի դեմ հաջող պայքար մղելու համար հենց մենք պիտի վոչ թե բաժան-բաժան անենք, այլ միացնենք ամենից հարստահարված ու պայքարի համար ամենից շատ ընդունակ բանվոր գաղափարի ուժերը: Յուրաքանչյուր ազգութեան համար ինքնորոշութեան իրավունք ճանաչելու պահանջն ինքնին այն է նշանակում միայն, վոր մենք, պրոլետարիատի կուսակցութեանս, պիտի միշտ և անպայման զեմ **ԻՍՏԱՆԲՈՒԼ** բռնութեամբ կամ **ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԼ** ժողովրդական **ԻՍՏԱՆԲՈՒԼ** ժողովրդական վրա: Կատարելով մշտապես իր այս բացասական պարտականութեանը (բռնութեան դեմ պայքարի ու բողոքի), մենք ինքներս մեր կողմից հողում ենք վոչ թե ժողովուրդներ ու ազգերի, այլ չլուրաքանչյուր ազգութեան մեջ **պրոլետարիատի** ինքնորոշման մասին: Այսպիսով, Ռուսաստանի սոց.-դեմոկրատիայի ընդհանուր, հիմնական, մշտապես պարտավորեցուցիչ ծրագիրը պիտի կազմեն միայն քաղաքացիների (անկախ սեռից, լեզվից, կրոնից, ցեղից, ազգից և այլն) կատարյալ իրավահավասարութեան պահանջը և նրանց իրավունքը՝ ազատ դեմոկրատական **ԻՍՏԱՆԲՈՒԼ** ժողովրդական համար:

Իսկ ինչ վերաբերում է **ԱԶԳԱՅԻՆ** ինքնավարութեան պահանջներին՝ **ԱԶԳԱՅԻՆ** պահանջն է, այլ ազգ պաշտպանութեանն ամենևին չի հանդիսանում պրոլետարիատի մշտական, ծրագրային պարտավորությունը: Այդ պաշտպանությունը նրա համար անհրաժեշտ կարող է դառնալ միայն առանձին, բացառիկ դեպքերում: Հայ սոցիալ-դեմոկրատիայի նկատմամբ այդպիսի բացառիկ հանգամանքների բացակայությունը խոստովանում է հենց ինքը Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատների Միությունը:

Մենք հույս ունենք կրկին վերադառնալու ֆեդերատիվութեան ու ազգութեան հարցին: Իսկ այժմս՝ կրկին անգամ վողջունելով Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցութեան նոր անդամին՝ Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատների Միությունը, վերջացնենք հոդվածս:

Ն. ԼԵՆԻՆ

«Искра» № 33, 1 февраля 1903 г.
 Ленин, Сочинения, том V, изд. 3-ье, 1928 г., Госиздат, Москва-Ленинград, к 241—244:

Ինչպես տեսնում է ընթերցողը, հոդվածի վերջում ընկ. Լենինը խոստանում է կրկին անգամ վերադառնալ ֆեդերատիվութեան ու ազգութեան հարցին: Իր այդ խոստումը շուտով կատարում է և «Искра»-ի 1903 թվի հուլիսի 15-ի № 44-ի մեջ լույս է տեսնում «Национальный вопрос в нашей программе» հոդվածը, վոր ընթերցողը կգտնի Լենինի հեղինակությունների վերոհիշյալ հատորի 337 էջում:

ԾԱՆՈԹ. ԹԱՐԳՄԱՆԶԻ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ № 2

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ ԹԱՐԳՄԱՆԶԻ.

Հայ ընթերցողներին ծանոթացնելու համար կարևոր ենք համարում թարգմանաբար բերելու այստեղ Պետերբուրգի կուսակցական կոմիտեի պատասխանը Բաթումի բանվորների հարցումին, վոր քաղում ենք «Искра»-ի 1902թ. № 23-ից («Искра» № 1—52, 1900—1903, выпуск III, к 165, Изд. Истпарта при ЦКВКП (б), «Прибой»—Ленинград):

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒՅՅԱՆ ՊԵՏԵՐՐՈՒՐԳԻ ԿՈՍԻՏԵՅԻ ՊԱՏԱՍԻԱՆԸ ԲԱԹՈՒՍԻ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ՀԱՐՑՈՒՄԻՆ

«Յերկու թե յերեք ամիս սրանից առաջ Բաթումի ընկերները դիմել ելին Պետերբուրգի կոմիտեին՝ առաջարկելով քննութեան առնել և մամուլի միջոցով իր կարծիքն արտահայտել ստորև հիշատակած յերեք հարցերի նկատմամբ: Կատարելով ընկերների առաջարկը, Պետերբուրգի կոմիտեն իր ցավակցութունն և արտահայտում պատասխանի ուշացումի առթիվ և հուշս տածում, վոր Բաթումի ընկերները կհավատան, վոր պատասխանի ուշացումը կատարվել է կոմիտեյի կամքից անկախ պատճառներով:

Ահա այդ հարցերը.

1) «Ինտելլիգենցիայի վերաբերմունքը բանվորական շարժման նկատմամբ», այսինքն՝ կապիտալիստների շահագործման, ինչպես և կառավարութեան կամայականութեան դեմ ուղղված փողոցային ցույցերի, ռալոնական, տեղական ու գործարանային անկարգութեանների և այլ բացահայտ բողոքների ժամանակ ինտելլիգենցիան, վորպես ազգաբնակչութեան ավելի գիտակից ու հեղափոխականորեն տրամադրված մասը, արդյո՞ք պիտի բանվորների առաջից գնա, թե պիտի սահմանափակվի խաղաղ խմբակային պրոպագանդով, իսկ շարժման ղեկավարութունն ու վոգեորութեանը վերապահի իրենց բանվորներին:

2) Յեթե վողջ Ռուսաստանի բոլոր կոմիտեները, խմբակների ու կազմակերպութեանների սահմանած ընդհանուր կարծիքի համաձայն Ռուսաստանում տիրող կամայականութեան դեմ բողոքելու միակ գըլխավոր միջոցը ցույցն է՝ մասամբ տնտեսական, և վոր գլխավորն է, քաղաքական ուղղութեամբ, սակայն թե մեկ և թե մյուս ղեկավարութեանն անմիջապես առաջադրելիք պահանջներով, ապա ինչպես պիտի պահեն իրենց ցուցարարները վոստիկանութեան գրոհի ժամանակ, այսինքն՝ նրանք արդյո՞ք իրենցից կախված բոլոր միջոցներով պիտի ընդդիմադրութուն ցույց տան, թե՞ առաջին իսկ հարձակման ղեկավար պիտի ցիրուցան լինեն: Յեթե նրանք հնարավորութեան ղեկավար ընդդիմադրութուն պիտի ցույց տան, ապա ինչպես, ինչ կերպ և ինչպիսի գինքերով, արդյո՞ք բացահայտ մարտի ժամանակ նրանք իրենց պաշտպանութեան համար գործի չպիտի դընեն հրաձիգ գինքեր, դանակներ ու դաշույններ, թե պիտի բավակասանան քարերով ու փայտերով:

3) Բանվորական շարժումն ավելի հեռուդական, ավելի նպատակահարմար դարձնելու համար Բաթումի ընկերները ցանկութուն են հայտնում հիմնելու համառուսական կենտրոնական մի կազմակերպու-

թյուն՝ միասնական կենտրոնական ղեկավար կոմիտեյի գլխավորութեամբ: Իսկ յեթե վերջինս ստեղծելու հնարավորութուն չկա, առաջ թերևս ժամանակավորապես կազմակերպել մի ավելի արագընթաց ու հուսալի միջոց՝ հաղորդելու միմյանց Ռուսաստանի զանազան քաղաքների մտադրութունների ու ղեկավարի մասին: Պատասխանելով առաջադրված հարցերից առաջինին, Պետերբուրգի կոմիտեն չենում և այն սկզբունքից, վոր միանգամայն ժխտում է սոցիալ-դեմոկրատներին ինտելլիգենցիայի ու բանվորների բաժանելու հանգամանքը, վորովհետև սոցիալ-դեմոկրատիան, վորպես քաղաքական կուսակցութուն, համախմբում է բանվոր դասակարգի գաղափարի հաղթանակի համար բոլոր մարտնչողներին, անկախ նրանց դասակարգային կամ դասային ծագումից: Մեր ուսուցիչներ ու մեր «շարժման» հիմնադիրներ Ինտելլիգենցիայի կարևոր Մարքսը և Ֆրիդրիխ Ենգելսը, իհարկե, բանվորներ Ավգուստ Բեքելից ու Իգնատիչ Լուբրից պակաս սոցիալ-դեմոկրատներ ու բանվորների առաջնորդներ չեյին, իսկ մեր Ստեփան Խալտուրինը կամ Պլոտեր Ալեքսեյևը՝ պակաս Ինտելլիգենցիայի, բառիս կատարյալ իմաստով: Այդ պատճառով էլ Պետերբուրգի կոմիտեյի համար այն հարցը, թե՞ ով պիտի «խաղաղ խմբակային պրոպագանդ» վարի, ինտելլիգենցիան թե՞ բանվորները, և ով իր վրա վերցնի «շարժման ղեկավարութունն ու վոգեորութունը», լուծվում է շատ պարզ կերպով, ավելի ճիշտը, միանգամայն վերանում է: Ինչպես ընդհանրապես ամեն մի շարժման մեջ, յեթե այն տեղի չե ունենում գիտակցականորեն ու պլանաչափ կերպով, ղեկավարների ու քաղաքացիների դերը վիճակվում է շարժման ամենից գեհակից, ամենից Ինտելլիգենցիայի ներկայացուցիչներին, այնպես և մեր շարժման գլուխը պիտի կանգնեն, և փաստապես կանգնած էլ են, նրա ամենից գիտակից, ամենից զարգացած տարրերը, իսկ թե ծագում են նրանք բանվորների թե՞ ուրիշ դասակարգերի ու դասերի միջից, — դա միևնույն է: Ինչ վերաբերում է չեղորոգ հարցին, այսինքն այն հարցին, թե ցուցարարներն ինչպես պիտի հակադրեն վոստիկանութեան հարձակմանը, ապա Պետերբուրգի կոմիտեն անհնարին է գտնում այդ հարցին մի ընդհանուր կտրուկ պատասխան տալ մինչև կուսակցութեան հերթական չեղորոգ համագումարը, վորին հայտնի կդարձվի իրերի ներկա դրութունը Ռուսաստանի զանազան անկյուններում, և յերբ կուսակցութունն այդ տվյալների հիման վրա հնարավորութուն կըստանա մշակելու մարտական տակտիկայի ընդհանուր ձևեր: Սակայն չհանձնարարելով ու չդատարկելով զինված ընդդիմադրութունը փողոցային ցույցերի ժամանակ, Պետերբուրգի կոմիտեն չենթադրում է, վոր զինված վոստիկանութեան հարձակումը ցուցարարների վրա կարելի չե վող միայն զս կել, այլ և ջլատել վող միայն ցուցարարների սպառա-

զինումով, այլ նաև նրանց կազմակերպվածությամբ: Յեթե ամեն մի ցույցից առաջ կատարվի առաջիկա ցույցի նպատակը պարզող լեռանդազին ազիտացիա, չեթե ցույցին գնա վոչ թե կիսազիտակից մի ամբոխ, այլ առաջիկա խնդիրների վողջ լրջութունը պարզորեն գիտակցող մարդիկ, ապա վոստիկանության առաջին իսկ հարձակման դեպքում փախչելու միտքը հազիվ թե արագ կերպով պատի ցուցաբարներին, և վոստիկանութունն ել հազիվ թե կարողանա այնպես շուտով մաքրել փողոցները, ինչպես այդ, դժբախտաբար, այնպես հաճախ տեղի յե ունենում ներկա ժամանակս: Մրան վորպես համոզեցուցիչ հաստատումն ծառայում են մի կողմից՝ մայիսյան ցույցերը, վոր ամեն տարի կատարում են լեհ ու հրեա մեր ընկերները, մյուս կողմից՝ Հելսինգֆորսում մոտ ժամանակներս տեղի ունեցած ցույցը, յերբ չզինված, բայց լավ կազմակերպված բազմութունը փախուստի մատնեց զինված կազակների հարյուրյակը: Վերջապես, չերբորդ հարցի առթիվ Պետերբուրգի կոմիտեն պարտք է համարում հաղորդելու Բաթումի ընկերներին, վոր բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական բուլտր կազմակերպությունների գործունեյությունների համախմբման կարիքն իր համար նույնքան կենսական ու անհետաձգելի մի գործ է, ինչպես և Բաթումի ընկերների համար: Ներկայումս Պետերբուրգի կոմիտեն զբաղված է հենց հիշյալ համախմբումը հնարավորին չափ շուտափուլթ իրագործելու համար պայմաններ ու միջոցներ մշակելու, ինչպես և կուսակցական համագումարի շուտափուլթ գումարման գործով, համագումարի, վորի ժամանակ հույս ունենք հանդիպելու Բաթումի ընկերների ներկայացուցիչների հետ:

Ռուս. Սոց. Դեմ. Բանվորական Կուսակցության

Յ Ա Ն Կ

	Եջ
Հեղինակի առաջաբանը 2-րդ հրատարակությանը	3
Հեղինակի առաջաբանը 1-ին հրատարակությանը	14
Գ. Վ. Պլեխանովին	17
Առաջաբան	
I. Ընդհանուր տեղեկություններ: Բանվոր դասակարգի դրու- թյունը Կովկասում	31
II. Բանվորական շարժման ծագումը. նրա առաջին քայլերը Կով- կասում	41
III. Բանվորական շարժումը Թիֆլիսում և սոցիալ-դեմոկրատա- կան կազմակերպությունը	47
IV. Բազու, Բաթում, Բուխարյա և ուրիշ քաղաքներ	95
V. 1903 թվի հուլիսյան դեպքերը	120
VI. Գյուղացիությունը և հողային շարժումը Կովկասում	130
VII. Բանա և աքսոր	155
VIII. «Մեսամեդասիտների» խմբակը և «Կվալի» թերթը	173
2-րդ հրատարակության ծանոթությունները	180
Հավելվածներ.	
1. «Հայ Սոց.-դեմոկրատների» Մանիֆեստի մասին	183
2. Կուսակցության Պետերբուրգի կոմիտեյի պատասխանը Բա- թումի բանվորների հարցումին	188

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. «Բանվորների առաջավարուժյունը Արևմտյան Յեվրոպայում և Ռուսաստանում», Թիֆլիս, 1894 թ.
- ✓ 2. «Փուչ զավակ», դրամա 5 գործ. Թիֆլիս, 1905 թ.
- ✓ 3. „Рабочее движение и социал-демократия на Кавказе“, с предисловием Г. В. Плеханова. I изд., Женева, 1910 г.
II изд. (Гиз) Москва, 1923 г.
- ✓ 4. Նույնը հայերեն, Պետհրատ, Յերևան, 1929 թ.
5. «La guerre mondiale et le socialisme», Լա Շո-դը-Փոն (Շվեյցարիա), 1915 թ.
- ✓ 6. «Անցյալի հիշողություններից», Թիֆլիս, 1918 թ.
- ✓ 7. «Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը 1918 թվին», Թիֆլիս, 1919 թիվ:
8. „Записки революционера“, № 1, непериод. изд., Тифлис, 1920 год.
9. «Материалы по истории отпадения Закавказия от России» изд. „Красн. Кн.“, Тифлис, 1923 г.
10. «Բայց և այնպես նա շարժվում եմ», դրամա 4 գործ., Թիֆլիս, 1929 թ.
11. «Արտեմ Սարգսնովիչի Դավազրվը բանտում», տրագի-կոմեդիա 2 գործ., Թիֆլիս, 1926 թ.
- ✓ 12. «Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակը Անդրկովկասում», հրատարակություն «Զակկնիգա», Թիֆլիս, 1927 թ.
- ✓ 13. «Ռ. Խանազատի հեքիաթները», Թիֆլիս, 1928 թ.
Շուտով լույս կտեսնի ուսերեն
„Первая армянская группа революционеров на Кавказе“ հայերենից թարգմանություն, հրատ. «Զակկնիգա», Թիֆլիս:

С. Т. Аркомед
Рабочее движение
и социал-демократия
на Кавказе

ԳԻՆԵ | Ռ.

1535

2013

